3

શ્રીસુબોધિનીજી

દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધ

અધ્યાય ૮ થી ૧૪

રાજસ ફલ પ્રકરણ

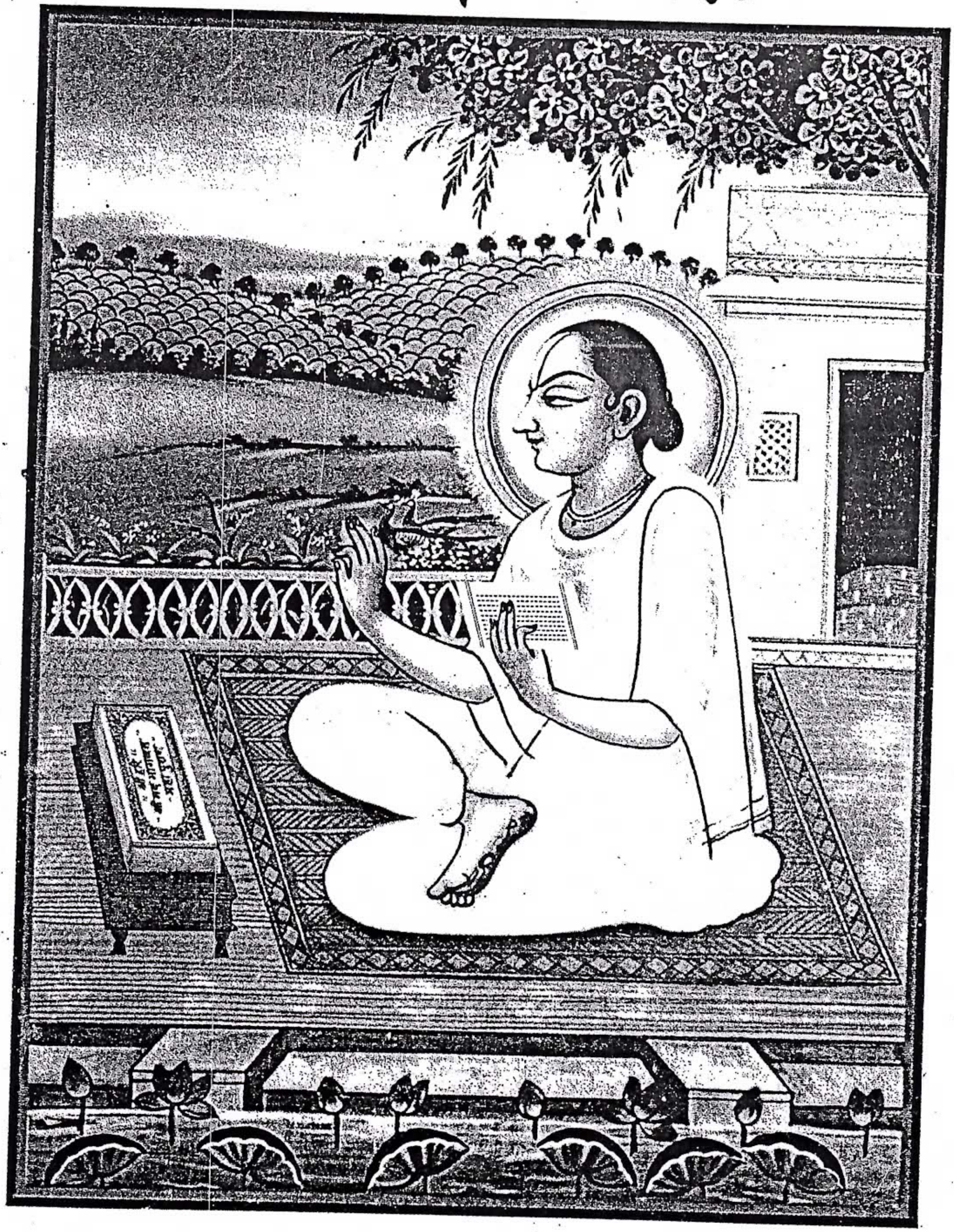

★ અનુવાદક ★

ગો.વા. શ્રીનાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી વકીલ, ધંધુકા-ગુજરાત.

290

પુષ્ટિ સાહિત્ય પુસ્તકાલય
કાંદિવલી (વેસ્ટ)
C/o. સુરેન્દ્ર જમનાદાસ શાહ
M : 9833272383,
9320787642

શ્રીસુબોધિની

દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધ

અધ્યાય ૮ થી ૧૪

રાજસ ફલ પ્રકરણ

★ અનુવાદક ★

ગો.વા. શ્રીનાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી વકીલ, ધંધુકા-ગુજરાત.

❖ મે,૨૦૦૫ ❖
ન્યોછાવર : ૩૦૦
પ્રત : ૨૦૦

❖ પ્રકાશક ❖
શ્રી વલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ
કંસારા બજાર, માંડવી, જી-કચ્છ, ગુજરાત ૩૭૦૪૬૫
ટે.નં. (H.O.):-૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩,૨૨૪૩૦૬.
E-mail: gosharad@sancharnet.in
http://www.pushtimarg.net /

મુદ્રક : વૈભવ પ્રિન્ટર્સ
૮/૧૬, એમ.કે.અમીન માર્ગ, ૨૨,પટેલ બિલ્ડિંગ,
ફોર્ટ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૧ ટે.નં.-૨૨૬૭ ૮૧૮૫.

વિ. સં. ૨૦૬૦
ઈ. સ. ૨૦૦૫
વલ્લભાબ્દ: ૫૨૮

નિવેદન

શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણાય નમઃ ॥

શ્રીભાગવતપીયૂષસમુદ્રમથનક્ષમાય નમઃ ॥

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનુ પ્રાગટ્ય સંવત્ ૧૫૩૫ માં થયું. તેજ અરસામાં શ્રી ગોવર્ધનધારીના શ્રીઅંગનુ પ્રાગટ્ય ગિરિરાજની કંદરામાં થયું. શ્રીનાથજીની આજ્ઞાથી શ્રી વલ્લભાચાર્યજી સંવત્ ૧૫૪૯ માં ગિરિરાજ પધાર્યા. નાનુ મંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં શ્રીનાથજીના સ્વરૂપને પધરાવી, સેવાનો પ્રબંધ કર્યો. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના અનન્ય અને ધનાઢ્ય સેવક પૂર્ણમલ ક્ષત્રિયે સંવત્ ૧૫૫૬ થી ૧૫૭૬ સુધીમાં ગિરિરાજ ઉપર હજારો રૂપીયાના ખર્ચે ભવ્ય મંદીર બંધાવ્યું. સંવત્ ૧૫૭૬ માં શ્રી વલ્લભાચાર્યજી ગિરિરાજ પધાર્યા, અને શ્રીનાથજીના સ્વરૂપને આ મંદીરમાં પધરાવ્યું. અષ્ટ સખાઓમાંના કુંભનદાસને શ્રીનાથજીના કીર્તનકાર તરીકે અને કૃષ્ણદાસને શ્રીનાથજીના ભંડારના અધિકારી તરીકે યોજ્યા, ત્યારથી કૃષ્ણભંડાર અસ્તિત્વમાં છે. ઓરંગજેબના રાજયના સમયમાં એટલે કે સંવત્ ૧૭૨૮ માં શ્રીનાથજીના સ્વરૂપને મેવાડની હદમાં પધરાવ્યું. તે વખતે રાણા રાજસિંહજી ઉદયપુરની ગાદી ઉપર હતા, ત્યારથી શ્રીનાથજીનું સ્વરૂપ મેવાડની હદમાં બીરાજે છે અને કૃષ્ણભંડાર પણ છે. અત્યાર સુધી કૃષ્ણભંડારનો પત્રવ્યવહાર કૃષ્ણદાસના નામથી જ ચાલે છે. આ કૃષ્ણભંડારની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનુ પ્રાગટ્ય થયું ત્યારે બહલોલ લોદીનુ રાજ્ય હતું. તેઓશ્રી ભૂતલ ઉપર ૫૨ વર્ષ બીરાજ્યા. તે વખતનો સમય પ્રતિકૂલ છતાં, હીન્દ જેવા દેશમાં ત્રણ વખત પગે ચાલી, પરિક્રમણ કર્યું. જૂદા જૂદા ૮૪ સ્થળે શ્રી ભાગવતની સપ્તાહ કરી, અને ઉપદેશ દ્વારા ભક્તિ માર્ગનુ—ભાગવત ધર્મોનુ—સમાજમાં સિંચન કર્યું. નાના મોટા ૪૩ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચ્યા. તેઓશ્રીના ૪૧ વંશજોએ આશરે ૫૦૦ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચ્યા છે. સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંપૂર્ણ નામાવલિ છપાવી, જૂદા નિવેદન સાથે, આ ગ્રંથમાં પરિશિષ્ટ તરીકે સામેલ કરવામાં આવી છે, તે તરફ વાંચકોનુ લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. સંપ્રદાયમાં શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંત ઉપર અને શ્રી ભાગવત ઉપર બહોળું અને અમૂલ્ય સાહિત્ય છે.

શ્રી વેદવ્યાસે રચેલાં ૧૮ મહાપુરાણોમાંનુ શ્રી ભાગવત એક છે. શ્રી વેદવ્યાસે વેદને સરલ કર્યા અને મહાભારત રચ્યું તેમ છતાં તેમનુ ચિત્ત અતૃપ્ત રહ્યું. એકાંતમાં એવો વિચાર સ્ફુર્યો કે—"ભગવાનને અને પરમહંસ કોટિના ભક્તોને પ્રિય એવા ભાગવત ધર્મોનું શું મેં નિરૂપણ કર્યું નહિં હોય ?" એટલામાં બ્રહ્માના માનસપુત્ર નારદ ત્યાં પધાર્યા. તેમણે વેદવ્યાસને ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાર બાદ વેદવ્યાસે શ્રી ભાગવત સંહિતા રચી. આ ગ્રંથમાં ભક્તિ માર્ગનુ એટલે કે ભાગવત ધર્મોનું પ્રાધાન્ય છે. પુરાણોમાં શ્રી ભાગવત અપૂર્વ હોવાથી હીન્દના વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથ ઉપર અનેક ટીકાઓ રચી છે. તેમાંની આઠ ટીકાઓ વૃંદાવનના શ્રી નિત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મચારિજીએ અથાગ શ્રમ લઇ અને હજારો રૂપીયાનો ખર્ચ કરી, સંવત્ ૧૯૬૪ માં છપાવી છે. આ આઠ ટીકાઓમાં શ્રી સુબોધિનીજીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી, જુદા જુદા ૧૭ ભાગમાં શ્રી સુબોધિનીજી સંસ્કૃતમાં પ્રગટ થયાં છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ અને તેઓશ્રીના વંશજોએ સંસ્કૃતમાં રચેલા ગ્રંથોમાંના કેટલાક ગ્રંથો એવા છે કે સંસ્કૃત ભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય, પાંડિત્યનું અભિમાન ન હોય, ભગવાન પ્રતિ દીનતા હોય અને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની કૃપા હોય તો જ આવા ગ્રંથોનો ખરો અર્થ અને આશય સમજી શકાય અને સમજાવી શકાય. તેવા ગ્રંથોમાંની શ્રી સુબોધિનીજી ટીકા છે. આ ટીકામાં શ્રી ભાગવતના ગૂઢાર્થનું પ્રકાશન છે. "રસિક" અને ભાવુક કોટિના ભગવદીયોને ઉદ્દેશી શ્રી વેદવ્યાસે એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે—"ભક્તિરસરૂપી શ્રી ભાગવતનું પાન કરવું". શ્રી સુબોધિનીજીના અભ્યાસીઓ જ શ્રી ભાગવતની [illegible] દૂર કરી શકે. આ ટીકાને અમો સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ અપૂર્વ માનીએ છીએ, અને દરેક વૈષ્ણવની ફરજ છે કે મૂલ સુબોધિનીજી ઘરમાં પધરાવી, બીજું કાંઇ ન બને તો, શ્રી સુબોધિનીજીમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજી બીરાજે છે એવી ભાવનાથી ગ્રંથનું દર્શન કરવું અને તેને નમન કરવું.

દશમ સ્કંધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૧ થી ૪ ઉપરના શ્રી સુબોધિનીજીના શ્રીમાન્ નાનુભાઈ ગાંધીએ તૈયાર કરેલ અનુવાદની ૨૫૦ પ્રતો ગતવર્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ ભંડાર તરફથી છપાવવામાં આવી હતી. સંવત્ ૨૦૦૦ ના બજેટમાં સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ પ્રકાશન માટે મંજુર થયેલ રકમમાંથી રૂ. ૧૫૦૦) મુનસરીમ સાહેબની આજ્ઞાથી શ્રીકૃષ્ણ ભંડારે મને મોકલ્યા છે, તેમાંથી આ અનુવાદની ૨૫૦ પ્રતો છપાવી છે. મુદ્રણ શરૂ થયું ત્યારે કાગળનો ભાવ ઘણો ઉંચો હતો, તેથી પ્રમાણમાં ખર્ચ વિશેષ થયું છે. આ ગ્રંથ છપાવતાં રૂ. ૧૫૦૦)માંથી જે રકમ બચી છે તેમાંથી શ્રી ભાગવત ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૧૫ થી ૨૧ ઉપરના ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલ અનુવાદની ૨૫૦ પ્રતો છપાવવામાં આવશે. ઉત્તરાર્ધના જે જે અધ્યાયો ઉપરના સુબોધિનીજીના અનુવાદ કોઇએ તૈયાર કર્યા નહતા તે ગાંધીજીએ તૈયાર કર્યા છે અને તે છપાવવાનો પ્રબંધ સાંભળવા પ્રમાણે વડોદરા કોલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર શ્રીમાન ગોવિંદલાલ ભટ્ટે કર્યો છે અને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની કૃપાથી આ તમામ અનુવાદો ક્રમે ક્રમે પ્રગટ થઈ જશે. એક પણ અનુવાદ હીંદી ભાષામાં પ્રગટ થયો નથી તે શોચનીય છે.

શ્રીમાન્ નાનુલાલ ગાંધી કોઇ પણ જાતના મહેનતાણાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ઘણો શ્રમ લઈ, આવા કઠિન ગ્રંથના અનુવાદો તૈયાર કરે છે તેના માટે સંપ્રદાય તરફથી તેમનો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. શ્રીકૃષ્ણ ભંડારના બજેટમાં મંજુર થયેલ રકમમાંથી આવા ગ્રંથો છપાવવા મુનસરીમ સાહેબ મંજુરી આપે છે તેના માટે તેમનો પણ આભાર માનું છું.

શ્રીનાથજીનું મંદિર પુષ્ટિમાર્ગનું કેન્દ્રસ્થાન છે. શ્રીનાથજીનું સ્વરૂપ ગોસ્વામિ બાલકોના માથે વર્ષો થયાં બીરાજે છે. શ્રીનાથજીના પ્રતાપથી અત્યારે પણ શ્રીકૃષ્ણ ભંડારની આવક એટલી છે કે ભંડાર તરફથી દર વરસે સાંપ્રદાયિક અનેક ગ્રંથોનું પ્રકાશન થઇ શકે. ઉમેદ છે કે, પૂજ્યપાદ ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ શ્રી ગોવિન્દલાલજી શ્રી ટીલકાયત મહારાજ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં રસ લઈ આવો પ્રબંધ કરશે.

રાજકોટ,
સંવત્ ૨૦૦૨ ના
માગશર શુદ ૧૧.

પટ્વારી રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસના
ભગવત્સ્મરણ.

ઉપોદ્ઘાત

अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मव्रतस्यमयि चानतिरिक्तदृष्टेः ॥
यर्हिस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमानुकम्पा ॥

વૈષ્ણવોના વેદરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના ૮ થી ૧૪ સુધીના સાત અધ્યાયોના શ્રીસુબોધિનીનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ સાત અધ્યાયો 'રાજસફલપ્રકરણ'ના છે.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધના અંતના ૧૪ અધ્યાયો અને ઉત્તરાર્ધના આરંભના ચૌદ અધ્યાયો મળી ૨૮ અધ્યાયો રાજસપ્રકરણના છે. તે પ્રકરણના રાજસપ્રમાણ, રાજસપ્રમેય, રાજસસાધન અને રાજસફલ એવા ચાર પેટા-પ્રકરણો છે. આ દરેક પેટા-પ્રકરણ સાત સાત અધ્યાયોનું છે. પહેલાં બે પેટા-પ્રકરણો પૂર્વાર્ધમાં અને છેલ્લાં બે પ્રકરણો ઉત્તરાર્ધમાં આવેલાં છે. આ રાજસપ્રકરણમાં ભગવાને રાજસોનો નિરોધ કર્યાની કથા કહેલી છે.

આ રાજસફલ પ્રકરણના સાત અધ્યાયોમાં ભગવાને રાજસ ભકતોને જે ફલ આપ્યું તે કહેલું છે. આ સાત પૈકી પહેલા એટલે ઉત્તરાર્ધના આઠમા અધ્યાયમાં રાજસ ભક્ત યાદવોમાં મુખ્ય અક્રૂરને જે ફલ પ્રાપ્ત થયું તે કહેલું છે. પછી નવમા અધ્યાયમાં વિદ્યાના પર્વરૂપ પાંચ નાયિકાઓ સાથેના ભગવાનના વિવાહોનું નિરૂપણ કરેલું છે. શ્રીકૃષ્ણનો સંબંધ નાયિકાઓને થવાથી તે ફલરૂપ થએલાં છે. તેઓને ફલ તરીકે સર્વના દુઃખ હરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેમની સાથે સંબંધ થતાં બીજાઓ પણ ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરી દુઃખમાંથી છૂટે છે. દશમા અધ્યાયમાં એક હજાર પ્રકારે સોળ કલાવાળા મનની સંકલ્પ વિકલ્પ વિગેરે વૃત્તિરૂપ (૧૬ [illegible]) સોળ હજાર સ્ત્રીઓને હરિનો સંબંધ થાય છે અને તેઓને શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેમના સંબંધથી બીજાઓને પણ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સ્ત્રીઓને ચાર પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થએલ છે. (૧) પહેલાં તેમને શ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તેઓ હતાં ત્યાં પધારે છે. આ ફલનું નિરૂપણ આ દશમા અધ્યાયના ચોત્રીસ તથા પાંત્રીસમા શ્લોકમાં કરેલું છે. (૨) ભગવાનને આ સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલે ભગવાન સાથે તેઓનાં લગ્ન થાય છે. આ ફલ બેતાલીસમા શ્લોકમાં જણાવેલું છે. આ બીજાં ફલનું પરિણામ અગીઆરમા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. (૩) પછી કાર્યની પેઠે ભગવાનથી પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ફલ બારમા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. લોક અને વેદના પ્રકારથી તેઓને પુત્ર પૌત્ર વિગેરે ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે એ ત્રીજું ફલ. (૪) આ સર્વ પુત્ર અને પૌત્રોનું કાર્ય દેવો સાથે યુદ્ધ કરીને અથવા બીજા પ્રકારથી ભગવાન સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરાવે છે એ ચોથું ફલ છે. આ ફલનું નિરૂપણ તેરમા તથા ચૌદમા

અધ્યાયમાં કરેલું છે. જેમ લોકમાં (પોતાનું કાર્ય સાધનાર) લૌકિક પુરૂષમાં તેના સંબંધીઓનો સંપૂર્ણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ શ્રીકૃષ્ણમાં આ સર્વનો સંપૂર્ણ પ્રેમ થયો એમ જણાવેલું છે. જેમ પ્રપંચમાં રહેલા લૌકિક પુરૂષમાં ઘણો પ્રેમ થતાં પ્રપંચમાં મળી જવાય છે એટલે પ્રપંચમાં ઘણી દૃઢ આસક્તિ થાય છે, તેમ આ બધાને શ્રીકૃષ્ણમાં ઘણો પ્રેમ થતાં તેઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે મળી જાય છે એટલે શ્રીકૃષ્ણમાં તેમની ઘણી દૃઢ આસક્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે આ પેટા–પ્રકરણમાં એમ જણાવેલ છે કે ભગવાન પાસેથી રાજસોને ધર્મ અને ધન, ધર્મ અને કામ, કામ અને મોક્ષ, આ પુરૂષાર્થો છૂટા છૂટા તથા એકબીજા સાથે પ્રાપ્ત થએલા છે.*

અક્રૂરને ધર્મ સાથે ધન ફલ પ્રાપ્ત થએલું છે સ્યમંતક મણિના સંબંધમાં ભગવાનની કુકીર્તિ થઈ તે દૂર કરવા તેમણે લોકથી જૂદા જ પ્રકારની લીલા કરી: અક્રૂર અને કૃતવર્માએ શતધન્વાને સત્રાજીતની હત્યા કરવા ઉશ્કેરી તેનો વધ કરાવ્યો. આ કાર્ય તેમણે પોતે જ કરેલ હોત તો અક્રૂર ઉપર શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિ થાત જ નહિ. સત્રાજીત સૂર્યનો ભક્ત હતો. સત્યભામાને અક્રૂરને આપવા તેણે વચન પણ આપેલું તેથી સત્રાજીતનો વધ કોઇ કરે તો તેના ઉપર ક્રોધ કરવાનું શ્રીકૃષ્ણને કાંઇ કારણ નહતું, કારણ કે કોઇ બીજાનો ભક્ત અથવા સંબંધી હોય તે શ્રીકૃષ્ણ સહન કરતા નથી, પરંતુ તેને બીજાનો સંબંધ તજાવી પોતામાં જ આસક્ત કરી તેનો નિરોધ કરતા. તેથી જેમ બીજાના સંબંધવાળા દુર્યોધન વિગેરે કૌરવોને હણનારા પાંડવો શ્રીકૃષ્ણને પ્રિય હતા, તેમ બીજાના સંબંધવાળા સત્રાજીતને હણનારા શતધન્વા વિગેરે પણ ભગવાનને પ્રિય જ હતા.

શતધન્વા ભગવાનને પ્રિય હોવા છતાં તેણે સત્રાજીતનો વધ ઘણા અયોગ્ય પ્રકારે કરેલ હોવાથી ભગવાને તેનું રક્ષણ ન કર્યું પરંતુ તેને મુક્તિ આપવા માટે હણ્યો. વસ્તુતઃ તેણે સત્રાજીતને યુદ્ધમાં મારવો હતો. ક્ષત્રિયો માટે યુદ્ધમાં હણવું એ ઉત્તમ છે. અથવા વનમાં છૂપી રીતે મારવો હતો, તેમ પણ તેણે કર્યું નહિ પરંતુ જ્યારે તે ઉંઘતો હતો ત્યારે જેમ કસાઇ પશુને હણે તેમ સ્ત્રીઓના દેખતાં તેમને રડાવી તેણે સત્રાજીતનો વધ કર્યો. પછી શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા તેણે અક્રૂર અને કૃતવર્માની સાહાય્ય માગી. તેમણે તેને સમજાવ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર છે, તેમને યુદ્ધમાં કોઇ જીતી શકે તેમ નથી. તેણે સત્રાજીતનો વધ કર્યા પછી તરત નાસી ન જતાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરતાં તેને આવો બોધ કરવામાં આવ્યો, છતાં તે શ્રીકૃષ્ણને શરણ ન આવ્યો. જો તે પણ અક્રૂરની પેઠે દ્વારકામાં જ રહ્યો હોત અને શ્રીકૃષ્ણને શરણ આવ્યો હોત તો ભગવાન તેને ન જ હણત; પરંતુ તે પાપી હોવાથી ત્યાંથી નાઠો. દ્વારકાથી નાસતી વખતે તેણે મણિ અક્રૂરને સોંપેલ. ભગવાન તે જાણતા હોવા છતાં તેને મુક્તિરૂપ ફલ આપવા

---

* તત્ત્વદીપ ૪-૧૦-૨૪૭ થી ૨૫૬.

માટે પોતાને તેની ખબર ન હોય તેવો ડોળ કરી મણિ પડાવવા તેની પાછલ દોડી તેને હણી મુક્તિ આપી. તત્ત્વદીપ ૩–૧૦–૨૫૭॥ થી ૨૬૩॥.

પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરનારને પણ આવું મુક્તિરૂપ અલૌકિક ફલ આપવું એ મર્યાદા માર્ગ પ્રમાણે યોગ્ય નથી. તેથી બલભદ્રને શ્રીકૃષ્ણનું આ કાર્ય રૂચ્યું નહિ. તેથી તેમણે દ્વારકા પાછા નહિ જતાં મિથિલામાં રહેવાનું પસંદ કર્યું. બલભદ્ર મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે વર્તનાર હોવાથી તેમને શ્રીકૃષ્ણ સાથે આ પ્રસંગને લીધે વૈમનસ્ય થયું. આ પ્રસંગ પછી કોઈ કોઈવાર શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રમાં મતભેદ થતા. (જૂઓ પૃષ્ઠ ૧૮ અધ્યાય ૮ શ્લોક ૨૪ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની). ભગવાન પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરનારને મુક્તિરૂપ અલૌકિક ફલ આપે તે લોકમાં ભગવાનના સેવકોને પણ રૂચે નહિ તેથી શતધન્વાને મુક્તિ આપવા પોતે તેને હણે છે એ વૃત્તાંત છૂપાવવા, તેના પાસેથી મણિ લેવાજ તેને હણ્યો છે એમ જણાવવા, ભગવાન તેનાં વસ્ત્રો તપાસી મણિની શોધ કરે છે અને મણિ ન મળતાં બલભદ્રને કહે છે કે શતધન્વાને નકામો હણ્યો, તેની પાસે મણિ નહતો. (અધ્યાય ૮ શ્લોક ૨૧–૨૨). અક્રૂરે જાણ્યું કે ભગવાને મણિ લેવા શતધન્વાને હણ્યો અને મણિ તેની પાસે હતો, તેથી તે મણિ લઈ દ્વારકાથી નાઠો. કાશી વિગેરે તીર્થોમાં રહી મણિથી પ્રાપ્ત થતાં દ્રવ્યથી તેણે યજ્ઞો કરી ધર્મ સાધ્યો. પછી ભગવાને અભય આપી બોલાવવાથી તે દ્વારકા પાછો આવ્યો. તેણે મણિ ભગવાનને દેખાડ્યો અને ભગવાને તે તેને આપી દીધો. એ પ્રમાણે અક્રૂરને મણિ, મણિથી પ્રાપ્ત થતું સુવર્ણ એ ધન અને ધનથી તેણે કરેલ યજ્ઞરૂપી ધર્મરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થયાં. તત્ત્વદીપ ૩–૧૦–૨૬૩॥ થી ૨૭૦

સત્રાજીતનો વધ કરનાર શતધન્વા જેવા પાપીને મુક્તિરૂપ અલૌકિક ફલ પ્રાપ્ત થાય તે ભગવાનના સેવકોને રૂચે નહિ તેથી તેને હણવાનો એ હેતુ ગુપ્ત રાખી, તેને નકામો હણ્યો કારણ કે મણિ તેની પાસે નથી એમ ભગવાને બલભદ્રને કહી, મણિ માટે તેને હણ્યો એમ પ્રકટ કર્યું, તેથી ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જણાય છે. તેથી આ આઠમો અધ્યાય ભગવાનનો 'ઐશ્વર્ય' ગુણ દર્શાવનારો અધ્યાય છે.

નવમા અધ્યાયમાં ભગવાન વિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ પાંચ નાયિકાઓ સાથે વિવાહ કરે છે. આ અધ્યાયના આરંભમાં એમ જણાવેલ છે કે ભગવાન પાંડવોને ફલ આપવા ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધારે છે. ભગવાન તેઓને (૧) વિશ્વકર્મા પાસે સુંદર નગર કરાવી આપે છે, (૨) અગ્નિ પાસેથી ગાંડીવ ધનુષ્ય, બે અક્ષય ભાથા અને કવચ અપાવે છે, અને (૩) મય પાસે સભા કરાવી આપે છે. આ ત્રણ અનુક્રમે ધર્મ અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત કરાવનારા પદાર્થો છે.

પરલોકનું ફલ સૂર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી યાદવોને તેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેમાં વેદરૂપ સૂર્યની સંમતિ છે એમ જણાવવા આ સમયે ભગવાનને કાલિન્દી

પ્રાપ્ત થયાં એમ કહેલું છે. ભગવાને ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધારવાનો અને ત્યાંથી મૃગયા માટે અર્જુન સાથે જવાનો ઉદ્યમ કાલિન્દીને પ્રાપ્ત કરવા જ કરેલો છતાં ભગવાન તે માટે ત્યાં પધાર્યા નહતા એમ સર્વ જાણે તે માટે કાલિન્દીને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ જ્યાં સુધી યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ પુરો થયો અને પાંડવોનું કાર્ય સિદ્ધ થયું ત્યાં સુધી ભગવાન ઈન્દ્રપ્રસ્થ રહ્યા. આ કાલિન્દીનું સ્વરૂપ આત્માનો બોધ કરનારૂં છે. તેથી તે જ્ઞાનરૂપ અથવા વિદ્યારૂપ છે. તેથી અર્જુન સાથે ભગવાન પાસે નહિ પધારતાં તેમણે અર્જુનને પાછો કાઢેલો.

વિદ્યાના બીજા પર્વરૂપ મિત્રવિન્દા તપોરૂપ હતાં. તેથી ભગવાને બલથી તેના સંબંધીઓ પાસેથી તેમનું હરણ કર્યું. અંદરના (મનના) અને બહારના (દેહના) [illegible] તેના ભાઇઓ જેવા જણાવેલ છે. આ ભગવાનનાં ફોઈની પુત્રી હોવાથી, મામાની કન્યા પેઠે પોતાના ભાગરૂપ જ હતાં, તેથી સ્વયંવરમાં બધા રાજાઓના દેખતાં ભગવાને તેમના ભાઇઓ પાસેથી તેમને ઉપાડી જઈ તેમનું હરણ કર્યું.

વિદ્યાના ત્રીજા પર્વરૂપ નાગ્નજીતી યોગરૂપ હતાં. તે સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થએલાં. સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા રાજાઓ યોગીઓ હોવાનું જણાવેલ હોવાથી; અને આ તે વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી આ યોગરૂપ હતાં. સાત આખલાઓ રૂપ વ્યસનો ઉપર વિજય મેળવી ભગવાને તેમને પ્રાપ્ત કર્યાં. વ્યસનો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે પણ યોગનું અંગ હોવાથી, અને આ તેવી રીતે પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી આ યોગરૂપ હતાં. યાદવોને સર્વ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને આ યોગરૂપ કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં. યોગથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી આમને આપેલ દાયજાનું શ્લોક ૫૦–૫૧ માં નિરૂપણ કરેલું છે. જેઓનું મન વ્યસનોમાં આસક્તિવાળું હોય તેઓને પણ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય છે, પરંતુ તે તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી એમ જણાવવા આવા વ્યસની રાજાઓને પછી અર્જુન સાથે યુદ્ધ થયાનું શ્લોક ૫૩–૫૪ માં જણાવેલ છે.

(શ્રી સુબોધિનીમાં નાગ્નજીતીને ભક્તિરૂપ કહેલાં છે અને અહિં યોગરૂપ કહેલાં છે. આ સંબંધમાં આ નવમા અધ્યાયના આરંભની કારિકાઓ ઉપરની લેખની નોટ જૂઓ).

વિદ્યાના ચોથા પર્વરૂપ ભદ્રા નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુના વિવેકરૂપ હતાં. આમને તેમના ભાઇઓએ જ શ્રીકૃષ્ણને પરણાવ્યાં એટલે આ તો પોતે જ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત થયાં.

વિદ્યાના પાંચમા પર્વરૂપ લક્ષ્મણા ભક્તિરૂપ હતાં. તેમના વિવાહનું વર્ણન આગળ સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કરેલું છે, તેથી જણાય છે કે ભગવાનને બલ અને બુદ્ધિને લીધે આ પ્રાપ્ત થયાં હતાં. આમને શ્રી સુબોધિનીમાં યોગરૂપ જણાવેલાં છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનના વીર્યનું નિરૂપણ કરેલું છે એ સ્પષ્ટ છે. આ

પ્રમાણે ફલ પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણને સર્વ પદાર્થના સાધનવાળા પોતાની મેળે જ ફલ આપનારા અને સર્વનું હિત કરનારા જણાવેલા છે. તત્ત્વદીપ ૩–૧૦–૨૭૦ થી ૨૮૦.

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ નિબંધમાં (૧) વૈરાગ્ય (૨) સાંખ્ય (૩) યોગ (૪) તપ અને (૫) કેશવની ભક્તિને વિદ્યાના પાંચ પર્વ કહેલાં છે. આ પાંચ પટરાણીઓ પૈકી કાલિન્દી જ્ઞાન અથવા વૈરાગ્યરૂપ છે. જ્ઞાનથી સંસારમં વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મિત્રવિંદા તપોરૂપ છે. નાગ્નજીતીને શ્રી સુબોધિનીમાં ભક્તિરૂપ કહેલાં છે, પણ નિબંધમાં યોગરૂપ કહેલાં છે, અને લક્ષ્મણાને શ્રી સુબોધિનીમાં યોગરૂપ અને નિબંધમાં ભક્તિરૂપ કહેલાં છે. ભદ્રા નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુના વિવેકરૂપ એટલે સાંખ્યરૂપ છે.

દશમા અધ્યાયમાં ભગવાન નરકાસુરે પૂરી રાખેલી સોળ હજાર કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરે છે. જ્યારે વિષયો અને ઇંદ્રિયો અનન્ત થાય ત્યારે જ્ઞાનથી અને કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવું ફલ પૂરેપૂરું પ્રાપ્ત થએલું ગણાય એમ જણાવવા, नराणाम् નરોના कम् સુખને (નરક=નરકાસુરને) હણી, દેવો ઉપર વિજય મેળવી કાલના દોષને દૂર કરવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે લોક અને વેદનું સમર્થન કરતાં મનની વૃત્તિરૂપ સોળ હજાર કન્યાઓ સાથે આનંદથી લગ્ન કર્યા; કારણ કે અવિદ્યાના કાર્યરૂપ મુર નરક(નરકાસુર)નું રક્ષણ કરનાર હતો, અને સેનાપતિ પીઠ સહિત મુરના પુત્રો ઇંદ્રિય વિગેરે સાધનવાળા પ્રાકૃત હતા, નરક પોતે ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનનો પુત્ર હતો. તે તપ કરતો હતો. તપના અંતે ફલ આપનાર પાસે એવી માગણી કરવાથી તે ભૂમિનો પુત્ર થએલો, અને તેને એવું વરદાન મળ્યું કે જો તેની પાસે નારાયણાસ્ત્ર હશે તો બધાથી (કોઇથી) પણ તેનો વધ થઇ શકશે નહિ; પરંતુ તેણે નારાયણાસ્ત્ર પોતાના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું અને તેથી હરિથી તેનો વધ થયો. જેમ મુર રક્ષેલા નરોના ‘कम्’ સુખરૂપ નરકનો વધ થયો, તેજ પ્રમાણે અવિદ્યાના કાર્ય અહંતા વિગેરેથી રક્ષાએલું ઇંદ્રિયો વિગેરેથી પુષ્ટ થએલું, ભૂમિ ઉપર ઉત્પન્ન થએલું ભગવાનની આજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ કર્મવાળું નરોનું જે આ લોકનું સુખ છે તે ભગવાનથી નાશ પામનારૂં છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે સંસારમાં વૈરાગ્ય અને ભગવાન પ્રતિ ભક્તિવાળો હોય તેને આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ શ્રીકૃષ્ણથી અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. બધા યાદવોને એ પ્રમાણે ફલનું દાન કરવા ભગવાને આ અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલા કરેલી છે. તત્ત્વદીપ ૩–૧૦–૨૮૧થી ૨૮૮।। ભગવાને કાલનો દોષ દૂર કરવા લોક અને વેદનું સમર્થન કરતાં આ લીલા કરેલી હોવાથી આ યશોલીલા છે.

અગીઆરમા અધ્યાયમાં ભગવાન રૂકિમણીનો પરિહાસ કરે છે. આ ભગવાનનું વાણીથી થતું તિરોધાન છે. ગોપીઓ પાસેથી ભગવાન રાસલીલામાં તિરોહિત થએલા તે કાયાથી થએલું તિરોધાન હતું. આ દશમા સ્કંધના છેલ્લા અધ્યાયમાં

શ્રીશુક ભગવાનના મનથી થએલા તિરોધાનની કથા કહેશે. ભક્તોના અભિમાન વિગેરે દોષ દૂર કરવા ભગવાન એ પ્રમાણે તિરોહિત થાય છે. અત્યંત કોમલ ભક્ત શ્રીકૃષ્ણના રસનો ભોગ કરી શકતા નથી તેથી તેમને એ રસનો ભોગ કરી શકે તેવા દૃઢ બનાવવા ભગવાન પોતે તિરોહિત થાય છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન સર્વ ભક્તોને ફલનો ભોગ કરવાની શક્તિ આપે છે. અને તેઓના દોષ દૂર કરતાં તેમને ફલની પ્રાપ્તિ પણ કરાવે છે. આ અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલા ભગવાનના શ્રી (શોભા અથવા કાંતિ) ગુણની લીલા છે. તત્ત્વદીપ ૩–૧૦–૨૮૯ થી ૨૯૩.

બારમા અધ્યાયમાં મહારાણીઓને પ્રાપ્ત થએલ પુત્ર પૌત્ર વિગેરે સંપત્તિના ફલનું નિરૂપણ કરેલું છે. પુત્ર પૌત્ર વિગેરેમાં સંબંધ વિગેરેને લીધે કાંઇ પણ દોષ થાય તો ભગવાન તે દોષ દૈત્યોમાં જ મૂકે છે એમ દર્શાવવા વિવાહરૂપ મંગલ કાર્ય સમયે બલભદ્ર રૂકમીને હણે છે, આ અનિરૂદ્ધનો રોચના સાથેનો વિવાહ અધર્મરૂપ હતો, તેથી ભગવાને અધર્મ વિવાહથી થતું પાપ દૈત્ય રૂકમીમાં જ મૂક્યું, અને તેથી બલભદ્રે તેને હણ્યો. દૈત્ય રૂકમી હણાતાં યાદવો સુખી થઈ દ્વારકા આવ્યા. તત્ત્વદીપ ૩–૧૦–૨૯૪ થી ૨૯૫ાા. આ અધ્યાયમાં ભગવાનના ગુણ જ્ઞાનથી કરેલી લીલા વર્ણવેલી છે.

તેરમા અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય ધર્મથી કરેલી લીલાનું અને ચૌદમા અધ્યાયમાં ધર્મીએ કરેલી લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પ્રકારે ભક્તોનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે એમ દર્શાવવા આ બે અધ્યાયોમાં ઘણું અદ્ભુત ઉષાનું આખ્યાન કહેલું છે. 'જ્યારે ભગવાન શું થાય છે તે જાણવા છતાં પોતાના બધા ધર્મોને કાર્ય કરતાં અટકાવી દઇ શાંત રહે છે ત્યારે ભક્તનું ઉત્તમ કાર્ય હરકોઈ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે' એમ દર્શાવવા, જ્યારે ચિત્રલેખા ઉષા માટે અનિરૂદ્ધને દ્વારકામાંથી લઇ જવા આવી અને લઈ ગઈ ત્યારે ભગવાને આ કાર્ય ચિત્રલેખા કરી શકે તે માટે દ્વારકાનું રક્ષણ કરનાર દેવો વિગેરેને પોતાનું કાર્ય કરતાં અટકાવી પોતે જ દ્વારકાનું રદાણુ કરનાર બન્યા. (અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૧૯ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની), અને યાદવોંનો નહિ ગમતું અનિરૂદ્ધને લઈ જવાનું કાર્ય ચિત્રલેખાને કરવા દીધું. આં તેરમા અધ્યાયમાં ભગવાને વૈરાગ્ય ગુણથી કરેલી લીલા કહેલી છે એ સ્પષ્ટ છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં ભગવાનને મહાદેવ વિગેરે સાથે યુદ્ધ થાય છે. આ યુદ્ધ માત્ર દેખાવનું જ છે એમાં સંશય નથી, કારણ કે મહાદેવે બાણને કહેલું કે 'જયારે તારી ધજાનો ભંગ થશે ત્યારે તને મારા સમોવડીઆ સાથે તારા મદને હરનારૂં યુદ્ધ (પ્રાપ્ત) થશે' (અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૭), અને ભગવાને આ યુદ્ધ કરી મહાદેવે જે તેને કહેલ તેજ કાર્ય કરેલું છે. આ યુદ્ધમાં મહાદેવ બાણનો પક્ષ લે છે તેથી એમ દર્શાવેલું છે કે બધા દેવોને પોતાના ભક્ત પ્રતિ પક્ષપાત હોય છે. મહાદેવે બાણનો પક્ષ લીધો છતાં ભગવાને તેના ૯૯૬ હાથ કાપી નાંખ્યા,

કારણ કે તેમનું બાણને કાંઇ પ્રયોજન નહતું અને તે માત્ર ભારરૂપ થઇ પડ્યા હતા. ભક્ત (મહાદેવ)ને જે કોઈ પ્રિય હોય તે સર્વ પૈકી (બાણ જેવા) જે કોઈ અમુક વિષયમાં વિરોધ કરનારા હોય, તે સર્વ જે કંઈ કરવાથી વિરોધનો ત્યાગ કરી સર્વ વિષયમાં ભક્તને અનુકૂલ થાય તેવાં સર્વ કાર્ય ભગવાન કરે છે, એમ આ કથાથી જણાવેલું છે આ તેરમા અધ્યાયમાં શંકરે ભગવાનની સ્તુતિ કરેલી છે તે સ્તુતિ વિગેરેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આ અધ્યાયમાં ધર્મીની લીલા કહેલી છે. યાદવોમાં ભગવાન અવતરેલા હોવાથી તેમનાં બલની ઘણી વૃદ્ધિ થતાં તેમણે માઝા મૂકી હતી એમ આ અનિરૂદ્ધની કથાથી સૂચવેલું છે. ભગવાન સર્વ પ્રકારે રાજસ ભક્તોનાં સર્વ કાર્ય પાર પાડે એ રાજસોનું ફલ છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણથી તેમને નિર્ગુણ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વદીપ ૩–૧૦–૨૯૬ થી ૩૦૪.

શ્રીમદાચાર્યચરણની વાક્સુધાનું પાન કરવું એ કાર્ય ઘણું કઠિન છે. તેમાં પણ તેનો અનુવાદ કરવો એ વિશેષ કઠિન છે અને મારા જેવા પામર પ્રાણીમાં તેવું કઠિન કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી. તેથી આ અનુવાદમાં સ્ખલન હશે જ, તે સુધારી વાંચવા સર્વને વિનતિ છે

સામાન્ય ગૂજરાતી ભાષા જાણનાર વૈષ્ણવોને પણ શ્રી સુબોધિની સમજવાનો લાભ પ્રાપ્ત થાય એવા હેતુથી આ રાજસફલ પ્રકરણનો અનુવાદ બની શક્યું તેટલી સાદી સરલ ભાષામાં કરેલો છે, તે વૈષ્ણવોને શ્રીસુબોધિની સમજવામાં કાંઈક અંશે પણ ઉપયોગી થશે તો મારો પ્રયાસ સાર્થક થયો માનીશ.

ધંધુકા.
સંવત ૨૦૦૦ ચૈત્ર કૃષ્ણ ૧૧.

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

શુદ્ધિપત્ર

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૦	કુષ્કીતિં	દુષ્કીર્તિ
	૧૨	તેમણે	તેણે
૭	૨	દોડી	દોડ્યા અને
૯	૨૨	મુર	મુરથી
૧	૧૪	राजसामां	राजसानां
૭	૧	शुचादिता	शुचार्दिता
૯	૩	ह्न्तु	ह्न्तुं
૧૦	૩૧	तयौ	तयो
૨૧	૨	कृद्विभुः	कृद्धिभुः
૨૭	૧૫	પુત્રરાહત	પુત્રરહિત
૩૦	૨૨	दर्शयित्बा	दर्शयित्वा
૩૧	૭	ईश्वस्य	ईश्वरस्य
,,	,,	बीर्याढ्यं	वीर्याढ्यं
૩૨	૧૮	त्बाद् द्वितीया	त्वाद्द्वितीया
૩૩	૧	द्वयं	द्वय
	૪	तदुद्वाहं	तदुद्वाहं
	૧૯	થછી	પછી
૩૫	૬	એની	એવી
૫૨	૧૭	(કન્યા)દાંન	કન્યા(દાન)
૫૪	૨૧	दुर्मषान्	दुर्मर्षान्
૫૫	૨૮	द्विबिधानि	द्विविधानि
	૨૯	रुपाणि	रूपाणि
	૩૦	श्वेति	श्चेति
૫૬	૪	स्वर्वेषां	सर्वेषां
	૨૧	गुरूणा	गुरुणा
૬૯	૬	ભગનાનને	ભગવાને
૭૦	૨૭	ધણો	ધણી
	૩૩	सिंह	सिंहः
૭૯	૧૧	पाञ्चन्य	पाञ्चजन्य
૮૦	૨૩	आबिध्य	आविध्य
૮૩	૧૬	ताम्भसि	ताम्भसि
૮૬	૧૮	आस्त्रव	आस्रव
૯૪	૨૧	बिश्वेशं	विश्वेशं
	,,	बरा	वरा
	૨૨	प्रबण	प्रवण
૯૫	૧૦	षद्भिः	षड्भिः
	૧૨	द्वाभ्यां	द्वाभ्यां
૯૬	૨૧	षङ्कज	पङ्कज
૯૮	૧૫	ગનન	નમન
૧૦૧	૧૦	કન્યાએ	કન્યાઓ
૧૦૨	૧૯	એરી	એવી।
૧૦૫	૧	અને	એટલે
૧૧૩	૩	विरोधः	द्विरोधः
	૮	द्वक्यं	द्वाक्यं
૧૧૪	૨૬	રૂક્મિને	રૂક્મિણીને
૧૧૫	૧૫	स्त्रिना	स्बिना
	૧૭	पुष्यै	पुष्पै
૧૧૮	૫	થતી	હતી
	૨૪	न्स्स	त्स्स
૧૧૯	૭	હોય	હોય તો
૧૨૦	૧૨	સૌંદર્ય	સૌંદર્ય.
	૧૮	भात्रा	भ्रात्रा
૧૩૧	૪	बल्लभा	वल्लभा
૧૩૩	૧૯	વાળી	વાળા
૧૩૭	૧૩	प्रभृज्या	प्रमृज्या
	,,	चाप	चोप
૧૪૨	૧૪	नमः	नर्म
૧૪૩	૩૧	बीक्षन्ती	वीक्षन्ती
૧૪૪	૧૬	તેની	તેવી
૧૪૮	૨	થઈ	કરી
૧૫૨	૩૨	सेन्धव	सैन्धव
૧૬૬	૭	त्कथा	त्कथा
૧૬૭	૨	તે આને	તેઓને
૧૭૫	૧૩	सुङ्गयः	सङ्क्रमः

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮૨	૧૫	તેની	તેવી
૧૮૮	૧૦	સોચક	સોગક
૧૯૦	૨૩	वेवाहिकं	वैवाह्निकं
૧૯૧	૨૭	द्धगि	द्धागि
૧૯૨	૨૫	પિતાથી	પિતાને લીધે
૧૯૪	૨૭	निजय	निर्जय
૧૯૮	૧૫	દુષ્ટક	દુષ્ટ
૧૯૯	૧૭	क्रुद्धः	क्रुध्दः
	૨૬	કરેલ	કરી
૨૦૦	૧૩	बाह	बाहू
	૧૫	भींतो	भींता
૨૦૩	૧૩	રાજસફલ	રાજસ· સફલ
	૧૪	यित्	चित्
	૧૫	तन्भू	तन्मू
૨૦૬	૧૮	વિનાનો	વિનાના
૨૦૯	૩	તેના	તેની
૨૧૩	૧૪	આપનો	આમનો
,,	૧૭	ह्रिया	ह्रिया
૨૧૪	૧૨	पर्यङ्क	पर्यङ्के
૨૧૯	૩૨	जिवृक्ष	जिघृक्ष
,,	,,	ऽहत्	ऽहरत्
૨૨૧	૧	કરે છે	કહે છે
	૧૭	विरू	विरु
૨૨૪	૫	दूदिश	द्वादिश
૨૨૬	૨૬	पिशाशा	पिशा
૨૨૭	૯	બધાઓને એટલે	બધાઓને
૨૩૨	૨૭	दवैष्ण	न्वैष्णव
૨૩૩	૨૫	बिश्वो	विश्वो
૨૩૫	૧૦	(ઘણા।)	(ઘણા)
૨૩૮	૧૦	તેજરવી	તેજથી
૨૩૯	૧૧	પાથલ	પાછલ
૨૪૧	૪	क्रू	क्रु
	૧૯	बाहून	बाहून्
૨૫૦	૧૯	स्वदक	स्वदक्
	૩૩	શબ્દનો	શબ્દનો અમુક
૨૫૫	૨૮	રૂદ્ર	રૂદ્ર,
૨૫૯	૧૪	दर्पों	दर्पों

વિરામ ચિહ્નો ઘણે ઠેકાણે છપાયા નથી તથા । , ˛ ˋ વિગેરે તથા અક્ષરના કેટલાક ભાગ ઉઠેલ ન હોય તે સુજ્ઞ વાચકોને પોતાની મેળે વિચારી વાંચી લેવા વિનતિ છે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

શ્રી સુબોધિનીજી

॥ राजसफलप्रकरणम् ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય આઠમો.

निरोधो मानरूपोऽत्र सप्तभिर्विनिरूपितः ॥
मेयरूपश्च तावद्भिः प्रमेयवलमुच्यते ॥१॥
अपकारिषु भक्तेषु तथा साधारणेषु च ॥
फलप्रकरणं ह्येतत्तेन तादृङ्निरूप्यते ॥२॥

અહિં સાત (અધ્યાયો) થી પ્રમાણરૂપ[1] નિરોધ વર્ણવ્યો અને તેટલા (અધ્યાયો) થી પ્રમેયરૂપ (કહ્યો[1]). (હવે[1]) અપકાર કરનારા[2] ભક્તો અને સાધારણ (પુરૂષો) પ્રતિ પ્રમેયબલ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે આ ફલપ્રકરણ[2] છે, તેથી તે (પ્રમેયબલ) કહેવામાં આવે છે. કા. ૧–૨.

कामः फलं यथा पूर्वं क्रोधस्त्वत्र तथा फलम् ॥
राजसामां विशेषेण जयस्त्वत्र फलिष्यति ॥३॥

પહેલાં જેમ કામ ફલ[3] (પ્રાપ્ત કરાવનાર) હતો, તે પ્રમાણે અહિં ક્રોધ ફલ (પ્રાપ્ત કરાવનાર)[3] છે. અહિં ખાસ કરીને રાજસો ઉપર વિજય થશે. કા. ૩.

---

[1] (પૂર્વાર્ધના અધ્યાય ૩૩ થી ૩૯ થી પ્રમાણરૂપ અને ૪૦ થી ૪૬ થી પ્રમેયરૂપ રાજસોનો નિરોધ કહ્યો). આ બે પ્રકરણો અહિં જણાવેલ છે. સાધન પ્રકરણ તો ઉત્તરાર્ધમાંજ કહેલ હોવાથી તેના સંબંધમાં અસંગતિની શંકા રહેતી નહિ હોવાથી તેનો અનુવાદ કરેલો નથી (લે)

[2] અપકાર કરનારાઓ બે પ્રકારના છે (૧) ભક્તો અને (૨) બીજા સાધારણ (પુરૂષો). હવે અહિંથી તે બંનેના સંબંધમાં પ્રમેયબલ જણાવવામાં આવે છે. તેનું કારણ 'આ ફલ પ્રકરણ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. ફલ અહિં સ્વરૂપના બલથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે, પરંતુ સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી. તેથી તેવું (સ્વરૂપનું પ્રમેયબલ) જણાવવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] તામસ ફલપ્રકરણમાં જેમ કામલીલાનું નિરૂપણ કર્યું, તેમ અહિં (રાજસફલ પ્રકરણમાં) ક્રોધલીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. ફલ આપે તે फलम्, ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર, એવો અર્થ છે. (લે)

हरिधर्मैश्च हरिणा बलभद्रेण यादवैः ॥
जयो निरूप्यते लोके निरोधात्मा हि राजसः ॥४॥

કારણ કે હરિના ધર્મોથી, હરિથી, બલભદ્રથી અને યાદવોથી[1] લોકમાં નિરોધરૂપ રાજસ જય કહેવામાં આવે છે. કા. ૪.

तत्राष्टमे तथाध्याये कृष्णेच्छाया जयस्त्रिधा ॥
सत्राजिच्छतधन्वा च अक्रूरश्च जितास्तथा ॥५॥

તે પૈકી આઠમા અધ્યાયમાં તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છાનો જય ત્રણ પ્રકારે (કહેશે) (૧) સત્રાજિત (૨) શતધન્વા અને (૩) અક્રૂર ઉપરતે પ્રમાણે જય થયોછે. કા. ૫.

ગયા અધ્યાયના અંતે એમ કહેલું છે કે ભગવાને મણિ રાખ્યો નહિ. તેનું ફલ અહિં (આ અધ્યાયમાં) જણાવવામાં આવે છે. બીજા દેવતામાં રાખેલી બુદ્ધિ (શ્રદ્ધા) જીવતાં નિરોધ થવા દેતી નહિ હોવાથી, સત્રાજીત નિરોધનો અધિકારી હોવા છતાં, તેણે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી, મણિદ્વારા ભક્તમાં રહી, સંસારમાં ભગવાનના ચરણરૂપ વારાણસી વિગેરે (ક્ષેત્ર)માં નિરોધ પ્રાપ્ત કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી પ્રથમ તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો એમ જણાવવા નીચેના બે શ્લોકોથી પ્રસ્તાવના કહે છે (કરે છે):—

॥ **श्रीशुक उवाच** ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

विज्ञातार्थोऽपि गोविन्दो दग्धानाकर्ण्य पाण्डवान् ॥
कुन्तीं च कुल्यकरणे सहरामो ययौ कुरून् ॥१॥
भीष्मं नृपं सविदुरं गान्धारीं द्रोणमेव च ॥
तुल्यदुःखौ समागम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥२॥

વૃત્તાંત જાણનાર હોવા છતાં પણ, પાંડવોને અને કુંતીને બળી ગએલા સાંભળીને ગોવિંદ બલભદ્ર સહિત લૌકિક કરવા કુરૂદેશ પધાર્યા. સમાન દુઃખવાળા (તે) બન્ને ભીષ્મ, વિદુર સહિત રાજા. ગાંધારી અને દ્રોણની પાસે જઇને 'અરેરે! (ઘણું) દુઃખ (આવી પડયું)' એમ કહ્યું ૧-૨.

ભગવાન (દ્વારકામાં) હોય ત્યારે તેમના ગુણોનું (ત્યાં) ઉપયોગીપણું ન રહે તેથી, અને લોકો દુષ્ટ (હોવાથી) ખોટી કલ્પનાઓ કરે તેથી, ભગવાન અને બલભદ્ર દ્વારકાનો ત્યાગ કરી હસ્તિનાપુર પધાર્યા એમ કહેવામાં આવે છે; કારણ

---

[1] (આ પ્રકરણના) એક અધ્યાયથી હરિના ધર્મોથી, ત્રણ અધ્યાયોથી હરિથી, એકથી બલભદ્રથી અને બેથી યાદવોથી જય પ્રાપ્ત કર્યાનું કહેશે, એવો અધ્યાયોનો વિભાગ છે. (લે)

કે પાંડવોના શત્રુઓમાં (શત્રુઓ પાસે) (જતાં), તે* ભગવાન શું ભક્તો(પાંડવો)નું વિધિના સાધનથી હિત કરતા (કરવા) જાય છે ? કેમકે મુખ્ય (પુરૂષો પાંડવો) જતાં, દુઃખી થએલ ન હોય તેવા તેમના સંબંધીઓ પાસે જવું એ કુલાચાર નથી.

‘ સર્વ (વૃત્તાંત) જાણ્યા વિના (ભગવાન કૌરવો પાસે) પધાર્યા ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ વૃત્તાંત જાણનાર હોવા છતાં પણ ’ શબ્દો યોજેલા છે. જે પ્રકારે પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા, અને જે પ્રકારે તેઓ એકચક્ર (નગરી)માં ગયા, અને જે પ્રકારે ત્યાં તેઓ ભીખ માગતાં બ્રાહ્મણના વેષે રહેતા હતા, અને જે પ્રકારે પાંચ પુત્રોવાળી કોઇક ભીલડી લાક્ષાગૃહમાં બળી ગઇ તેના ભ્રમને લીધે પાંડવો અને કુંતી બળી ગયાં એમ લોકો કહેતા હતા—આ સત્ય અર્થઃ વૃત્તાંત સારી રીતે જાણવામાં આવેલ. સારી રીતે જાણેલો હતો વૃત્તાંત જેમણે તેવા (ભગવાન હતા). જો ભગવાન (લૌકિકે) જાય નહિ તો કૌરવોને સંદેહ થાય, કે ભગવાને જ (પાંડવોને અને કુંતીને) બીજે રાખેલા છે. તેથી ન જાણતા હોય તેવું નાટક કરવું જોઇએ. તેમ ન કરે તો (કૌરવો) પાંડવોનો નાશ કરવા ફરીથી પ્રયત્ન કરે. કારણ કે ભગવાન **गोविन्दः** એટલે સત્પુરૂષોના **इन्द्रः** રક્ષણ કરનારા છે. તેથી પાંડવોનું રક્ષણ થાય તે માટે (તેમને) બળી ગએલા સાંભળીને, અને કુંતીને બળી ગએલી સાંભળીને કુલના ધર્મનું સંરક્ષણ થાય તે માટે, —‘ બંધુઓ મરણ પામે ત્યારે દૂર રહેનારાઓ (તેમના) બાકી રહેલા સંબંધીઓને મળવા જાય છે ’ એવું લૌકિક કરવા (પધાર્યા)—(**दग्धान्** ને બદલે) ‘ **अदग्धान्** ’ ‘ બળી નહિ ગએલા ’ એવો મુખ્ય અર્થ છે, કારણ કે પાંડવો પિતાના‡ પુત્રો હતા, (અને) માતાના પુત્રો જ બળી જાય છે—આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓ(કૌરવો)નો પણ નિરોધ કરવા ભગવાન પધાર્યા. ‘ કુરૂદેશ ’ એટલે હસ્તિનાપુર. ભગવાન એકલા (પધારે) તો કોકને સંદેહ પણ થાય, (પણ) બલભદ્ર સાથે (પધારે) તો (સંદેહ) ન થાય, તેથી ‘ બલભદ્ર સહિત ’ એમ કહેલું છે. ૧.

તે બેએ પધારીને પ્રશ્ન કર્યા તે બીજા શ્લોકમાં કહે છે. ‘ રાજા ’ એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર. (ભીષ્મ રાજા અને વિદુર) ત્રણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ (કહ્યા).

---

* અહિં ‘ **न हि पाण्डववैरिषु** ’ પાઠ છે તેને બદલે ‘ **स हि** ’ પાઠ જોઇએ એમ જણાય છે. તેથી તેવો પાઠ લઇ અર્થ કરેલ છે. ‘ **न हि** ’ પાઠ લઇએ તો ‘ **किं गच्छति** ’ છે તે ‘ **किम्** ’ શબ્દ નિરર્થક થાય છે.

‡ ‘ **पाण्डवान्** ’ એટલે પાંડુના પુત્રોને. તેથી પિતાના પુત્રો કહેલા છે. પિતાના પુત્ર સત્ત્વવાળા હોઇ બળી ન મરે, એવો ભાવાર્થ છે.

સ્ત્રી (ગાંધારી) અને બ્રાહ્મણ બે ઉત્તમ અને હલકા[1] જન્મવાળા (કહ્યા). દરેકની પાસે જઇને 'અરેરે! (ઘણું) દુઃખ (આવી પડયું)' એમ (તે) બેએ કહ્યું. આવું વચન આશ્ચર્યકારક† છે એમ જણાવવા 'ह' એમ કહેલ (લખેલ) છે. ૨.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી જે પ્રયોજનથી આ કહેલ તે કહે છે (જણાવે છે):—

लब्ध्वैतदन्तरं राजन् शतधन्वानमूचतुः ॥
अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥३॥

હે રાજન્! આ અવસર પ્રાપ્ત કરીને અક્રૂર અને કૃતવર્માએ શતધન્વાને કહ્યું કેઃ—'મણિ કેમ ન લેવો?....' ૩.

અક્રૂર દ્વારકાની સંભાળ રાખનાર; દિવસે ન્યાય કરનાર ધર્માધિકારી હતો. કૃતવર્મા તો 'કોટ્ટિવારક' એમ ઓળખાતો રાત્રે સંભાળ રાખનાર હતો. શતધન્વા તો ન થઇ શકે તેવું કરનાર, તે બેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનાર સાહસ કરનારો હતો. તે ચોરીથી સર્વ કરી શકતો. (આ) ત્રણે યાદવો ભગવાન અથવા બલભદ્ર (દ્વારકામાં) હોય ત્યારે અન્યાય કરી શકતા નહિ. ભગવાન પરગામ (હસ્તિનાપુર) પધારતાં, આ अन्तरम् અવસર પ્રાપ્ત કરીને તેમણે શતધન્વાને નીચે કહેવામાં આવે છે તે કહ્યું. ('પરિક્ષિતને આ પ્રમાણે થાય છે) તેવું જ્ઞાન છે એમ જણાવવા 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'મણિ કેમ ન લેવો....' શબ્દોથી સવા શ્લોકથી તે (અક્રૂર અને કૃતવર્મા) બેનાં વાક્ય કહે છે. ૩.

માત્ર મણિ લેવો એટલુંજ નહિ, પણ તેને મારી પણ નાખવો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

योऽस्मभ्यं सम्प्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः ॥
कृष्णायादान्न सत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ॥४॥

જેણે (પોતાની) ઉત્તમ કન્યા અમને આપવાનું વચન આપી, આપણી નિંદા કરી શ્રીકૃષ્ણને આપી, (તે) સત્રાજીત (તેના) ભાઇ પાછળ કેમ ન જાય? ૪.

મણિ લેવામાં, 'મણિ ભગવાનનો છે' એવું કારણ ભગવાનનો અપરાધ થાય તે માટે કહેવા યોગ્ય નથી (તેથી કહેલ નથી). (સત્રાજીતને) મારી નાખવામાં,

---

[1] અહિં ક્રમ પ્રયોજેલો નથી. સ્ત્રી ગાંધારીને હલકાં કહ્યાં અને બ્રાહ્મણ દ્રોણ ઉત્તમ જન્મવાળો હતો એવો અર્થ છે. (લે) પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્ત્રીઓનો વિશેષ અધિકાર હોવાથી, અને દ્રોણાચાર્યની ઉત્પત્તિ અપ્સરાને દેખી કામ પ્રાપ્ત કરેલ ભારદ્વાજના પાંદડાના કલશમાં રાખેલ વીર્યથી થએલી હોવાથી ક્રમ પ્રમાણે લેવામાં વાંધો જણાતો નથી.

† પાંડવો અને કુંતી બળી ગએલાં નથી એમ જાણનારા ભગવાન કૌરવો પાસે આવાં ખરખરાનાં વચનો કહે તે આશ્ચર્યકારક છે.

'આ ભગવાનનો સાસરો છે' એવું કારણ કહેવા યોગ્ય જ છે. તેણે ઉત્તમ કન્યા (અમને) આપવાની પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરેલી. તે ન મળતાં તેની પાસેથી ઉત્તમ રત્ન (સ્યમંતક) લેવું જોઇએ. 'આ વર સારો નથી' એમ આપણી નિંદા કરીને તેણે (કન્યા) ભગવાનને આપી. આવા સંજોગોમાં નિંદા થતાં, ક્ષત્રિયના ધર્મમાં આસક્તિવાળાએ (આપણે) અવશ્ય તેને મારી નાખવો જોઇએ; અને તેણે ભગવાનને આપેલ હોવાથી છૂપી રીતે (તેને) હણવો જોઇએ. જેમ ભગવાને માગેલો મણિ ભગવાનને ન આપતાં તેણે (પોતાના) ભાઇને આપ્યો, પછી મણિવાળા ભાઇને **'हिनस्ति'**[1] જે હણે છે તેવા સિંહે મારી નાખ્યો, એ પ્રમાણે કન્યાદાનના પ્રસંગને લીધે* પોતાનો થએલ મણિ પણ ભગવાને તેને આપ્યો તેથી મણિવાળો સત્રાજીત કયા કારણથી તેના ભાઇની પાછળ ન જાય? પરંતુ (તે તેની) પાછળ જાય તેજ યોગ્ય છે. સત્યભામા અને મણિ માગવા(માં આવવાના વિષય)માં સરખા હતા. આપણે સત્યભામા માગેલી, ભગવાને મણિ માગેલો. તેણે બંનેને માગેલું આપ્યું નહિ, અને બંનેની નિંદા કરી. તેથી નિંદા (થયા) પછી જેની પાસે મણિ રહે છે તેજ પ્રસેનના માર્ગે જાય છે. તેથી તે (સત્રાજીત તેના) ભાઈની સાથે જાય તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે.

તે બેએ લૌકિક ભાષાથી જણાવેલો અર્થ પણ સરસ્વતીએ સત્ય અર્થજ ઠરાવ્યો. 'જેણે પ્રસેનને હણ્યો તે પણ બીજાથી હણાયો' એમ તે બે જાણતા હોવા છતાં પણ, તેમણે પોતાને પણ જે (કરવું) રૂચતું નહતું તે (કરવાનું) મૂર્ખ શતધન્વાને કહ્યું. તેમ ન હોત (તે બેને રૂચતું હોત), તો તે બે પોતેજ તેમ કરત. ૪.

'શતધન્વા પણ ચતુર હતો, તેણે એ પ્રમાણે કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક (શુક) કહે છે:—

एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः ॥
शयानमवधील्लोभात्स पापः क्षीणजीवितः ॥५॥

એવી રીતે તે બેએ નાશ કરેલ મતિવાળા, ક્ષીણ થયેલ જીવનવાળા સર્વથી દુષ્ટ તે પાપીએ લોભને લીધે ઉંઘતા સત્રાજીતને મારી નાખ્યો. ૫

તે બેએ **भिन्ना** નાશ કરેલી હતી મતિ જેની, (તેવો શતધન્વા થયો). મણિ જ લેવો, એમ તેની લાલચને લીધે, (લોભની) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ. પછી તેટલાથી, ભવિષ્યમાં શું થશે તે વિષયમાં બુદ્ધિનો નાશ થયો, એટલે તે વિચાર કરવા શક્તિવાળી ન થઇ; અને તે બંને ઘણા પ્રકારે (તેને) ભમાવતા હતા.

---

[1] આ 'સિંહ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, શતધન્વા પણ હિંસા કરનાર હોવાથી તેના જેવો છે એમ જણાવવા કરેલી છે. (લે)

* કન્યાદાન કરતાં મણિ પણ સત્રાજીતે ભગવાનને આપેલો હોવાથી તે તેમનો થએલ.

ભવિષ્યમાં જે વૃત્તાંત થવાનો છે તે માટે જ ભમાવતા હતા; કારણ કે 'મણિના સંબંધને લીધે મરણ થશે' એમ તે બે જાણતા હતા. તેથી તે બે મણિ ઇચ્છતા નહતા. આ (શતધન્વા)ને તો મણિની ઇચ્છા હતી, તેથી તે સર્વથી દુષ્ટ હતો. તે બે દુષ્ટ અને વધારે દુષ્ટ હતા;* આ સર્વથી દુષ્ટ હતો, એવો (અર્થ છે). જો તેમ (સર્વથી દુષ્ટ) ન હોત, તો (સત્રાજીત સાથે) યુદ્ધ કરીને પણ હણત, પરંતુ ઉંઘતાનેજ હણ્યો, અને તેમાં પણ લોભને લીધે (હણ્યો), પરંતુ તેની સાથે વેર નહતું.

'ભગવાનના દેશમાં રહેનાર, દ્વારકાવાસીની એવી બુદ્ધિ કેમ થઇ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે પાપીએ' શબ્દો યોજેલા છે. તે શતધન્વા પાપી હતો. દેવોની અંદર પણ કલિની પેઠે એક અધમ હતો. તેથી આ અધર્મરૂપ હોવાથી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. વળી તે ક્ષીણ થએલ જીવનવાળો હતો. તેનું જીવન થોડુંજ હતું, કારણ કે આ માટે જ તેનો અવતાર (થયો હતો). ૫.

જો તેણે (સત્રાજીતને) માત્ર હણ્યોજ હોત, તો પણ બીજાએ ચડાવવાથી તેણે તેમ કરેલ હોવાથી, આનો તેવો (મોટો) દોષ ન થાત (ગણાત), પરંતુ આણે વિશેષ (પાપ) પણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स्त्रीणां त्रिक्रोशमानानां क्रन्दन्तीनामनाथवत् ॥
हत्वा पशून् सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥६॥

સ્ત્રીઓ ઘણી રાડો પાડતીહતી અને અનાથની પેઠે આક્રંદ કરતી હતી, ત્યારે કસાઇ પશુઓને હણે તેની પેઠે હણી, મણિ લઇ, તે જતો રહ્યો ૬

સ્ત્રીઓ ઘણી રાડો પાડતી હતી અથવા અનાથ એટલે નાથ વિનાનીજ તેઓને પણ **हत्वा** પ્રહાર કરીને, મણિ લઇને जग्मिवान् જતો રહ્યો. તેનામાં દયા અથવા સભ્યતા નહતી એમ જણાવવા 'કસાઇ પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. કસાઇ સદા હિંસા કરનારો છે, પશુઓને હણી, તેઓનું માંસ વેચનારો છે. જેમ લાકડાં કાપનારાને વૃક્ષો ઉપર દયા હોતી નથી, તેમ તેને પણ (દયા નહતી). પૂજાતો મણિ પણ અનિષ્ટ(મરણ)નું કારણ થયો એમ કહેવાયું. આ પ્રકરણમાં પ્રમેયનું બલ (જણાવાતું) હોવાથી ગયા અધ્યાયના વાક્યો સાથે (આનો) વિરોધ[1] નથી. ૬.

---

* અક્રૂર દુષ્ટ હતો, કૃતવર્મા વધારે દુષ્ટ હતો.

[1] (મણિને) પૂજવાનું તજી, પ્રસેને તેને કંઠે બાંધ્યો, તેથી તેનું મરણ થયું. અહિં (સત્રાજીતથી) તો તે પૂજાતો જ હતો, છતાં તેનું મરણ કેમ થયું? એવો વિરોધ છે. ગયા અધ્યાયના શ્લોક ૧૧ માં કહ્યું તેમ પૂજાતો મણિ હોય ત્યાં કાંઇ અનિષ્ટ થવું જોઇએ નહિ. એ વાક્યો સાથે વિરોધ છે. (લે) પરંતુ આ પ્રકરણમાં પ્રમેયનું બલ એટલે ભગવાનના સ્વરૂપનું બલ વિશેષ છે એમ જણાવવાનું હોવાથી એ વાક્યો સાથે વિરોધ નથી. મણિની શક્તિ અથવા સ્વભાવ સ્વરૂપબલ પાસે નમાલાં છે, એવો ભાવ છે.

सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचार्दिता ॥
व्यलपत्तात तातेति हा हतास्मीति मुह्यती ॥७॥

અને પિતાને હણાએલા જોઇને શોકથી પીડાએલાં સત્યભામાએ મૂર્છા પામતાં 'ઓય બાપલીઆ રે! મને મારી નાખી' એવો વિલાપ કર્યો ૭.

તે (શતધન્વા સત્રાજીતને હણી મણિ લઇને) ગયો ત્યારે સત્યભામા ભગવાનનાં મંદિરે હતાં, છતાં પણ ઉપ*શ્રુતિની પેઠે (તે વૃત્તાંત) સાંભળીને પિતાના ઘેર આવ્યાં. પિતાને હણાએલા જોઇને શોકથી પીડાએલાં તેમણે 'બાપલીઆ રે!' એમ વિલાપ કર્યો. જેમ (સત્રાજીતની) સ્ત્રીઓએ વિલાપ કર્યો તે પ્રમાણે સત્યભામાએ પણ કર્યો એવો સમુચ્ચય† જણાવવા 'च' 'અને' શબ્દ યોજેલો છે. પતિનો વધ થતાં તેઓને જેટલું દુ:ખ થયું, તેટલું પિતાનો વધ થતાં પણ (સત્યભામાએ રૂદન) કર્યું એવો અર્થ છે.

'તેઓને પોતાનો નાશ અને પતિનો નાશ એમ બંને (દુખ થયાં); તેથી (સત્યભામાનું અને તેમનાં દુ:ખ) સરખાં નહિ હોવાથી સમુચ્ચય કેમ કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી અહિં (સત્યભામાને) પણ બે (દુ:ખ) થયાં, એમ 'ઓય બાપલીઆ રે!' અને 'મને મારી નાખી' શબ્દોથી કહેલું છે.

'(સત્યભામા) એ પ્રમાણે પોતે હણાએલ નહિ હોવા છતાં, તેમણે તેવું કેમ કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂર્છા પામતાં' શબ્દ યોજેલ છે. મૂર્છા પામેલી હણાએલી જેવી હોવાથી, તેણે તે પ્રમાણે સત્યજ કહેલું, એવો અર્થ છે. ૭

ભગવાનના વિરોધને લીધે તે(સત્રાજીત)ની પરલોકની ક્રિયા પણ તરત ન થઇ એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં સત્યભામાએ (કરેલું) કાર્ય જણાવે છે:—

तैलद्रोण्यां मृतं प्रास्य जगाम गजसाह्वयम् ॥
कृष्णाय विदितार्थाय तमाचख्यौ पितुर्वधम् ॥८॥

મરેલાને તેલની કોઠીમાં નાખીને (તે) હસ્તિનાપુર ગયાં. જેમણે વૃત્તાંત જાણેલો હતો તેવા તે શ્રીકૃષ્ણને (પોતાના) પિતાના વધની વાત કરી ૮.

આ (સત્યભામા) દેવે આપેલી પુત્રી જેવી હોવાથી પુરૂષના જેવા સ્વભાવવાળી હતી, કારણ કે ભાઇ વિનાની હતી. તેથી ધર્મ પ્રમાણે તે પરણવા યોગ્ય ન

---

* રાત્રે અલૌકિક અવાજ સંભળાય છે, અને તે ભવિષ્ય જણાવનાર રાતની દેવતા છે, એમ મનાય છે: આવો અવાજ 'ઉપશ્રુતિ' કહેવાય છે.

† સમુચ્ચય એટલે સરવાળો. ભેગું કરવું તે.

હોવા* છતાં, ઉત્તમ સ્ત્રી હોવાથી (ભગવાન તેને) પરણેલા. તેથી તેનું ચરિત્ર પુરૂષના જેવું જ છે.

દ્રોણી એટલે લોઢાનો અથવા તાંબાનો બનાવેલ કોઠાર, કોઠી અથવા કડાઇ. (સત્રાજીત) મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી વિલાપ કર્યો, પછી મરેલાને તેલની કોઠીમાં નાખ્યો, (અને) પોતે પણ હસ્તિનાપુર ગઇ, કારણ કે ત્યાં પધારેલ ભગવાન મરેલાના સંબંધમાં સાંત્વન કરતા હતા. 'હસ્તિનાપુર' એ પ્રસિદ્ધ સ્થાન હોવાથી ત્યાં જવાથી કાંઇ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેમ નહતું. ત્યાં ભગવાનને (સમાચાર) જણાવવા જ ગએલ, તેથી તે અર્થ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આ ભાન ભૂલેલી હતી એમ જણાવવા 'જેમણે વૃત્તાંત જાણેલો હતો તેવા' વિશેષણ યોજેલું છે. 'તે' એટલે 'તેવા પ્રકારને પ્રાપ્ત થએલા.' 'પિતાના વધની (વાત કરી)' નો એવો અર્થ છે કે (વાત કરવાની) જરૂર હોવાથી, તેથી દોષ થતો નથી. ૮.

'જેમ (તે સમાચાર) જાણીને ભગવાને કાંઇ કરેલું નહિ તેમ (સત્યભામાથી) સાંભળીને પણ કાંઇ કરશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી (ભગવાને અનુક્રમે) લૌકિક કર્યું અને વેર (વાળવાનો ઉદ્યમ) કર્યો એમ કહે છે:—

तदाकर्ण्येश्वरौ राजन्ननुसृत्य नृलोकताम् ॥
अहो नः परमं कष्टमित्यस्राक्षौ विलेपतुः ॥९॥

હે રાજન્! તે સાંભળીને બે ઇશ્વરોએ મનુષ્યના સ્વભાવને અનુસરીને, 'અરેરે! અમને ઘણું જ કષ્ટ (આવી પડયું)' એવો આંખમાં આંસુ લાવી વિલાપ કર્યો. ૯.

બે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) ઈશ્વર હોવા છતાં તેમણે લીલા માટે મનુષ્યના સ્વભાવને અનુસરીને, સાસરાની હત્યા થઇ તેથી (તેની) દીકરીની પેઠે પોતે પણ વિલાપ કર્યો. જેવું તેને દુઃખ થએલ તેવું દુઃખ (પોતાને થયાનું) કહ્યું. માત્ર વાણીથી (દુઃખ કહેલ) નહતું એમ જણાવવા 'આંખમાં આંસુ લાવીને' (કહેલું છે). (ભગવાનની) પૂરેપૂરી શક્તિ‡ તેમ કરે છે એમ જણાવવા દ્વિવચન યોજેલું છે. ૯.

---

* ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જેને ભાઈ હોય તેવી જ કન્યા પરણવી જોઇએ. ભાઇ ન હોય તેવી કન્યાને તેના પિતાએ પુત્રિકા કરેલી હોય એટલે તેની કન્યાને પુત્ર થાય તે પોતાનો પુત્ર ગણાય એવો સંકલ્પ કર્યો હોય, તો તે કન્યાનો પુત્ર પિંડદાન કરે તે તે કન્યાના પિતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એવી કન્યા નહિ પરણવાનો ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ છે. જૂઓ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ૧–૫૩ તથા તેના ઉપરની મિતાક્ષરા.

‡ શતધન્વાને ભગવાન હણે છે ત્યાં સુધી શક્તિનો વિભાગ છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંને મળે ત્યારે પૂરેપૂરી શક્તિ થાય છે. આગળ આ અધ્યાયના શ્લોક ૨૪ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની જૂઓ.

નીચેના શ્લોકમાં (વેર વાળવાનો) ઉદ્યોગ કહે છે:—

आगत्य भगवांस्तात सभार्यः साग्रजः पुरम् ॥
शतधन्वानमारेभे हन्तुं हर्तुं मणिं ततः ॥१०॥

હે તાત ! પત્ની સાથે (અને) મોટાભાઇ સાથે ભગવાને શહેરમાં આવીને શતધન્વાને હણવાનો અને પછી મણિ લઇ લેવાનો આરંભ કર્યો ૧૦.

બીજાની મારફત કામ કરવું તે (કામ કરવામાં) બેદરકારી જણાવનારૂં હોવાથી, (ભગવાને) પોતે જ આવીને (તે કામ) કર્યું. ‘ભગવાન’ શબ્દથી (કામ કરવાની) શક્તિ અને (તે કરવાના) ઉપાયનું જ્ઞાન (જણાવેલાં છે). ‘હે તાત* !’ એવું રાજા (પરિક્ષિતનું) સંબોધન (તેને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે).

‘(ભગવાન) છૂપી રીતે (દ્વારકા) આવ્યા હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પત્ની સાથે (અને) મોટાભાઈ સાથે’ શબ્દો યોજેલા છે. ‘શહેરમાં’ એટલે ‘દ્વારકામાં જ’ (આવીને આરંભ કર્યો) પરંતુ વચ્ચે રોકાઇને ઉપાયથી (શતધન્વાનું) બંધન કરવાનો વિચાર કર્યો ન હતો. પછી શતધન્વાને હણવાનો (આરંભ કર્યો). હણવાનું પ્રયોજન ‘મણિ લઇ લેવા’ શબ્દોથી (કહેલું છે). હણવો અને (મણિ) લઇ લેવો એવાં બે પ્રયોજન ન હતાં પરંતુ મણિ લેવા માટે જ હણવાનો હતો; કારણ કે (૧) બીજાએ ઉશ્કેરવાથી (શતધન્વાએ સત્રાજીતને) હણેલો, (૨) (તે) વધને પાત્ર નથી એવી ભગવાનની ઇચ્છા પણ હતી, અને (૩) ભગવાન તે(સત્રાજીત)ના વંશના નહતા કે જેથી હણનારને હણે. (૪) વળી (ભગવાનને શતધન્વા અને સત્રાજીત) બંને સરખા હતા. (૫) થઇ ગયું તેનો ઉપાય નથી, એટલે શતધન્વાને હણવામાં આવે તો પણ સત્રાજીત જીવતો થવાનો નહતો. તેથી જ આગળ (શ્લોક ૨૨ માં) ‘શતધન્વાને નકામો હણ્યો’ એવું ભગવાનનું વાક્ય બંધ બેસતું થાય છે.

‘सत्राजित्’ શબ્દની પેઠે ‘शतधनुः’ શબ્દ અંતે ‘स्’ વાળો અને ‘उ’ વાળો† પણ છે. બે સ્વભાવવાળાએ જ બે સ્વભાવવાળાને હણેલો એમ જણાવવા બે પ્રકારનો પ્રયોગ કરેલ છે. સત્રાજીતે (ભગવાનની) નિંદા કરી અને (પછી) પશ્ચાત્તાપ કર્યો એમ તેનો બે પ્રકારનો સ્વભાવ કહેવાયો. આ (શતધન્વા) પણ હણવામાં ભય વિનાનો હતો, અને ભવિષ્યમાં ભાગી જશે એટલે ભયવાળો છે એમ જણાવવામાં આવશે.

---

* સંબોધન કરવામાં પ્રીતિ દર્શાવનાર શબ્દ છે.

† જેમ ‘सत्राजित्’ શબ્દ અંતે ‘त्’ વાળો અને ‘द्’ વાળો છે (જૂઓ ૧૦–૫૩–૧ ઉપરનાં શ્રી સુબોધિની), તેમ આ શબ્દ ‘शतधनुष्’ અને ‘शतधनु’ એમ અંતે स् (તેની પહેલાં उ હોવાથી स्નો ष् થએલ છે) અને उ વાળો છે.

પછી શતધન્વાના સંબંધમાં '(તેને) પકડો, બાંધો' એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞારૂપ આ આરંભ (ભગવાને કર્યો). ૧૦.

પછી રાજાના સેવકોએ તેને બાંધવાની પ્રવૃત્તિ કરી. એમ થતાં શતધન્વાએ જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ॥
साहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ॥११॥

તેણે પણ શ્રીકૃષ્ણનો ઉદ્યમ જાણીને, ભય પામી પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી કૃતવર્માની સાહાય્ય માગી, અને તેણે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું ૧૧

આ જે રાજા મારફત (શતધન્વાને) પકડવાનું સંભળાતું હતું, તે ભગવાનેજ કરેલું, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેથી શ્રીકૃષ્ણનો (તે) ઉદ્યમ જાણીને, પહેલાં શ્રીકૃષ્ણને સાધારણ (પુરૂષ) જાણીને, અથવા બ્રહ્મ જાણીને અથવા (તેમની સાથેના) સંબંધને લીધે ભય રહિત હતો, (પણ) હવે (તેમને) પક્ષપાત કરનાર જાણીને ભય પામ્યો. ચોરની માલિકી ચોરીથીજ થાય છે, તેને હણવામાં આવે ત્યારે, શત્રુ ઉપર મેળવેલા જયના નિયમ પ્રમાણે જે (તેને) હણે તેની (માલિકી) થાય છે. તેમ કરવામાં ન આવે તો તે (ચોર) હયાત હોય ત્યાં સુધી (તેની મિલ્કત લેવાથી) પારકાનું ધન લઇ લીધુંજ થાય. (ગણાય). તેથી ભગવાન (મને) હણીનેજ (સ્યમંતક) લેશે એવો નિશ્ચય કરીને, સર્વ પ્રકારે પ્રાણનું રક્ષણ કરવું જોઇએ તેથી પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી, (ભગવાન) હણ્યા વિના (તે) દુષ્ટની પાસેથી મણિ લેશે નહિ તેથી અને ચોરની પેઠે મરવું સારૂં નહિ હોવાથી, પોતે સાહાય્ય કરનાર વિનાનો હોવાથી, યાદવ કૃતવર્માને તેણે(પોતાને) સાહાય્ય કરવા વિનતિ કરી, એમ 'કૃતવર્માની સાહાય્ય માગી, શબ્દોથી કહેલું છે. આનાં (સાહાય્ય) માગવાનાં વચનો સ્પષ્ટ હોવાથી (અહિં) કહેલાં નથી; (પણ) 'અને તેણે કહ્યું' માંના 'અને' શબ્દથી સૂચવેલાં છે. ૫.

તે કૃતવર્મા મોટો યાદવ (મહા)ભારતના યુદ્ધમાં કોરવોના પક્ષમાં રહેનાર હતો. તેને ઘણું કાર્ય (કરવાનું) હતું તેથી તેણે પોતે ઇચ્છેલું* પાર પડેલું હતું તેથી, અને આ (શતધન્વા) (તેને) મણિ આપતો નહતો તેથી, તેણે ઉદાસીન રહી, ભગવાનનો પક્ષપાત કરી વચનો કહ્યાં, તે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી બે શ્લોકથી) કહે છે:—

नाहमीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः ॥
को नु क्षेमाय कल्प्येत तयोर्वृजिनमाचरन् ॥१२॥

---

* સત્રાજીતને હણવાનું.

મારાથી બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ (એ) બે ઈશ્વરનો અપરાધ ન થાય તેઓનો અપરાધ કરનાર કોણ જ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે? ૧૨.

ફલ તો નથી તને (પ્રાપ્ત થવાનું); કે નથી મને પ્રાપ્ત થવાનું; પરંતુ અપરાધ કરી શકાય. તું જેમ (વિરોધ) કરે છે, તેમ પણ કરવું જોઇએ નહિ, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર લૌકિક નથી. તેમાં પણ તેઓ ઈશ્વર એટલે જાણી શકાય તેવું અને ન જાણી શકાય તેવું, લૌકિક અને અલૌકિક ફલ આપવાને શક્તિવાળા છે; અને હું એકલો છું, અને (મારા) પોતાના અનુભવ પ્રમાણે તુચ્છ છું. 'બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ' એમ નામથી જ (તેમની) પ્રસિદ્ધિ કહેલી છે.

'તું પણ બહાદૂર યાદવ અને મહારથી છે. તેથી ભય કેમ પામે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. 'नु' શબ્દ અનુમાનના અર્થમાં (યોજેલો છે). જેટલા ભગવાનના અપરાધ કરનારાઓ હતા, તે બધાએ કલ્યાણથી ભ્રષ્ટ થએલા જોવામાં આવ્યા છે. (તેથી) હવે પછી (ભગવાનનો અપરાધ કરનાર) થનારો કોણ (કલ્યાણ) પ્રાપ્ત કરે?, કારણ કે થઇ ગએલાની પેઠે જ (ભવિષ્યમાં) થનારાનો નિર્ણય થાય. (અથવા) 'नु' શબ્દ નિશ્ચયના અર્થમાં (યોજેલો છે). તેમાં પણ તે બે પૂરેપૂરી શક્તિવાળા ભગવાન વિષે (અપરાધ) કરતાં જ, ભગવાને પ્રહાર કરેલ ન હોવા છતાં પણ ચિંતાથી જ સૂકાઇ જાય છે, એમ સાધન અને ફલ* એક જ સમયે થાય છે એમ જણાવતાં, વર્તમાન (કૃદંત)નો પ્રયોગ કરેલો છે. ૧૨.

નીચેના શ્લોકનાં (તેનું) દૃષ્ટાંત કહે છે:—

कंसः सहानुगोऽपीतो यद्द्वेषात्त्याजितः श्रिया ॥
जरासन्धः सप्तदश संयुगान्विरथो गतः ॥१३॥

જેમના દ્વેષને લીધે ભાઇઓ સહિત કંસ લક્ષ્મીથી તજાઈ મૃત્યુ પામ્યો, (અને) જરાસંધ સત્તર યુદ્ધોમાં રથ વિનાનો થઇ નાઠો. ૧૩

તે (કંસ) મોટો રાજા હતો. તેમનો અપરાધ કરતાં તેવો (મોટો રાજા) પણ, ભાઇઓની પણ સાથે अपीतः નાશ પામ્યો. 'अपि' પ્રલયના અર્થમાં (યોજાએલો છે). 'इण' (इ) ધાતુ પહેલાં 'अपि' ઉપસર્ગ છે, અને કર્તાના અર્થમાં 'क्त' (ભૂતકૃદંતનો त) (પ્રત્યય યોજેલો છે), 'अपि' એટલે મૃત્યુ, તેને પામ્યો, એવો (અર્થ થયો). અથવા લક્ષ્મીથી अपीतः દૂર થયો, દૂર કરાયો, અને ભગવાનથીજ દૂર કરાયો, અથવા (તેના) દ્વેષને દૂર કરાયો.

---

* ભગવાનનો અપરાધ કરવો એ સાધન, અને સૂકાઈ જવું એ તેનું ફલ. સાધન આચરતાં તેજ સમયે સૂકાઈ જાય છે, એમ સાધન કરતાં જ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે એમ જણાવવા, '**आचरन्**' એ વર્તમાનકૃદંત યોજેલું છે.

એક ઉદાહરણથી અર્થનો નિશ્ચય થાય નહિ, તેથી ઉત્તરાર્ધથી દાવપેચ વિનાની ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. સત્તર યુદ્ધો કરી, (ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ) જોઇ (નાઠો); અથવા 'જેમના દ્વેષને લીધે त्याजितः' શબ્દો (પૂર્વાર્ધમાંથી અહિં) લેવાના છે. (જેમના દ્વેષને લીધે) યુદ્ધોનો ત્યાગ કરાવાએલો રથ વિનાનો થઇ, પોતાના ઘેર ગયો (એવો અર્થ છે). અથવા (संयुगान् શબ્દમાં) સાતમી (વિભક્તિ)ના અર્થમાં બીજી યોજાએલી છે. (એટલે સત્તર યુદ્ધોમાં રથ વિનાનો થઇ નાઠો). ૧૩.

કૃતવર્મા ભગવાનથી પ્રતિકૂલ સ્વભાવવાળો હોવાથી પહેલાં તેની પાસે (સાહાય્ય માટે) માગણી કરી; અને તેણે આ* ઉત્તર આપ્યો. ત્યારે તેને ઉદાસીન માનીને, સત્રાજીતનો વધ અક્રૂરને જ સર્વ પ્રકારે ઇષ્ટ હોવાથી પોતાને (તેના ઉપર) ઉપકાર કરનાર માનીને, યુદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે હારી જતાં પાછલા ભાગમાં પૂરવણી (મદદ) કરનાર તરીકે (તેની પાસે) માગણી કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं पार्ष्णिग्राहमयाचत ॥
सोऽप्याह को विरुध्येत विदित्वेश्वरयोर्बलम् ॥१४॥

અને (કૃતવર્માએ) ના પાડેલા તેણે અક્રૂર પાસે પાછળથી મદદ કરનાર તરીકે માગણી કરી. તેણે પણ કહ્યું (કે):—'બે ઈશ્વરોનું બલ જાણીને (તેમની સાથે) કોણ વિરોધ કરે?'....૧૪

'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેના પક્ષમાં રહેલા બીજાઓને પણ (મદદ કરવાની) તેણે (કૃતવર્માએ) ના પાડી. 'તેણે' એટલે પહેલાં વર્ણવેલા ઉપકાર કરનારા (શતધન્વા)એ ભક્ત અક્રૂર—(જે) નામથી પણ હિત કરનારો જણાવેલ છે—તેની પાસે (માગણી કરી). पार्ष्णिग्राहः એટલે પાછલથી મદદ કરનાર. (મદદ માટે માગણી કરી), અને‡ પહેલાં (કૃતવર્માને કહેલ તે)ની પેઠે જ માગણીનાં વચનો કહ્યાં. પોતાનું કાર્ય પતી ગએલું હોવાથી, તેણે પણ ભગવાનની નાપસંદગી જાણીને (મદદ કરવાની) ના પાડી એમ ઉત્તરાર્ધથી આરંભી સાડા ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. अपि' 'પણ' શબ્દથી પહેલાં (કહેલો) કૃતવર્મા જણાવેલો છે. તેણે ના પાડી દીધેલી. તેની પેઠે જ (અક્રૂરે) કહ્યું એમ (જણાવ્યું). 'તારે (શતધન્વાએ) પણ વિરોધ કરવો નહિ,' એવા અભિપ્રાયથી (તેને) યુદ્ધથી અટકાવવા, '(બે ઈશ્વરોનું બલ જાણીને તેમની સાથે) કોણ વિરોધ કરે?....'

---

* અહિં 'चेदुत्तरं' શબ્દ છે તેને બદલે 'चेदमुत्तरं' જોઇએ. તે પ્રમાણે પાઠ લઇ અર્થ કરેલો છે.

‡ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'चोक्तानि' પાઠ લીધેલ છે.

શબ્દોથી આગળ ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે. કોણ જ વિરોધ કરે? (ભગવાનનું માહાત્મ્ય) ન જાણનારો કદાચ કરે, (પણ) એ ઈશ્વરોનું બલ જાણીને, પ્રત્યક્ષથી અને શાસ્ત્રથી જાણીને પૂર્ણ શક્તિવાળા ભગવાનનો વિરોધ કોઇ પણ કરે નહિ, એવો ઉપદેશ (કરે છે). ૧૪.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં સાંભળેલું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહે છે:—

य इदं मायया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ॥
चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिताऽजया ॥१५॥

જે માયાથી આ વિશ્વને રચે છે, પાલન કરે છે અને સંહારે છે; પ્રકૃતિથી મોહ પામેલાઓ જે, વિશ્વ રચનારની ચેષ્ટાને જાણતા નથી ૧૫.

ભગવાનનું સામર્થ્ય અને તે(સામર્થ્ય)નું અનંતપણું સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. 'માયા' એટલે સર્વ થવાની શક્તિ, અથવા કોઇક નકામી (કામ નહિ કરનારી) શક્તિ, તેનો પણ કરણ તરીકે સ્વીકાર કરી, (ભગવાન) આ બધુંએ જગત્ રચે છે, પાલન કરે છે અને સંહારે છે.

'બીજો પણ એ પ્રમાણે કરશે' એવી શંકા કરી, તેને ઉત્તરાર્ધથી કૈમુતિક ન્યાયથી દૂર કરે છે. ભગવાન તો આ રમતથી જ કરે છે. (ભગવાન) શું કરે છે, કેમ કરે છે, એવી ભગવાનની જરાએ ક્રિયાને પણ (બીજાઓ) જાણતા નથી, અથવા થઇ ચૂકેલી ક્રિયાશક્તિને પણ, (તે) સર્વ (કાર્ય) કરતી હોવા છતાં પણ, આ કેવા સ્વભાવની છે એમ જાણતા નથી, (તેથી) બીજાઓ (એ પ્રમાણે જગત રચવાનું વિગેરે) કરે એ(તો) તદ્દન અસંભવિત છે. 'अजया પ્રકૃતિથી મોહ પામેલા' વિશેષણથી તેનું કારણ કહેલું છે. જો તેઓ જાણતા હોત તો પોતાના મોહનો કેમ અંગીકાર કરે? જેઓ અજાથી* પણ મોહ પામે છે તેઓ અજ‡ હોય છે. બધાએનો માર ખાતા પોતાનું રક્ષણ કરવામાં જ શક્તિ વિનાના તેઓ, સૃષ્ટિ કેવી રીતે કરશે? એવો ભાવ છે. ૧૫.

એ પ્રમાણે વેદમાં અસિદ્ધ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહીને નીચેના શ્લોકમાં પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થએલું (માહાત્મ્ય) કહે છે:—

यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकेन पाणिना ॥
दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः ॥१६॥

જે સાત વર્ષના બાલકે એક હાથથી પર્વતને ઉખાડીને જેમ બાલક બીલાડાના ટોપને ધારણ કરે તેમ રમતથી ધારણ કર્યો ૧૬.

---

* અજા એટલે (૧) પ્રકૃતિ. (૨) બકરી.

‡ અજ એટલે બોકડો.

જરાસંધ વિગેરેનો જય તો નિયમ લાગુ પાડવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ અલૌકિક (ઉદ્યોગ)નું વર્ણન કરવું જોઇએ. તે પૈકી પર્વતને ઉંચો ધારણ કરવો એ લોકમાં ઘણું આશ્ચર્યકારક હોવાથી, (તે સમયનું ભગવાનનું) વય, (ધારણ કરવાનો) પ્રકાર વિગેરે ઘણું જ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં હતાં, એમ કહેવામાં આવે છે કે '**सप्तहायनः** સાત વર્ષના' (હતા). તે પ્રસંગે પણ ગોવર્ધન 'પર્વતને એક હાથથી ઉખાડીને ધારણ કર્યો.' મંદરને ધારણ કરવાથી પણ અધિક ઉદ્યોગ કહ્યો. (ગોવર્ધનને) એક જ હાથથી ધારણ કર્યો, અને તે પ્રસંગે (મંદરને) તો પીઠ ઉપર (ધારણ કરેલો), એવો બીજો ભેદ છે. 'રમતથી' એટલે આંગળીઓ વિગેરે ઉપર નાદની અનુકૂલતા પ્રમાણે વેણુને રાખતાં ધારણ કર્યો એવો ત્રીજો ભેદ છે. આ ધારણ (કરવાનું કાર્ય) પણ ગોકુલનું સંરક્ષણ કરવા કર્યું ન હતું. તેમ ન હોય (ગોકુલનું સંરક્ષણ કરવા ગોવર્ધન ધારણ કર્યો હોય) તો (ભગવાન) સાધન ઉપર આધાર રાખનાર થાય; અને ઇંદ્રના ભયને લીધે તેમ કર્યું એવી શંકા પણ થાય, પરંતુ (ભગવાને તે) રમતથી જ કરેલું એમ કહેવા '(જેમ બાલક) બીલાડાના ટોપને ધારણ કરે તેમ' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. **अर्भकः** બાલક જેમ બીલાડાના ટોપને ધારણ કરે તેમ (ધારણ કરેલ). ૧૬.

એ પ્રમાણે માહાત્મ્ય કહીને, નીચેના શ્લોકમાં, પોતે કરેલો અપરાધ દૂર કરવા ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે:—

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायद्भुतकर्मणे ॥
अनन्तायादिभूताय कूटस्थायात्मने नमः ॥१७॥

અદ્ભુત કર્મ કરનારા, અનન્ત, મૂલપુરૂષરૂપ વિકારરહિત, આત્મરૂપ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને (હું) નમસ્કાર (કરૂં છું). ૧૭.

(ભગવાનનું) ઐશ્વર્ય ચિંતન કરી શકાય તેવું નહિ હોવાથી, (તેમના વિષે) ખોટું જ્ઞાન હોવાથી અપરાધ કરેલો, તે ક્ષમા કરવા-યોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). 'શ્રીકૃષ્ણને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભક્તોનું હિત કરવા જ તે અવતરેલા છે. વળી, ભગવાનની ઇચ્છા એવી હતી તેથી સંત્રાજીતને મારી નાખ્યો, તે હવે વિરૂદ્ધ થઇ પડયું. અથવા અનુગ્રહ કરતાં (ભગવાન હવે) સજા* કરે છે, એ વિરૂદ્ધ છે. તે (અર્થ) 'અદ્ભુત કર્મ કરનારા' વિશેષણથી કહેલો છે. વેર લઇ શકાય તેમ નથી એમ કહેવા 'મૂલપુરૂષરૂપ' શબ્દ યોજેલ છે. (તે શબ્દથી) એમ પણ સૂચવેલું છે કે કોઇનો પણ અપરાધ પણ નથી. 'વિકાર રહિત' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાનમાં) દોષ નથી, (અને) એમ પણ સૂચવેલું છે કે

---

* સત્રાજીતને હણવા દીધો, એ આપણા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. તે કરતાં હવે આપણને તે માટે સજા કરે છે, એવાં અદ્ભુત કર્મ કરનારા ભગવાન છે, એવો ભાવ છે.

કોઇ પણ (તેમનો) અપરાધ કરી શકે તેમ નથી. 'આત્મરૂપને નમસ્કાર' શબ્દથી (પોતાના) સર્વ દોષ દૂર થાય તે માટે ઉત્તમ તર્ક જણાવેલો છે. ૧૭.

प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम् ॥
तस्मिन्न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥१८॥

તેણે પણ (મદદ કરવા) ના પાડેલો તે શતધન્વા તેને ભારે મણિની સોંપણ કરી, એક સો યોજન દોડનાર ઘોડા ઉપર બેસી નાઠો. ૧૮.

એવી રીતે તેણે પણ સર્વ પ્રકારે યુદ્ધથી અટકાવવા ના પાડેલો તે નાસી જવાની ઇચ્છાવાળો થઇ, 'જ્યાં (જેની પાસે) મણિ હશે (તેને) હરકોઇ સ્થળે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે' એમ વિચારી, મણિની તેને સોંપણ કરી, એક સો યોજન દોડનાર સિંધી ઘોડા ઉપર બેસી નાઠો. ગામમાંથી રાત્રે જ નીકળી ગયો. સોંપણ કરી એટલે (ભગવાનને) આપવાનો નથી એમ જણાવ્યું. તે (શતધન્વા) મરણ પામે ત્યારે તેના (વારસો)ને પ્રાપ્ત થાય એવા વિચારથી બીજો (અક્રૂર) ભગવાનને મણિ આપશે નહિ; (અને) ભારે (કિંમતી) મણિ હોવાથી, (તે) આપી શકાય તેવો પણ ન હતો. (ભગવાન) અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાથી (તે) લેશે નહિ, એમ પણ સૂચવેલું છે. તેથી સોંપણ કરીને જ નાસી જવું એજ યોગ્ય હતું. ૧૮.

પછી બીજે દિવસે લોકમાં એવી લોકવાર્તા બહાર આવી કે નાસી ગએલો શતધન્વા એક દિવસમાં એકસો યોજન જતો રહેલ છે. ત્યારે ભગવાને જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ ॥
अन्वयातां महावेगैरश्वै राजन् गुरुद्रुहम् ॥१९॥

હે રાજન્! ગરૂડ જેની ધજા ઉપર છે તેવા રથમાં બેસીને ઘણી ઝડપવાળા ઘોડાઓ સાથે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ ગુરૂનો અપરાધ કરનારની પાછળ ઉપડ્યા. ૧૯.

જો (ભગવાન) તેજ દિવસે (તેની પાછળ) જાય, તો પાસે જ (તેનો) ભેટો થાય. (ભગવાન) બીજે દિવસે મધ્યાન્હે નીકળ્યા. તેટલામાં તે બસો યોજન નીકળી ગયો. છતાં બીજો રથ ઝડપથી જાય નહિ તેથી અને અલૌકિક (કાર્ય) કરવું એ યોગ્ય નહિ હોવાથી, ગરૂડ જેની ધજા ઉપર હતો તેજ રથમાં બેસીને, (તે) એક (રથ)માંજ બધી સામગ્રી લઇને, (અંતરના) માપની દરકાર મૂકી દઇને (પાછળ પડ્યા). બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ એટલે સાધન સહિત પૂર્ણ પ્રયત્ન (ક્રિયાશક્તિ), સૈન્ય* વિગેરે ઘણી ઝડપવાળા ઘોડાઓ સાથે अन्वयाताम् હણવા માટે પાછળ ઉપડ્યા. તે પ્રમાણે જવાનું અવશ્ય કારણ 'ગુરૂનો અપરાધ કરનારની'

---

* ભગવાનના રથના એક ઘોડાનું નામ છે.

શબ્દથી કહેલું છે. ગુરૂ એટલે સાસરો, પાંચ (ગુરૂઓ) પૈકી ગણવામાં આવેલ છે, તેનો અપરાધ (તેણે) કરેલ, તેથી (પાછળ ઉપડ્યા). આળસ ન થાય તે માટે શૌર્યની કથા કહેતાં 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન કરે છે. ગુરૂનો અપરાધ કહ્યો, તેથી બીજું પણ સૂચવેલું છે. 'શરણે આવેલા, રથ રહિત કરેલા, ભય પામેલા શત્રુને ધર્મ જાણનાર હણતો નથી' એ મતનો નિરાસ કરેલો છે. ૧૯.

તેટલા (સમય)માં તે મિથિલા નગર સુધી ગયો, તેથી ત્યાં (તેને) હણ્યો, એમ કહેવા, તેનો ભેટો થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

मिथिलाया उपवने विसृज्य पतितं हयम् ॥
पद्भ्यामधावत्संत्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥२०॥

મિથિલાની વાડીમાં પડી ગએલા ઘોડાને તજી ભયભીત થએલો તે પગથી દોડવા માંડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ ક્રોધથી (તેની) પાછળ દોડ્યા. ૨૦.

ઘણું દૂર જવાથી, શ્રમને લીધે ઘોડો પડી ગયો. પછી પગથી દોડવા માંડ્યો. પછી રથ વડે તેની પાછળ જવાની (શાસ્ત્રની) મના હોવાથી, ભગવાન પણ પોતે પણ પગથી જ ચાલનાર બની (તેની) પાછળ દોડ્યા, એમ છેલ્લા ચરણથી કહેલું છે. ૨૦

पदातेर्भगवांस्तस्य पदातिस्तिग्मनेमिना ॥
चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिम् ॥२१॥

પગે ચાલનાર તેનાં માથાને પગે ચાલનાર ભગવાને તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી કાપીને, (તેનાં બે) કપડાંઓમાંથી મણિ શોધવા માંડ્યો. ૨૧

પોતે પણ પગે ચાલનારા (ભગવાને) તે પગે ચાલનાર (શતધન્વા)નું માથું તીક્ષ્ણ ધારવાળા, રોકી ન શકાય તેવા સુદર્શનથી (તે) દોડતો હતો તે સમયે જ કાપી નાખ્યું. (તેનું) શરીર દોડતું જ રહ્યું, પણ માથું કપાઈ ગયું એવો (અર્થ છે). 'ભગવાન' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તેને મોક્ષનું દાન કરવા તેમણે તેમ કર્યું. તેથી જ ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે. બલભદ્ર જોતા હતા તેથી ત્યાં (તેનાં કપડામાં) મણિ નહતો એમ જાણતા હોવા છતાં પણ (તેનાં બે) કપડામાંથી મણિ व्यचिनोत् (કપડાં) છૂટાં ખંખેરીને શોધવા માંડ્યો. ૨૧.

બલભદ્રના મત પ્રમાણે (તેને) હણેલો, તેથી (મણિ તેની પાસે નહતો એમ) જાણવા છતાં પણ ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું. મણિ માટે જ (તેને) હણવો એવો બલભદ્રનો મત હતો. (તેને) સર્વથા હણવો એવો ભગવાનનો મત હતો. લોકની પેઠે બલભદ્ર ઘણા પ્રકારનાં વાક્યો સાંભળીને, મણિ (તેની પાસેથી) મળી આવે, તોજ તેનો દોષ માને. તેમ ન થાય (મણિ તેની પાસેથી મળે નહિ). તો લોકો ખોટું પણ બોલે છે. એમ (માની), (તેનો દોષ હોવાના વિષયમાં) વિશ્વાસ ન કરે. તેથી ભગવાન તેમને (નીચેના શ્લોકમાં જણાવેલ વાક્ય) કહે છે.

अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाग्रजान्तिकम् ॥
वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥२२॥

મણિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં શ્રીકૃષ્ણે મોટાભાઇ પાસે આવીને કહ્યું કેઃ– ‘ શતધનુને નકામો હણ્યો. તેની પાસે મણિ નથી. ’ ૨૨.

મણિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં, (ભગવાને) મોટાભાઇ પાસે આવીને, ‘ શતધનુને નકામો હણ્યો....’ એમ (કહ્યું). (ભગવાન) સર્વજ્ઞપણું (દર્શાવે) તો, (મણિ દ્વારકામાં જ છે એમ) જાણતા હોવા છતાં બીજા સ્થલે ગયા; એવો તેમનો અપરાધ થાય (ગણાય). સર્વ જાણનાર હોય તે સર્વ કરનાર પણ હોવા જોઇએ, એમ (તેમનો) ભારે અપરાધ થાય (ગણાય). તેથી ખબર નથી, એવો ડોળ કરવો જોઇએ.

‘अहतो वृथा’* નકામો હણ્યો નથી, એવું પણ વાક્ય થાય છે; કારણ કે ગુરૂના (સત્રાજીતના) અપરાધને લીધે હણ્યો, તેજ જરૂરનું હતું. તેમ ન હોત તો (સત્રાજીતને તેણે હણ્યો તે કારણથી હણ્યો ન હોત તો) તે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિનાનો રહેત. ‘ મણિ નથી ’ એ (વાક્ય) તો બંનેમાં† સમાન છે. ૨૨.

પછી તર્ક જાણનાર બલભદ્રે જ ભગવાનને કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ॥
कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष्टुं पुरं व्रज ॥२३॥

પછી બલભદ્રે કહ્યુંઃ— ‘ ખરેખર, તે મણિ શતધન્વાએ કોઇક પુરૂષને સોંપેલો છે. તેની તપાસ કરવા શહેરમાં જાઓ....’ ૨૩.

‘ ખરેખર, ’ શબ્દથી (આરંભી) તેમનું વાક્ય કહેલું છે. મણિની અવશ્ય તપાસ કરવી જોઇએ. જો (મણિ) તે ઠેકાણે (શતધન્વા પાસે) નથી, તો ખરેખર, તે મણિ શતધન્વાએ (કોઇકને સોંપેલો છે). (અહિં) ‘ શતધન્વન્ ’‡ શબ્દ છે. (તેણે) કોઇક પુરૂષને (સોંપેલો છે), પરંતુ (જમીન ખોદી) ખાડામાં (દાટેલો) કે સ્ત્રી વિગેરેને (આપેલો) નથી. ‘ પુરૂષ ’ શબ્દથી કોઇક બલવાન (પુરૂષ)જ સૂચવેલો છે. (તેવાને) न्यस्तः થાપણના પ્રકારથી સોંપેલો છે.

---

* ‘ वृथाहतः ’ શ્લોકમાં છે, ત્યાં ‘ वृथाऽहतः ’ એમ લેવાથી આ અર્થ થાય છે. તેને ન હણ્યો નકામો હતો, એટલે હણવો એ જરૂરી હતું. એવો અર્થ થશે.

† ‘ બંનેમાં ’ એટલે ‘ वृथा हतः ’ અને ‘ वृथा ऽहतः ’ એમ હરકોઇ પ્રકારે વાક્ય લેતાં, એવો અર્થ જણાય છે. મી. તેલીવાળાએ ‘ હણવામાં અને ન હણવામાં પણ ’ એવો બંનેનો અર્થ કરેલ છે. હણાઇ ગયા પછી, એવું બોલવું અર્થ વિનાનું થાય છે.

‡ ‘ शतधन्वना ’ એ ‘ शतधन्वन् ’ શબ્દનું ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન છે.

'ત્યારે શું કરવું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય; તેથી કહે છે કે 'તેની તપાસ કરવા શહેરમાં જાઓ' પરંતુ કાર્ય પાર પડ્યું નથી; તેથી પોતાના ઘેર જવું નહિ. ૨૩.

પોતે બીજા પ્રકારે કામમાં રોકાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम ॥
इत्युक्त्वा मिथिलां राजन् विवेश यदुनन्दनः ॥२४॥

'હું મને સર્વથી પ્રિય વિદેહને મળવા ઇચ્છું છું' એમ કહીને, હે રાજન્! યદુનંદને મિથિલામાં પ્રવેશ કર્યો ૨૪.

ભૂમિનો ભાર હરવા બંને આવેલા (અવતરેલા), અને લોકો બે (પ્રકારના) સ્વભાવવાળા* છે. જો બંને (પ્રકારના સ્વભાવવાળા લોક) એકમાં આસક્તિવાળા હોય તો બીજો જૂદા (પહેલાના) પક્ષમાં (રહેલું) ઘણું બલ જોઇને, (પોતાના કાર્યથી) અટકે અથવા તે(પહેલા)ને અનુકૂલ થાય, (અને) તેથી ભૂમિનો ભાર તેજ સ્થિતિમાં રહે. તેથી (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) બંને ફલના‡ સંબંધમાં વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા થયા તેથી દુર્યોધનને શિક્ષણ આપવા વિદેહના નગરમાં જતાં બલભદ્રે ભગવાનને દ્વારકા મોકલ્યા.

અહિંથી જ આરંભી, બંનેની શક્તિનો વિભાગ થાય છે, (અને) અન્યો અન્ય મતભેદની લીલા પણ દેખાડવામાં આવે છે. તેથી જ આગળ 'પરંતુ મણિના સંબંધમાં મોટા ભાઈ મારો સારી રીતે વિશ્વાસ રાખતા નથી' (શ્લોક ૩૮) એવું ભગવાનનું વાક્ય છે. ઈશ્વરની શક્તિનો વિભાગ થતાં, તેમના ભક્તોની બુદ્ધિમાં ભેદ થાય છે, તેથી અક્રૂર ભીષ્મ વિગેરેને ભગવાનથી અવળા વલણવાળા વર્ણવેલા છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો બંને પ્રકારના (લોક)નો નિરોધ થાય નહિ. તેથી બલભદ્રના પ્રકારથી જેઓનો નિરોધ થએલો છે તેઓ ભગવાનને અનુકૂલ નથી, અને ભગવાને જેઓનો નિરોધ કરેલો છે, તેઓ બલભદ્રને અનુકૂલ નથી. એમ (જાણવું).

આ બેનો વિભાગ થતાં, શાસ્ત્રનો† પણ વિભાગ થયો એમ જણાવવા

---

* કર્મ તથા જ્ઞાનમાં આસ્થાવાળા, અને ભક્તિમાં આસ્થાવાળા. એવા બે પ્રકારના સ્વભાવવાળા હોવાનું જણાય છે. મી. તેલીવાળાએ પ્રવૃત્તિપરાયણ અને નિવૃત્તિપરાયણ અથવા કર્મપરાયણ અને ભક્તિપરાયણ એવા બે સ્વભાવના કહેલ છે.

‡ 'ફલના' એટલે ફલ આપવાના સંબંધમાં, એવો અર્થ જણાય છે. બલભદ્ર કર્મ કરાવે છે અને જ્ઞાન આપે છે. ભગવાન ભક્તિ અને પરમાનંદ આપે છે. તેથી જૂદાં જૂદાં ફલ આપનારા છે એવો અર્થ જણાય છે. મી. તેલીવાળા 'ફલના સંબંધમાં' નો અર્થ 'લોકો ઉપર જય મેળવવામાં' હોવાનું માને છે.

† 'શાસ્ત્રનો વિભાગ' એટલે 'જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્ર એવો વિભાગ.'

'વિદેહને' શબ્દ યોજેલો છે. બલભદ્રને જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા પ્રિય છે, અને બીજા (ભગવાન)ને ભક્તિમાં શ્રદ્ધાવાળા પ્રિય છે, એમ (જાણવું). એક (બલભદ્ર)માં ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે, બીજા (ભગવાન)માં ભક્તિ અને પરમાનંદ છે. તેથી જ (બલભદ્રને) વિદેહ સર્વથી પ્રિય હતો. તેથી તેની સમીપ જઇને, તેનાં દર્શન કરવાની (તેમને) ઉત્કંઠા થઇ. જ્ઞાનપક્ષમાં વેદમાર્ગ ઘણો આદર કરવા યોગ્ય નહિ હોવાથી, ગરૂડની ધજાવાળો રથ ભગવાને જ લીધો, (અને) બલભદ્ર બીજા રથમાં બેસીને અથવા પગથી (ચાલીને) ગયા એવો નિશ્ચય થાય છે.

બલભદ્ર આજ્ઞા કરનાર હોવાથી (આ શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી પહેલાં તેમનું જ ચરિત્ર કહે છે. 'મિથિલા' નામની નગરી મથનથી* ઉત્પન્ન થએલાએ નિર્માણ કરેલી, તેથી (તે નામથી) તેની અંદર કર્મથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવાનું સૂચવેલું છે. 'યદુનંદન' એ નામથી એમ જણાવેલું છે કે તે (કર્મદ્વારા જ્ઞાન આપવા) માટે જ ભગવાન (બલભદ્ર)નો અવતાર થએલો હોવાથી (તેમણે) તે પ્રમાણે કરવું (મિથિલામાં જવું) યોગ્ય હતું. ૨૪.

પછી નીચેના શ્લોકમાં રાજાએ (તેમનું) અભિનંદન કર્યું તે કહે છેઃ—

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ॥
अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः ॥२५॥

તેમને જોઇને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા મૈથિલે એકદમ ઉભા થઈ પૂજા કરવા યોગ્ય (તેમની) પૂજાને યોગ્ય પદાર્થોથી વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. ૨૫

(મૈથિલ) સર્વથી પ્રિય હોવાથી (તેને) ખબર આપીને ન ગયા (સમાચાર મોકલ્યા વિના જ ગયા). તેથી અંદર પ્રવેશ કર્યા પછી જ, દર્શન થયા પછી જ રાજાને ખબર પડી. તેથી 'જોઇને એકદમ ઉભા થઇ' એમ કહેલું છે, કારણ કે (આ) મૈથિલ હતો. દર્શનથી જ જેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું તેવો (થયો), એ પ્રમાણે (તેના) દેહ, ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણની સ્થિતિ કહી. પછી ઉત્તરાર્ધમાં તેણે જે કર્યું તે કહે છે. (તે) વિધિને મુખ્ય માનનાર હોવાથી, તેણે વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. (બલભદ્રમાં) કોઇ પણ અંશથી પુષ્ટિ નહતી એમ જણાવવા 'પૂજા કરવા યોગ્ય' એવું (વિશેષણ) કહેલું છે. બલભદ્ર બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બધાઓએ જ સાધનો વડે પૂજા કરવા યોગ્ય છે. 'પૂજાને યોગ્ય પદાર્થોથી' એટલે સારી રીતે પૂજા કરવા માટે યોગ્ય હોય તેવાં શુદ્ધ દ્રવ્યો વિગેરેથી. ૨૫.

એ પ્રમાણે પૂજા થયા પછી, તે પાછા આવ્યા હશે એવું અનુમાન થાય, તેથી તેમ થયું નહતું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

---

* નિમિ રાજાના દેહનું મથન કરતાં તેમાંથી 'મિથિ' રાજા ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તેણે 'મિથિલા' નગરી વસાવેલી. માતા વિના માત્ર પિતાથી જ 'મિથિ' ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તે 'જનક' કહેવાયો અને પછી તેના વંશના બધા રાજાઓ 'જનક' કહેવાતા.

उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ॥
ततोऽशिक्षद् गदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥
मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥२६॥

શક્તિવાળા (બલભદ્ર) તે મિથિલામાં કેટલાંક વર્ષો રહ્યા પ્રીતિવાળા મહાત્મા જનકથી માન પામેલો ધાર્તરાષ્ટ્ર સુયોધન (યોગ્ય) સમયે તેમની પાસેથી ગદા (યુદ્ધ) શીખ્યો. ૨૬.

રાજાના મહેલમાં રહ્યા ન હતા એમ જણાવવા ‘તે (મિથિલા)માં શબ્દ યોજેલ છે. ‘કેટલાંક વર્ષ’ એટલે ત્રણ વર્ષ અથવા કાંઇક વધારે (સમય). તે મર્યાદા નગરી હોવાથી, (ત્યાં) રહેવામાં કોઇ પણ (પ્રકારનું) દુઃખ નહતું. ‘તેટલો સમય ત્યાં રહેવાંમાં પરદેશનાં વસવાટનુ દુઃખ થયું હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શક્તિવાળા’ વિશેષણ યોજેલુ છે. (ત્યાં) રહેવાનું પ્રયોજન ‘(પ્રીતિવાળા....) તેમની પાસેથી શીખ્યો.’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘ધાર્તરાષ્ટ્ર’ એટલે પિતાંનો શક્તિમાન પુત્ર, દુર્યોધન હોવા છતાં ભગવાનની ઇચ્છાથી સુયોધન એટલે સહેલાઇથી જેની સાથે યુદ્ધ થઇ શકે તેવો થયો. “દુર્યોધન’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ હશે એમ માની, તેમ નહતું એમ જણાવવા, લોકમાં રૂઢિથી (એ) શબ્દ બોલાતો, એમ જણાવતાં (તેથી) ઉલટો (‘સુયોધન’ શબ્દ) યોજેલ છે. તેથી તેની જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ બલવાળી નહિ હોવાથી, તે બલભદ્ર પાસેથી ગદા(યુદ્ધ) શીખ્યો.* ‘સમયે’ એટલે ગદા(યુદ્ધ) શીખવાના યોગ્ય સમયે. જે સમયે બહાર સૂકાઇ જાય, પરૂ વિગેરે ઉત્પન્ન કરે નહિ અને નાડીઓ વિગેરે તૂટી ન જાય તે અત્યંત પુષ્ટ તરૂણ શરદ (ऋतु)થી આરંભી છ માસનો સમય ગદા(શીખવા)માં યોગ્ય (સમય) છે. તે સમયે તે ગદા(યુદ્ધ) શીખ્યો. તેને પણ પરદેશમાં વસવાનું દુઃખ થયું નહતું એમ જણાવવા ‘પ્રીતિવાળા (જનક)થી માન પામેલો’ વિશેષણ યોજેલું છે. કારણ કે (૧) તે જન્મથી જનક હતો, તેથી ઉત્તમ (કુલ)માં જન્મેલા તેણે તે મર્યાદાવાળા કુલવાન (સુયોધન)નો અંગીકાર કર્યો. (૨) બલભદ્રના સંબંધને લીધે પણ (સુયોધન ઉપર તેની) પ્રીતિ હતી. (૩) સ્વભાવથી પણ તે મહાત્મા હતો, કારણ કે જે કોઇ (પોતાના) ઘેર આવતો, તેને તે પ્રસન્ન કરતો. તેથી ત્રણ પ્રકારથી માન પામેલા (સુયોધન)ને કાયા વિગેરેનો ક્લેશ નહિ હોવાથી તે અશિક્ષત્ શિક્ષણથી ગદા(યુદ્ધ) શીખ્યો, એવો અર્થ છે. ૨૬.

મર્યાદારૂપ ભગવાનના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકમાં પુષ્ટિરૂપ (ભગવાનનું ચરિત્ર) કહે છે:—

---

*સુયોધન હતો, તેમી શીખ્યો, એવો અર્થ છે.

केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः ॥
अप्राप्ति च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्विभुः ॥२७॥

પ્રિયાનું પ્રિય કરનાર શક્તિવાળા કેશવે દ્વારકા આવીને શતધન્વાનું મરણ અને મણિ ન મળ્યાનું કહ્યું. ૨૭.

(ભગવાન મણિ) પ્રાપ્ત કરનારને* અને ગૂમ કરનારને* સરખા પ્રકારથી ફલ આપે છે, તેથી તે પુષ્ટિમાં રહેલા છે. રથથી દ્વારકા પધારી, (ભગવાને) સત્યભામા વિગેરેને સુખ થાય તે માટે શતધન્વાના મરણના, અને તે (શતધન્વા)ના (સંબંધીઓને)ને સુખ થાય તે માટે મણિ ન મળ્યાના (સમાચાર કહ્યા).

‘સર્વના ઈશ્વરે આજ્ઞા ઉઠાવનારની પેઠે એ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કેમ જણાવ્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રિયાનું પ્રિય કરનાર’ શબ્દ યોજેલ છે.

‘આ‡ પણ યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શક્તિવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. (તે) સર્વ કરવા શક્તિવાળા છે, (એટલે) આટલું (કરવાથી) કાંઈ હાનિ થતી નથી, એવો ભાવ છે. બંને (સમાચાર) પ્રિયાનું પ્રિય કરવા કહ્યા, અથવા ‘મણિ ન મળ્યો એ (પ્રિયાને) પ્રિય કેમ હોય’ એવી શંકાથી (‘શક્તિવાળા’ શબ્દથી તે લાવી આપવાનું) સામર્થ્ય કહ્યું. ૨૭.

‘મૃત્યુ સુધી વેર રહે છે’ એ નિયમ પ્રમાણે શતધન્વાના મરણ પછી સત્યભામા પ્રસન્ન થતાં, (ભગવાને) જે કરવા યોગ્ય હતું તે કરાવ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततः स कारयामास क्रिया बन्धोर्हतस्य वै ॥
साकं सुहृद्भिर्भगवान् या याः स्युः सांपरायिकाः ॥२८॥

પછી મરણ પાછલની જે જે ક્રિયાઓ છે તે પોતાના હણાએલા બંધુની ક્રિયાઓ સંબંધીઓ સાથે (મળીને) તે ભગવાને કરાવી ૨૮.

‘બંધુની’ એટલે સારારાની (ક્રિયાઓ) વિપ્ર મારફત કરાવી. ‘સંબંધીઓ સાથે (મળીને)’ વિગેરે લૌકિક (પ્રકાર) એમ જણાવવા કહેલો છે કે પરલોકમાં પણ (ભગવાન) તેનું કાંઇ અલૌકિક કરવાના નથી. ‘ભગવાન’ શબ્દથી તે(ક્રિયાઓ કરવા)માં ઘણી તૈયારી (ધામધૂમ) સૂચવેલી છે અને ‘સંબંધીઓ સાથે (રહીને)’ શબ્દોથી તે કરવામાં બધાની (હાજરીની) જરૂર (સૂચવેલી છે). ‘જે જે છે’ શબ્દોથી, વિધિ માટે જરૂરી અને જરૂર વિનાની બધીએ (ક્રિયાઓ)નો ફલ પ્રાપ્તિ માટે સમાવેશ કરેલો છે. ૨૮.

---

* ‘પ્રાપ્ત કરનારને’ એટલે સત્રાજીતના મરણથી વારસામાં જેમને તે મળ્યો હતો તેવાં સત્યભામાને. ‘ગૂમ કરનારને’ એટલે શતધન્વાના સંબંધીઓને.

‡ ‘આ’ એટલે પ્રિયાને સુખ થાય તે માટે પણ સેવક તરીકે પોતાનું કાર્ય જણાવવું તે.

પછી બલભદ્રના વાક્ય પ્રમાણે (ભગવાને) મણિ શોધવાની પ્રવૃત્તિ કરી. આ અક્રૂર અને કૃતવર્માનું કૃત્ય છે એમ લોકથી પણ જાણીને જ્યારે લોકની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓને પકડવાનું (નક્કી) થયું ત્યારે જ ભગવાનની ઇચ્છાને લીધે તેઓની નાસી જવાની બુદ્ધિ થઇ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ॥
व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥२९॥

શતધન્વાના વધનું શ્રવણ કરીને વધ કરાવનારા દ્વારકાની સંભાળ રાખનારા અક્રૂર અને કૃતવર્મા ભયને લીધે ત્રાસ પામી નાસી ગયા. ૨૯.

શતધન્વાના વધનું શ્રવણ કરીને, મણિ અને (સત્રાજીતનો) વધ જ શતધન્વાનો વધ કરાવનારા હોવાથી અને (અક્રૂર તથા કૃતવર્માનો) પોતાનો તેમાં સમાવેશ હોવાથી, ભગવાનની શક્તિનો વિભાગ થએલ હોવાથી* ભગવાનના (તેમને પકડવાના) પ્રયત્ન પહેલાં જ, તેઓ ભયને લીધે ત્રાસ પામી નાસી ગયા, એટલે બાનું કાઢી પરદેશ જતા રહ્યા. તેઓ (દ્વારકાની) બહાર ગયા તેટલાથી જ તેઓ નાસી ગયા એ પ્રસિદ્ધ થયું એમ જણાવવા ‘દ્વારકાની સંભાળ રાખનારા’ શબ્દથી તેઓને ઓળખાવે છે. એક લોક પ્રમાણે અને બીજો વેદ પ્રમાણે સંભાળ રાખનાર,§ એટલે કોટિવારક અને ધર્માધ્યક્ષ§ હતા. આ વિષય (તેઓના ભાગવા)માં ભગવાન જ કારણ(ભૂત) હતા, એવો અર્થ થયો, એમ (જાણવું). ૨૯.

સાધનશક્તિ ભગવાને બીજા (બલભદ્ર)માં રાખેલી, તેથી દુષ્ટને દૂર રાખનારા❀ અને ભલાં (કલ્યાણ)ના સાધન પ્રાપ્ત કરાવનાર આધિભૌતિક (ધર્મમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર,❀ મણિ અને બલભદ્ર બીજા સ્થલે જતાં કેવલ ફલરૂપ ભગવાન (દ્વારકામાં) હોવા છતાં, બધા દ્વારકાના રહેવાસીઓને દુઃખ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

अक्रूरे प्रोषितेऽरिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम् ॥
शारीरा मानसास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः ॥३०॥

અક્રૂર નાસી જતાં દ્વારકાના રહેવાસીઓને આફતો. આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક શરીરના અને મનનાં દુઃખ વારંવાર નિશ્ચય થયાં ૩૦.

---

* ભગવાનની શક્તિનો વિભાગ થતાં ક્રિયાશક્તિ બલભદ્રમાં રાખેલી હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણ તેઓને પકડવાનો ઉદ્યોગ કરે તે પહેલાં જ તેઓ નાસી જઇ શક્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

§ અહિં અનુક્રમ ઇષ્ટ નથી એમ પાછલ ત્રીજા શ્લોકનાં શ્રી સુબોધિની ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે એક એટલે પહેલાં જણાવેલ અક્રૂર ધર્માધ્યક્ષ હતો, અને બીજો કૃતવર્મા કોટવારક (કોટવાળ) હતો.

❀ અક્રૂર ધર્માધ્યક્ષ હોઇ દુષ્ટને દૂર રાખનારો હતો. મણિ તેવો હતો એમ ઉત્તરાર્ધના સાતમા અધ્યાયના ૧૧ મા શ્લોકમાં કહેલું છે. બલભદ્ર સાધનશક્તિવાળા હોવાથી સાધન પ્રાપ્ત કરાવનાર હતા. આ ત્રણે દ્વારકાથી બહાર ગએલ.

એકલા અક્રૂરનું (ધર્મમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાપણું લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતું, કારણ કે બધા લોક આધિભૌતિક ઉપર જ આધાર રાખનાર છે. તેમાં પણ સાધનો હોવા છતાં દુઃખ જોવામાં આવવાથી, લૌકિક કૃતવર્માને પડતો મૂકી બધાએ ધર્માધ્યક્ષ અક્રૂરની જ ગણના કરવા લાગ્યા. બધા દ્વારકાના રહેવાસીઓને નિશ્ચય શરીરના અને મનના, વ્યાધિ અને આધિરૂપ तापाः દુઃખ વારંવાર થયા. આ આધ્યાત્મિક (દુઃખ) કહ્યાં. વળી આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દુઃખો થયાં. આ લૌકિકી ભાષા હોવાથી આની અંદર કોઇ પણ (પ્રકારના) વિરોધની* શંકા કરવી નહિ. કેટલાક એમ કહે છે કે બધોએ ઉત્તરાર્ધ સમાધિભાષા નથી.[1] 'मुहुः' એટલે વારંવાર. જ્ઞાન વિગેરેથી ઉપાય કરવા છતાં, વારંવાર પીડા થતી એવો (અર્થ છે), અને તે પણ શરીરમાં અને મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરતી, તેથી તે (શરીર અને મન) જેનાં વિશેષણ‡ છે તેવી કહેલી છે. ૩૦.

પહેલાંની પેઠે લોકમાં ફરી (ભગવાનની) અપકીર્તિ થઇ એમ નીચેના અર્ધ શ્લોકથી કહે છેઃ—

इत्यङ्गोपदिशन्त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् ॥

હે રાજન્! એ પ્રમાણે (થતાં), પહેલાં કહેલું ભૂલી જઈ કેટલાક (નીચે પ્રમાણે), ઉપદેશ કરવા લાગ્યા.

કારણ કે જે મણિ લઇને (તેનું) પાલન† કરે છે તેની લોક સ્તુતિ કરે છે. જે મણિ લેતા નથી (અને) નિર્લેપ રહે છે, તેની લોક એ પ્રમાણે નિંદા કરે છે. તેથી ગયા અધ્યાયમાં નિંદાનું વર્ણન કરીને, અહિં સ્તુતિનું વર્ણન કરે છે.

अङ्ग હે રાજન્! **इति** એ પ્રમાણે થતાં (બીજાના મનને) જાણવાની શક્તિના અભિમાનવાળા કેટલાક અને સત્ય સ્થિતિ જોનારા પણ, ભગવાનનાં વીર્યનો વિભાગ અથવા મણિનું સામર્થ્ય પહેલાં કહ્યું તે ભૂલી જઇને, પોતે મૂર્ખ થઇ થોડા વિભાગમાં બુદ્ધિ ગૂમાવી બીજાઓને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. (પહેલાં સાંભળેલું) ભૂલી

---

* ભગવાન દ્વારકામાં હોવા છતાં ત્યાંના રહેવાસીઓને દુઃખ કેમ થાય, એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે આ લૌકિકી ભાષા છે.

[1] ભગવાન પોતાની અંદર લોકના ધર્મો દેખાડી ઉત્તરાર્ધની લીલા કરે છે. તેથી બધો ઉત્તરાર્ધ લૌકિકી ભાષા છે એવો આમનો મત છે. વાસ્તવિક રીતે તો આખાએ સ્કંધમાં પુત્ર ભાર્યા વિગેરે સાથે સંબંધ રાખીને લોકની પેઠે લીલા કરેલી છે, પરંતુ કોઇક જ પ્રસંગે પોતાનું સ્વરૂપ લૌકિક જણાવેલ છે, તેથી (જ્યાં લૌકિક સ્વરૂપ જણાવ્યું હોય) તેટલી જ લૌકિકી ભાષા છે એવો આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય છે. (લે)

‡ શરીરની અને મનની પીડા કહેલી છે, એવો અર્થ છે.

† વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'पालयन्ते' પાઠ લીધેલ છે.

જવામાં અને (બીજાઓને) ઉપદેશ કરવામાં બંને વિષયમાં ભગવાનની ઇચ્છા તેમની પ્રવૃત્તિ કરાવનારી હતી.

નીચેના અઢી શ્લોકોથી તેઓએ કરેલ ઉપદેશ કહે છેઃ—

मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ॥३१॥
देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायागताय वै ॥
स्वसुतां गान्दिनीं प्रादात्ततोऽवर्षत्स्म काशिषु ॥३२॥
तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरो यत्र यत्र ह ॥
देवोऽभिवर्षते तत्र नोपपाता न मारिकाः ॥३३॥

મુનિના વાસરૂપ સ્થાનમાં આફતો દેખાય તે યોગ્ય છે? વરસાદ વરસતો નહોતો, ત્યારે કાશીના રાજાએ (ત્યાં) આવેલા શ્વફલ્કને પોતાની પુત્રી ગાન્દિની આપી, પછી કાશીમાં વરસાદ વરસ્યો. તેમના પ્રભાવવાળો તેમનો પુત્ર આ અક્રૂર જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં વરસાદ વરસે છે, આફતો થતી નથી, મરકી થતી નથી. ૩૩.

આ અક્રૂર મુનિ છે, તેના વાસરૂપ, निवासे સ્થાનમાં, (એટલે) જ્યાં જીવના અભિમાનથી મુનિ રહે છે ત્યાં, એવો અર્થ છે. ત્યાં આફતો દેખાય તે યોગ્ય નથી. બત્રીસમા અને તેત્રીસમા શ્લોકથી તેનું મુનિપણું સિદ્ધ કરે છે. પહેલાં વરસાદ વરસતો નહતો ત્યારે દુષ્કાળથી પીડાએલા કાશીના રાજાએ, પ્રસંગને લીધે જ (ત્યાં) આવેલા શ્વફલ્કને મહાદેવ વિગેરેના કહેવાથી પોતાની પુત્રી ગાન્દિની આપી. પછી કાશીમાં એટલે કાશીના પ્રદેશોમાં વરસાદ વરસ્યો. આ (વાત) પ્રસિદ્ધ છે એમ 'स्म' શબ્દથી (જણાવ્યું છે). (વરસાદ) વરસ્યો એવો (અર્થ છે).

'એમ હોય તેથી શું?' એવી શંકા થાય, તેથી તેત્રીસમો શ્લોક કહેલો છે. દરરોજ એક વર્ષ સુધી ગોદાન કર્યું ત્યારે કાશીના રાજાને પુત્રી થઇ. પછી વળી બાર વર્ષ સુધી તેના હાથથી એક એક ગાયનું (રોજ) દાન કરાવ્યું તેવી ગાન્દિની હતી. તેનો પુત્ર અથવા શ્વફલ્કનો પુત્ર (અક્રૂર) તે બેનો જેટલો પ્રભાવ હતો તેટલા પ્રભાવવાળો હોય એ યોગ્ય છે. 'આ' શબ્દથી (તે) તેવો જ દેખાય છે (એમ કહેલું છે), અથવા પ્રકટ થયો (એમ દેખાડે છે). તેનામાં ઘણી ભક્તિ હોવાથી ભગવાન તેના રૂપથી દર્શન દે છે, એટલે (તે દેખાય તેમાં) કાંઇ પણ અયોગ્યતા નથી. તેથી જ્યાં જ્યાં અક્રૂર રહે છે ત્યાં ત્યાં પહેલાં કહેલાં* નિયમ પ્રમાણે વરસાદ વરસે છે એવો (તેના) પિતાના સામર્થ્યનો (તેની સાથે) સંબંધ (જણાવ્યો). '(ત્યાં) આફતો થતી નથી' એવું (તેની) માતાનું સામર્થ્ય (જણાવ્યું). (તે) ભક્તિથી પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી, તેનો સાધારણ પ્રભાવ પણ ઘણો હતો, તે

---

* 'પહેલાં કહેલા' એટલે 'શ્વફલ્કના સંબંધમાં કહેલા' એવો અર્થ જણાય છે.

'(ત્યાં) મરકી થતી નથી' કહેલ છે. મરકી પૂતના વિગેરે તામસ શક્તિઓ છે. ભગવાનનો સાત્ત્વિક ભક્ત હોય તેની પાસે તેઓ આવે નહિ, એ યોગ્ય જ છે. 'उपपाताः' એટલે પાપો અથવા આફતો. ગોદાનનો તેવો પ્રભાવ જણાવ્યો, એવો (અર્થ છે). કાર્ય (પુત્ર અક્રૂર)માં પ્રભાવ પણ કેવી રીતે થયો (આવ્યો), અને તે પણ (માતા અને પિતા) બંનેનો, અને તે (તેમના પ્રભાવ)થી પણ વધારે, એવું આશ્ચર્ય 'ह' શબ્દથી (દર્શાવેલ છે). ૩૩.

'ભગવાન હોય ત્યારે બીજાની સરસાઇનાં વચનો ખોટા છે' એવો વિચાર થાય, તેના સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ॥
इति मत्वा समानाय्य प्राहाक्रूरं जनार्दनः ।३४॥

એવું વૃદ્ધોનું વચન સાંભળીને, 'આનું આટલું કારણ નથી' એમ વિચારી, અક્રૂરને તેડાવી, જનાર્દન (તેની સાથે) બોલ્યા ૩૪.

વૃદ્ધો માન આપવા યોગ્ય છે. જેમ પહેલાં ભગવાને ઉપશ્રુતિ પાછલથી સાંભળેલી,* તેમ હમણાં પણ (આવું વચન) સાંભળીને, તે(માં સૂચવેલો) દોષ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તે પ્રસંગે અડધા ભ્રાંત (થએલા) લોકો બલભદ્રને અથવા મણિને કારણ તરીકે, જાણતા ન† હતા તેથી, વળી વિચાર કરીને, (કાર્ય) કરનારા 'ભગવાને તેમજ કર્યું' એમ સ્વીકારવાથી (પોતાનો) દોષ થાય (ગણાય) તેથી, પહેલાં જ કારણનો વિચાર કરીને, સમાધાન કર્યું (સત્ય કારણ પ્રસિદ્ધ કર્યું) એમ કહેવા, 'આટલું કારણ નથી' શબ્દો યોજેલા છે. 'આ' એટલે આધ્યાત્મિક વિગેરે દુઃખ થવાનું આટલું જ કારણ નથી, પરંતુ બીજું પણ છે એમ (વિચારી), તે કહ્યા વિના, 'આવું (તે બીજું કારણ) છે એવો નિશ્ચય કરી, સારી રીતે (તેનું) ચિંતન કરીને, દૂતો મારફત અક્રૂરને તેડાવી, (તેને) હણવામાં ન આવે તે માટે અભય (વચન) આપીને, જનાર્દન એટલે લોકોનાં અવિદ્યા વિગેરે સર્વ દુઃખોનો નાશ કરનાર મણિને પ્રકટ કરાવવા તેની સાથે બોલ્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે; કારણ કે તે અક્રૂર પ્રયાગ અથવા કાશીમાં મરવાનો નિશ્ચય કરીને તીર્થનો આશ્રય કરી (ત્યાં) રહેલો. જો ભગવાન શતધન્વાની પેઠે તેને હણે તો અહિં પ્રયાગ વિગેરેમાં જ હણે, એમ તે પરલોક પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો હતો. વળી ભગવાન 'કલેશવાળું કર્મ (અક્રૂરને હણવાનું) કરતું નથી, તેમ ન કરવામાં

---

* જૂઓ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૭ શ્રી સુબોધિની.

† બલભદ્રને મણિના સંબંધમાં ભગવાન ઉપર શંકા આવેલ. તેથી બલભદ્ર દ્વારકા આવ્યા ન હતા. મણિ પણ દ્વારકામાં નહતો. તેથી ત્યાં આફતો આવતી, એ કારણ લોકો જાણતા નહતા, એવો અર્થ જણાય છે.

આવે તો પણ (અક્રૂર) મણિ આપવાનો છે, છતાં પણ સત્યભામાના પ્રતિનિધિ તરીકે મણિ અક્રૂરને જ આપવો છે’ એવો નિશ્ચય કરીને મુસલથી જ‡ તે હણાય તે માટે તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું (અક્રૂરને તેડાવી તેની સાથે બોલ્યા); કારણ કે જીવોએ જે નિશ્ચય કરેલો હોય અથવા જાણેલ હોય તે વિષયમાં આપણા સ્વામી હલકા પુરૂષની પેઠે તેના ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, જે મરવા બેઠેલ હોય તેને સાત્યકિની પેઠે હણતા નથી, તક્ષકની પેઠે તેનું ભક્ષણ કરતા નથી અથવા મૃત્યુની પેઠે તેને હણતા નથી. તેથી ક્લેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાન (તેને) તેડાવીને જ (તેની સાથે) બોલ્યા. ૩૪.

पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ॥
विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥३५॥

પૂજા કરી, તેનુ કુશલ પૂછી. પ્રિય કથાઓ કહીને (તેનું) સર્વ ચિત્ત જેમણે જાણેલુંછે તેવા (ભગવાને) હસતાં (તેને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.૩૫

વળી પિતરાઇ તરીકે (તેની) પૂજા કરીને, ‘ક્ષેમકુશળ આવ્યો છે ને?’ એવો (તેના) કુશલનો પ્રશ્ન કરી, પછી જેમ (તેના) મનને સંતોષ થાય તેવી રીતે પ્રિય કથાઓ પણ કહીને, (એટલે) શરીર ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણના ત્રણ પ્રકારના સત્કારથી સુખ આપીને; (મણિ જોવાની) માગણી કરતાં (હવે તે) દેખાડશે એવો નિશ્ચય કરીને કહ્યું. તે(એવો નિશ્ચય થવા)નુ કારણ ‘સર્વ ચિત્ત જેમણે જાણેલું છે’ વિશેષણથી કહેલું છે. (ભગવાનનુ) આ (અક્રૂરના સર્વ ચિત્તનું) જ્ઞાન જ અક્રૂરે (મણિ) દેખાડવાનું કબુલ કરવાનું કારણ હોવાથી, તે જણાવેલું છે. (મારો) ભક્ત થઇને પહેલાં (મારા) રસ્તાની ધૂળમાં પણ આળોટતો હતો (અને) હમણાં સંગને લીધે આવો (વિરૂદ્ધ) થઇ ગયો છે, એમ હસતાં (ભગવાને કહ્યું). જેનાથી જે ભય પામે છે અથવા જે શિક્ષા કરવા યોગ્ય છે, તેની સાથે કૃપાનુ પાત્ર હોય તેમ (ભગવાન) ભાષણ કરે છે એવું આશ્ચર્ય દર્શાવવા ‘ह’ શબ્દ યોજેલછે. ૩૫.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી ભગવાનનાં વાક્યો કહે છેઃ—

ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ॥
स्यमन्तको मणिः श्रीमान्विदितः पूर्वमेव नः ॥३६॥

હે દાનપતિ! કાંતિવાળો સ્યમંતક મણિ શતધન્વાએ તમને સોંપેલ (તે તમારી પાસે) છે. આ અમે પહેલાંથી જ જાણેલ છે. ૩૬.

---

‡ અક્રૂર દ્વારકામાં ન રહે અને કાશી અથવા પ્રયાગમાં જ રહે તો મુસલથી યાદવોનો નાશ થયો, તેમ તે મુસલથી હણાય નહિ. તેથી મુસલથી હણાય તે માટે તેને દ્વારકા લાવ્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

'દાનપતિ' એટલે દાનનો અધિપતિ, ધર્મની સર્વ સૂક્ષ્મ બાબત જાણનાર. આ (સંબોધન)થી (તે મણિ) છૂપાવશે, (ભગવાનનું કહેવું) સ્વીકારશે નહિ, અથવા ખોટું બોલશે, એવી શંકાઓ દૂર કરેલી છે. न्यस्तः એટલે તમને સોંપેલ (તે) आस्ते તમારા ઘરમાં હજી સુધી છે. શતધન્વાએ જ (તમને સોંપેલ), પરંતુ તેના માણસોએ (સોંપેલ) નહતો. પ્રસિદ્ધ સ્યમંતક મણિ સોંપેલ, તેનો નાશ વિગેરે થવાનું સંભવતું નથી એમ 'કાંતિવાળો' વિશેષણથી કહેલ છે. (તે) સદા કાંતિવાળો હોવાથી તેનાં આપદારૂપ નાશ વિગેરે થતાં નથી. પહેલાં કહેલા વિષયનું* પ્રમાણ '(આ અમે પહેલાંથી જ) જાણેલ છે' શબ્દથી કહે છે. 'હમણાં (એવું) જણાવનાર ભ્રાંત (ખોટો) હશે,' એવી શંકા દૂર કરવા 'પહેલાંથી જ नः અમે જાણેલ છે' શબ્દો યોજેલા છે. ૩૬.

'તો પછી (જ્યારે સોંપ્યો અથવા જ્યારે આપે જાણ્યું) ત્યારે જ તે કેમ ન માગ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः ॥
दायं निनीयापः पिण्डान्विमुच्यर्णं च शेषितम् ॥३७॥

સત્રાજીત પુત્રરહિત હોવાથી, પિંડ (અને) ઉદક આપીને દેવું ભરીને (તેની) બાકીની મિલ્કત, (તેની) દીકરીના દીકરાઓ લે. ૩૭.

(મિલ્કતના) અધિકારીઓ માગણી કરે. (તેથી હવે કરૂં છું) કારણ કે જે પિંડ આપનાર હોય છે તે વારસો પ્રાપ્ત કરે છે. તે સંબંધમાં (જણાવવાનું જે) આટલા સમય સુધી સત્યભામાને પુત્રો થયા નહતા. તે (સત્રાજીત)ને તો પુત્ર નહતો અને ભાઈ નહતો. મણિ તો તેનો (હતો), વળી તે દીકરીના દીકરાઓ લે. તે સંબંધમાં સામાન્ય ન્યાય (કાયદો) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. दायं ધન (દીકરીના દીકરાઓ) લે, એવો પૂર્વાર્ધ સાથે જ સંબંધ છે. (સત્રાજીતનું) મરણ થયું ત્યાં સુધી તેનું જ ધન હતું. મરણ પછી પણ પુત્ર વિગેરે નહિ હોવાથી, પિંડ (અને) ઉદક આપીને, અને દેવું ભરીને **शेषितम** જે બાકી રહેલ હોય તે (પિંડ આપનાર લે). '**शेषभाक्**'‡ પાઠ હોય તો તેનો એવો (અર્થ છે કે), જે (પિંડ) આપનારો થાય છે તે બાકીનું પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. જે ધનનો માલિક ન હોય તેવું તો રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. ચોરને હણીને પણ જે વાસ્તવિક રીતે ભાગ લઇ શકતો નથી, તે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી.† '(વારસ તરીકે) સ્વીકારાએલ હોય તે

---

* 'પહેલાં કહેલા વિષયનું' એટલે 'શતધન્વાએ તમને સોંપેલ છે તેનું.'

‡ ઉત્તરાર્ધના '**शेषितम्**' ને સ્થાને '**शेषभाक्**' પાઠ હોય ત્યારે.

† શતધન્વા મણિ ચોરીને લઇ ગએલ. તે તેની મિલ્કત થતી નથી તેથી તેણે તને (અક્રૂરને) આપી તેથી તારી થઇ નથી. તેં ચોર શતધન્વાને હણીને મણિ તેની પાસેથી લીધો હોત તો પણ તારો થાય નહિ, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

જન્મતાંજ[૧] વારસદાર થાય છે એટલે (માલિકનું મરણ અને તેના જન્મ) વચ્ચેના સમયનો સંબંધી વારસો પ્રાપ્ત કરતો નથી'[૧] એમ કેટલાક કહે છે, અથવા ધન સાક્ષાત્ (મૂલ) સ્વામી મરણ પામતાં તેના (પોતાના) સ્વામીને શોધતું પરંપરાથી શાખાના મૂળ સુધી જઇને, તે શાખામાં રહેલાને સરખી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા બધાની સંમતિથી હરકોઈ પિંડ આપનારને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે (છત્રીસમા તથા આ એ) બે શ્લોકોથી ભેદ અને દંડ* કહ્યા, અથવા બે (પ્રકારના) ભેદજ* કહ્યા. ૩૭.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી સામ અને દાન કહે છે (બીજા બે ઉપાય કહે છે):—

तथापि दुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तां सुव्रते मणिः ॥
किन्तु मामग्रजः सम्यङ् न प्रत्येति मणिं प्रति ॥३८॥

છતાં પણ, હે સારાં વ્રત કરનાર! બીજાઓથી સચવાઈ ન શકે તેવો મણિ તમારી પાસે ભલે રહે. પરંતુ મણિના વિષયમાં મોટાભાઇ મારો સારી રીતે વિશ્વાસ કરતા નથી. ૩૮.

બીજાઓથી આ (મણિ) સાચવી શકાય તેવો નથી, તેથી તમારી જ પાસે ભલે રહે, કારણ કે તે અલૌકિક (મણિ) લૌકિક (પુરૂષ) પાસે રહેતો નથી. જે (તમે) કર્મ વિગેરે વિપરીત માર્ગોથી લૌકિક થતા નથી (તેમની પાસે જ ભલે રહે). વિપરીત કર્મ કરનારો લૌકિક થાય છે, તેથી કોઇક સમયના વ્રત કરનાર પણ સમયના ભેદથી (બીજા સમયે) લૌકિક જ થાય છે.

---

[૧] '**उत्पन्न एव**' એટલે માત્ર ઔરસ પુત્ર જ પૂરેપૂરૂં ધન વારસાથી પ્રાપ્ત કરે છે. દીકરીનો દીકરો વિગેરે (માલીક અને જેની વચ્ચે બીજું કોઇક હોય તે) સંપૂર્ણ વારસો પ્રાપ્ત કરતાં નથી, પરંતુ પિંડદાન વિગેરે ક્રિયાઓ કર્યા પછી અને દેવું ભર્યા પછી વધેલું હોય તેજ પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. (લે) '**परिज्ञातः**' પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં છે. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં '**परिज्ञातम्**' પાઠ છે. આ શબ્દ આવો અર્થ કરવાથી પડતો મૂકાય છે. વળી '**न दायभाक्त्वम्**' નો અર્થ વારસદાર થતા નથી એવો જ થાય. દેવું ભરતાં બાકી રહેલના વારસદાર થાય, એવો અર્થ થાય નહિ તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે આ પણ બીજા કેટલાકનો મત છે. વસ્તુતઃ બીજા ટીકાકાર '**पत्नी दुहितरश्चैव...**' એ યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિનો શ્લોક અહિં ટાંકે છે, તે પ્રમાણે સત્રાજીતની પત્ની તેની પાછળ સતી થઈ હોય તો સત્યભામા જ વારસ થાય. સત્યભામાના પુત્રોને તો સત્યભામા પછી જ વારસો મળે.

* શત્રુને જીતવાના સામ, દાન, દંડ અને ભેદ એવા ચાર ઉપાય છે. તે પૈકી છત્રીસમા શ્લોકથી ભેદ એટલે શત્રુઓને ફોડવાનો ઉપાય કર્યો. કૃતવર્માથી અક્રૂરને જૂદો પાડવા આ શ્લોક યોજેલ છે. સાડત્રીસમા શ્લોકથી 'દંડ' ઉપાય કર્યો, એટલે હું ધારૂં તો તારી પાસેથી મણિ લઇ શકું એમ જણાવ્યું. અથવા આ બંને શ્લોકથી 'ભેદ' ઉપાય કર્યો. કૃતવર્માથી અક્રૂરને છૂટો પાડવા કહ્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

'ત્યારે મારી પાસે (તે) કેમ રહેશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે સારાં વ્રત કરનાર!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (તમારી પાસે રહેશે), કારણ કે તમે સદા મુકરર કરેલાં વ્રતો કરનારા છો.

એ પ્રમાણે દાન* કહી, ઉત્તરાર્ધથી આરંભી સામ* કહે છે પરંતુ એકવાર મણિ (અમને) દેખાડો. સામ એટલે સરખાપણું, બંનેનું સરખા હોવાપણું. તેમ હોવાથી, જેમ તમારા કાર્ય માટે મણિનો ઉપયોગ થાય છે, તેમ અમારા કાર્ય માટે પણ (તેનો) ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે, એવો (અર્થ છે), જો (મણિ) ન દેખાડવામાં આવે તો મોટાભાઇ બલભદ્ર मणिं प्रति મણિના વિષયમાં મારો સારી રીતે વિશ્વાસ કરતા નથી, પરંતુ (મને) કપટી માને છે. ૩૮.

તેથી જેમ જાંબવાને અપકીર્તિ દૂર કરવા મણિ આપેલો, તેમ તમારે પણ દેખાડવો જોઇએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दर्शयस्व महाभाग बन्धूनां शान्तिमावह ॥
अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्तन्ते रुक्मवेदयः ॥३९॥

હે મોટા ભાગ્યવાળા! (મણિ) દેખાડ. બંધુઓમાં શાંતિ લાવ. સોનાના યજ્ઞકુંડવાળા તારા યજ્ઞો અટકયા વિનાના હજુ સુધી ચાલુ છે. ૩૯

'હે મોટા ભાગ્યવાળા!' સંબોધનથી એમ (સૂચવ્યું છે કે) ભાગ્ય છે તેથી મણિ જતો નહિ રહે, અથવા (તેનો) એવો ભાવ છે કે મારો વિશ્વાસ ન હોય તો પણ ભાગ્યનો વિશ્વાસ (તારે) રાખવો જોઇએ. 'બંધુઓમાં શાંતિ લાવ' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે આ (મણિ દેખાડવા)થી બીજો પણ ઉપકાર થશે. બંધુઓમાં કેટલાક મારા પક્ષના છે (અને) કેટલાક બલભદ્રના પક્ષના છે એવો (તેઓમાં) કજીઓ ઉત્પન્ન થએલો છે. (મણિ) દેખાડવામાં આવે ત્યારે તો (તે વિષયમાં) સંદેહ ન રહેવાથી કજીઓ રહે નહિ. આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલું (તારી પાસે મણિ નથી એવા અર્થથી) વિરૂદ્ધ, (તારી પાસે) મણિ છે એ વિષયનું લૌકિક પ્રમાણ (લોકો) કહે છે, કે કાશી વિગેરેમાં સોનાના યજ્ઞકુંડવાળા એટલે સોનાની ઇંટોથી બનાવેલ અગ્નિને ધારણ કરવાના (યજ્ઞકુંડો) જેમાં છે તેવા તારા બાર દિવસ ચાલનારા વિગેરે યજ્ઞો अव्युच्छिन्नाः અટકયા વિના સદા થતા ચાલુ છે. ૩૯.

એક ઉપાય (યોજવા)થી પણ તે (ભગવાનનું) ઇચ્છેલું કરત, તો પછી

---

* 'દાન' એટલે શત્રુને લાંચ આપી પોતાનું ધાર્યું કરાવવું. મણિ તેને રાખવાનું કહે છે, તે 'દાન' ઉપાય થયો. 'સામ' નો અર્થ ઉપર શ્રી સુબોધિનીમાં જ કહેલ છે. 'સામ' એટલે શત્રુને મનાવી લેવો, તેની સાથે વાતચિત કરી સમાધાન કરવું. એ પ્રમાણે ચાર ઉપાયો થાય છે.

ચારે (યોજવા)થી તો કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તેથી ભગવાને આજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે તેણે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कतनयो मणिम् ॥
आदाय वाससाच्छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभम् ॥४०॥

એવી રીતે સમજૂતિ(ના વચનો)થી પીગળેલા શ્વફલ્કના પુત્રે કપડાંથી ઢાંકેલો, સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો મણિ લાવીને આપ્યો ૪૦.

'સમજૂતિ' શબ્દમાં ભેદ, દંડ અને દાનનો પણ સમાવેશ કરેલ છે. (વચનોનો) સંમજૂતિમાં જ અંત આવ્યો, તેથી તેજ કહેલ છે. आलब्धः એટલે મારેલો હોય તેમ પીગળેલો, શરમાએલો અને વશ થએલો. 'શ્વફલ્કના પુત્રે' એટલે મોટા (પુરૂષ)ના પુત્રે ભગવાનને કપડાંથી ઢાંકેલો સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો (મણિ) આપ્યો. 'લાવીને' શબ્દથી એમ જણાય છે કે બીજાની પાસેથી તેણે લીધેલો; એટલે કૃતવર્માના ઘેર તે રાખેલો એમ જણાય છે.

ખુલ્લો આપતાં શરમ થાય, તેથી કપડાંથી ઢાંકેલો આપ્યો, એમ જણાવવા કે (તે) તેવી જ રીતે રાખેલો. તેમ ન હોય (કપડાંથી ઢાંકીને રાખેલ ન હોય) તો તેનાથી ઉત્પન્ન થએલું સોનું પણ આપવું જોઇએ. તેથી આપવાના પ્રકારથી એવો નિર્ણય થાય છે કે (તે) દેખાડવા માટે આપેલો ન હતો, પરંતુ સદાને માટે જ આપી દીધો હતો. 'સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે (૧) ખુલ્લી રીતે આપવામાં આવે તો આપનાર અને લેનાર તે જોઇ પણ ન શકે, અથવા (૨) (તે મણિની) શક્તિની હાનિ થઇ નહતી. ૪૦.

ભગવાને તો પાછો આપવા જ (તે) લીધેલો, તેથી કામ પતાવી તેને (પાછો) આપ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स्यमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः ॥
विमृज्य मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयद्विभुः ॥४१॥

સગાંઓને સ્યમંતક દેખાડીને, પોતાની અપકીર્તિ મણિથી દૂર કરીને સમર્થ (ભગવાને) ફરીથી તેને (તે) પાછો આપ્યો ૪૧

'સગાંઓને' એટલે કજીઓ કરનાર પિત્રાઇઓને. પોતની रजः અપકીર્તિ દૂર કરીને (પાછો આપ્યો). આ (પોતાની અપકીર્તિ દૂર કરી તે)થી એમ સમજાય છે કે ભવિષ્ય(માં કરવા)ના કાર્યના લેપ અને દાનની* પેઠે (તે કાર્યની) પ્રસ્તાવના કરી, કારણ કે ભગવાનમાં દોષનો આરોપ થતો ન હોય તો બધાનો (તેમનાથી) ઉદ્ધાર થઇ શકે. તેથી પોતાનું કાર્ય કરીને તેને (મણિ) પાછો

---

* '**दान**' નાન્યતર જાતિનો શબ્દ હોવા છતાં નરજાતિમાં અહિં યોજેલો જણાય છે. શ્લોક ૩૮ માં 'દાન' ઉપાય જણાવેલ છે. અથવા મણિ અક્રૂરને આપ્યો તેને 'દાન' કહેલ છે.

આપ્યો. 'ફરીથી' એ શબ્દથી એમ જણાય છે કે પહેલાં પણ સત્યભામાના સ્થાને* રહેલો (મણિ ભગવાને) આપેલો. વિમુઃ એટલે (મણિ) તેને આપીને પણ તેને શિક્ષા કરવા સમર્થ, અથવા (મણિની) દરકાર નહિ હોવાથી (સમર્થ કહેલાછે). ૪૧.

એ પ્રમાણે (ઉત્તરાર્ધના ૭–૮ એ) બે અધ્યાયોમાં લૌકિક ભાષા જણાવી, તેથી (તેનો) સીધી રીતે ઉપયોગ નહિ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (તેના) શ્રવણનું ફલ કહે છેઃ—

यस्त्वेतद्भगवत ईश्वस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं च ॥
आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥४२॥

જે ભગવાન ઇશ્વર વિષ્ણુનાં આ વીર્યવાળાં, દુઃખ હરનારાં અને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારાં આખ્યાનનો પાઠ કરેછે, (તેનું) શ્રવણ કરેછે અથવા સ્મરણ કરે છે તે અપકીર્તિ અને પાપને દૂર કરી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૨

આ આખ્યાન (કથા) છે. આ આખ્યાનમાં (ભગવાનની) ત્રણ પ્રકારની લીલા છે એમ જણાવવા ભગવાનનાં ત્રણ નામ કહેલાં છે. (૧) ભગવાન(ની કથા) હોવાથી શાસ્ત્રાર્થ છે. (૨) ઈશ્વર(ની કથા) હોવાથી (પાઠ વિગેરે) જરૂરી છે. (૩) વિષ્ણુ(ની કથા) હોવાથી પાપ નાશ કરનારી છે.

'(૧) વીર્યવાળાં, (૨) દુઃખ હરનારાં અને (૩) કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારાં' શબ્દોથી ચરિત્રના પણ ત્રણ ગુણો કહેલા છે. (૧) ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારૂં, (૨) પાપનો નાશ કરનારૂં અને (૩) પુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારૂં (એવો તેનો અર્થ છે) 'च' 'અને' શબ્દથી જ્ઞાન આપનારૂં (જણાવેલું છે).

'(૧) પાઠ કરે છે (૨) શ્રવણ કરે છે અથવા (૩) સ્મરણ કરે છે' શબ્દોથી તેના સંબંધવાળી ક્રિયા પણ ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે. શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણમાંથી પસંદ પડે તે કરવાનું કહેલ છે, અથવા (બધાં) સાથે કરવાનાં કહેલ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) બીજાં ફલ માટે (ત્રણમાંથી) ગમે તે કરવું, ભક્તિ માટે ત્રણે કરવાં.

'અપકીર્તિ અને પાપને દૂર કરી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે' શબ્દોથી પહેલાં કહેલ ફલ પણ ત્રણ પ્રકારનું જણાવેલું છે (૧) અપકીર્તિ બહારની (૨) પાપ અંદરનું (એ) બે દોષોને દૂર કરી (૩) (મનનું) જડપણું તથા ગુંચવાડો ઉત્પન્ન કરનાર (કાંઇ) ન રહેવાથી, શાંતિ એટલે મનની સ્થિર સ્થિતિ અથવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, એવી રીતે ભક્તિના અંગ તરીકે આ (આખ્યાન)નું શ્રવણ કરવું એમ કહેલુંછે. ૪૨.

ઇતિ શ્રીમલ્લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ ભાગવતની
સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

* * *

---

* ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૭ શ્લોક ૪૫ પરનાં શ્રી સુબોધિની જૂઓ.

॥ नवमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય નવમો.

नवमे पञ्चकन्यानां विद्यापर्वस्वरूपतः ॥
विवाहः प्रोच्यते सम्यक् कृष्णेनाशेषमुक्तये ॥१॥

નવમા (અધ્યાય)માં સર્વની મુક્તિ થાય તે માટે પાંચ કન્યાઓ વિદ્યાના પર્વના સ્વરૂપવાળી હોવાથી (તેઓની સાથે) શ્રીકૃષ્ણે સારી રીતે (કરેલો) વિવાહ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

मायासम्बन्धदोषेण क्रोधः कामस्तथापरः ॥
निराकृतःस्म सर्वमुक्त्यै विद्याफलमतः परम् ॥२॥

માયા[1] સાથેના સંબંધરૂપ દોષને લીધે (સંભવતા) ક્રોધ[1] કામ[1] તેમજ બીજો (દોષ[1]) દૂર કર્યો. અહિંથી હવે સર્વની મુક્તિ થાય તે માટે વિદ્યારૂપ ફલ[2](નું નિરૂપણ કરે છે). કા. ૨

त्रैलोक्यसुखदानं च मायादोषनिवारणम् ॥
द्वाभ्यां तथैव सर्वेषां राजसे पूर्णता ततः ॥३॥

ત્રણ લોકના સુખનું દાન,[3] અને બે (અધ્યાયો)થી માયાના દોષને દૂર કરવા[4]નું, તેવી જ રીતે[5] બન્નેના (દોષને દૂર કરવાનું, ત્યાંથી રાજસની પૂર્ણતા (થાય છે). કા. ૩.

विद्यायाः सूर्यमुख्यत्वात्प्रथमा दुहिता रवेः ॥
विपक्षनिग्रहात्मत्वाद्द्वितीया सोमवंशजा ॥४॥

વિદ્યામાં સૂર્ય મુખ્ય હોવાથી, રવિની પુત્રી પહેલી (પરણ્યા). શત્રુના પરાભવરૂપપણાને* લીધે સોમવંશમાં ઉત્પન્ન થએલી બીજી (કન્યા પરણ્યા). કા. ૪.

---

[1] માયા એટલે રૂકિમણી. તેની સાથેના સંબંધને લીધે ભગવાનમાં કામ ક્રોધ અને બીજો દોષ એટલે લોભ હોવાનો સંભવ થાય, તે દોષો દૂર કર્યા. ભગવાનમાં કામ એટલે પુત્ર વિગેરેની અભિલાષા નથી. જો એવી અભિલાષા હોત તો નારદ વિગેરે બધાની સંમતિ વિનાજ પ્રદ્યુમ્નનો સ્વીકાર કરત. તેજ પ્રમાણે તેમનામાં લોભ પણ નથી, કારણ કે લોભ હોત તો પોતે જ મણિ રાખત ક્રોધ પણ નથી. ક્રોધ હોત તો જાંબવાન ઉપર કૃપા ન કરત. એ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધના ૬–૭ અને આઠમા અધ્યાયથી અનુક્રમે કામ, ક્રોધ અને લોભ નથી એમ જણાવ્યું. તેથી ભગવાન દોષરહિત છે એમ સિદ્ધ થયું. (લે)

[2] આથી ભગવાનમાં ગુણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવાન દોષ વિનાના અને ગુણવાળા સિદ્ધ થશે. (લે)

[3] ઉત્તરાર્ધના દશમા અધ્યાયમાં આ (જણાવેલ છે). (લે)

[4] અગીઆરમા અને બારમા અધ્યાયોથી આ કહેલ છે. અગીઆરમામાં અંદરનો અને બારમામાં રૂકમીને હણી બહારનો દોષ દૂર કરેલ છે. (લે)

[5] 'તેવી જ રીતે' એટલે (તેરમા અને ચૌદમા એ) બે અધ્યાયોથી. (લે)

* જૂઓ આ અધ્યાયના શ્લોક ૩૦–૩૧.

मार्गद्वयंहितार्थाय द्वयं स्वीकृतवान् हरिः ॥
भक्तानभक्तानालक्ष्य तृतीया सूर्यवंशजा ॥૫॥
भक्तिरूपा प्रयत्नेन याचयित्वा स्वयं गतः ॥
व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकार ह ॥૬॥

બે માર્ગના હિત માટે ભક્તોને અને ભક્ત ન હોય તેઓને ધ્યાનમાં રાખીને[1] હરિએ બે (પત્નીઓ)નો સ્વીકાર કર્યો. ત્રીજી સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થએલી (પત્ની) ભક્તિરૂપ[2] (હતી). અહો! (હરિએ) પોતે પધારી, યાચના કરી, પ્રયત્નથી વ્યસનોને દૂર કરી તેની સાથે વિવાહ કર્યો. કા. ૫-૬.

अग्रे बाधास्तु भक्तेन ह्यर्जुनेन निराकृताः ॥
ज्ञानभक्त्योरतो भूयान् पर्वणोरुद्यमः कृतः ॥૭॥

પછીથી થનારા વિરોધો તો ભક્ત અર્જુને દૂર કર્યા, તેથી[3] જ્ઞાન અને ભક્તિ (એ) બે પર્વ સંબંધી મોટો[3] ઉદ્યમ કરેલો છે. કા ૭.

धर्मस्नेहौ तयोरङ्गं मध्यमो लौकिकः स्मृतः ॥
द्वयोः स्वतन्त्रतासिध्यै जीवानां तु ततो द्विधा ॥૮॥
भक्तिज्ञानफले कृष्णः पुंसां स्त्रीणां चकार ह ॥
अतो दत्तां स्वयं दत्तामक्लेशक्लेशभावनात् ॥૯॥
उपयेमे स्वयं कृष्णस्तासु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

ધર્મ અને સ્નેહ તે બેના અંગ છે.[4] બેની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થાય તે માટે વચલો[5] લૌકિક (વિવાહ) કરેલો છે. પછી તો શ્રીકૃષ્ણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ (સર્વ) જીવોને ભક્તિ અને જ્ઞાન જેનાં ફલ છે તેવાં (સાંખ્ય અને યોગ) બે પ્રકારે (પ્રાપ્ત) કરાવ્યાં તે હેતુથી કલેશની ભાવના વિના અને કલેશની ભાવનાથી (ભાઇઓએ[6])

---

[1] નિબંધમાં કહેલું છે કે કાલિંદી જ્ઞાનરૂપ છે અને મિત્રવિંદા તપરૂપ છે. 'ભક્તિથી મને જાણે છે'. એ વાક્ય પ્રમાણે ભક્તો માટે જ્ઞાનમાર્ગ કરેલો છે. ભક્તો ન હોય તેમને માટે 'તપનો માર્ગ' કહેલો છે એવો અર્થ છે. (લે)

[2] આ નાગ્નજીતી ભક્તિરૂપ છે. નિબંધમાં લક્ષ્મણાને ભક્તિરૂપ કહેલી છે અને આને યોગરૂપ કહેલી છે. તેથી આ ભક્તિરૂપ અથવા યોગરૂપ છે અને લક્ષ્મણા યોગરૂપ અથવા ભક્તિરૂપ છે એમ જાણવું. (લે)

[3] 'તેથી' એટલે 'ભગવાનનો પક્ષ મોટો છે તે હેતુથી' (લે) 'ભગવાનનો પક્ષ' શબ્દો અધ્યાહાર લેવા ન પડે તે માટે જૂદા પ્રકારે અર્થ કરેલ છે.

[4] વિષ્ણુને વરવા યોગ્ય જાણી કાલિંદી તેમને ધર્મ બુદ્ધિથી વર્યાં. નાગ્નજીતી સ્નેહથી વર્યાં, એવો અર્થ છે. (લે)

[5] જ્ઞાન અને ભક્તિના સંબંધવાળા જીવો સ્વતંત્ર છે એટલે તેઓ એક બીજાના અંગરૂપ નથી એમ જણાવવા એ બે વચ્ચે મિત્રવિંદાનો લૌકિક વિવાહ કહેલો છે. (લે)

[6] 'પિતાએ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે) શ્લોક ૫૬ માં 'ભાઇઓએ આપેલી' જણાવેલ હોવાથી, 'ભાઇઓએ' લખેલ છે.

આપેલી અને પોતે[1] આપેલીને શ્રીકૃષ્ણ પોતે પરણ્યા તેઓની અંદર સર્વ રહેલું છે. કા. ૯ાા.

अतः सर्वकलाभिस्तु हरिः पूर्णो निरूप्यते ॥१०॥
स षष्ठो भगवानेवं निःसन्दिग्धो निरूपितः ॥

તેથી[2] સર્વ કલાઓથી પૂર્ણ હરિનું નિરૂપણ થાય છે. તે છઠા[3] છે. એ પ્રમાણે સંદેહ વિનાના ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું.[3] કા. ૧૦½.

તે પૈકી પહેલા વિવાહમાં તત્ત્વો અને ભગવાન રોકાએલા* હોવાથી ઓગણત્રીસ શ્લોકોથી વિવાહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં‡ ભક્તિ અને કર્મ જ્ઞાનના અંગભૂત છે એમ જણાવવા બાર (શ્લોકો)થી ભક્તિનું અને પાંચથી કર્મનું નિરૂપણ કરે છે. પછી દશ (શ્લોકો)થી ભક્ત દ્વારા તે(કાલિન્દી)નાં સ્વીકાર અને પ્રસંગને લીધે ભક્તના ઉપર (કરેલ) ઉપકાર (કહેલા છે). ભક્તના ઉદ્ધાર માટે ઉદ્યમ કરતાં જ (ભગવાન) જ્ઞાનશક્તિનો સ્વીકાર કરે છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન પાંડવોના સ્થાને પધાર્યા એમ કહે છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છેઃ—

एकदा पाण्डवान् द्रष्टुं प्रतीतान् पुरुषोत्तमः ॥
इन्द्रप्रस्थं गतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः ॥१॥

એક સમયે પ્રસિદ્ધ થએલા પાંડવોને મળવા યુયુધાન વિગેરેથી વીંટળાએલા લક્ષ્મીવાળા પુરૂષોત્તમ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા. ૧.

‘પ્રસિદ્ધ થએલા’ એટલે ‘ઓળખાએલા અથવા રાધાવેધ† સમયે જોએલા.’ છતાં પણ તેઓ તે સમયે પ્રકટ થયા નહતા, તેથી ભગવાન પછી (ઇન્દ્રપ્રસ્થ) પધાર્યા. (તેઓની) પ્રસિદ્ધિનો (પાંડવો હજી જીવતા જ છે એ વિષયનો) તો સંદેહ નહતો એમ જણાવવા જ (કહેલી છે). ‘લોકમાં પ્રસિદ્ધ થએલા’ (એવો તેનો અર્થ છે).

---

[1] સ્વયંવરમાં પોતે જ પોતાને આપેલી યોગરૂપ લક્ષ્મણાને. વચ્ચે યુદ્ધનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી ક્લેશની ભાવનાથી એટલે ભાવના પ્રાપ્ત કરીને ભગવાન લક્ષ્મણાને પરણ્યા, એવો અર્થ છે. અહિં નાગ્નજીતીને ભક્તિરૂપ કહેલી હોવાથી, લક્ષ્મણા યોગરૂપ છે એમ જાણવું. (લે)

[2] વિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ પાંચ પત્નીઓ સિદ્ધ થયાં તેથી, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] પાંચ વિદ્યાના પર્વરૂપ પટરાણીઓ અને છઠ્ઠા ભગવાન એ પ્રમાણે ૭ પ્રકારના સિદ્ધ થયા, તેથી સંદેહ વિનાના ભગવાનનું જ નિરૂપણ થયું, એવો અર્થ છે. (લે)

* જ્ઞાનરૂપ સાથેના વિવાહથી સર્વને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાનું હોવાથી ૨૮ તત્ત્વો અને ભગવાન એ સર્વનું જ્ઞાન થાય તે માટે ૨૯ શ્લોકોથી એ વિવાહનું વર્ણન કરે છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

‡ ‘તેમાં’ એટલે જ્ઞાનમાર્ગમાં.

† દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં થએલ મત્સ્યવેધ.

'પુરૂષોત્તમ' શબ્દથી તે સર્વને (ભગવાનના) પુત્ર તરીકે વર્ણવે છે. તેથી (ભગવાને તેમની) સંભાળ લેવા પધારવું યોગ્ય જ હતું. તેટલા સમયમાં તેઓએ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં (યોગ્ય) સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું, અથવા ભીષ્મ વિગેરેએ જ (તેમને) આપેલું.

'તેજ સમયે ત્યાં ગએલા અને (તેથી) સાધન વિનાનાં પાંડવો, જેમને પોતાને માટે જ સામગ્રી નહતી તેઓ ભગવાન માટે શું સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાના હતા?' એની શંકા થાય, તેથી 'લક્ષ્મીવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન) પોતે જ સર્વ સાધનરૂપ લક્ષ્મી સહિત (પધાર્યા), તેઓને સાધન પ્રાપ્ત કરાવવાજ પધાર્યા. તેથી જ ઘણા શૂરવીર ઉત્તમ બુદ્ધિવાળાં યુયુધાન વિગેરેથી વીંટળાએલા પધાર્યા. 'યુયુધાન' એટલે સાત્યકિ. તે ત્યાં (ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં) અર્જુનનો શિષ્ય થશે, અને ભગવાન વિશ્વકર્મા વિગેરે મારફત મકાનો વિગેરે બંધાવશે. તેથી આ માટે જ ભગવાન પધાર્યા. તેમ (તે માટે પધારેલા) ન હોત તો તેઓ (પાંડવો)નું ઘર ઘણા પુરૂષોએ બાંધેલા મકાન જેવું ન હોત, અને (પાંડવોને) સરસાઈ પ્રાપ્ત કરાવવી જોઇએ.

એ પ્રમાણે ભક્તો માટે ભગવાન પધારતાં, ભક્તોએ જે કર્યું તે નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम् ॥
उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागतम् ॥२॥
परिष्वज्याच्युतं वीरा अङ्गसङ्गहतैनसः ॥
सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥३॥

જેમ મુખ્ય પ્રાણ આવતાં ઇંદ્રિયો સચેત થાય તેમ સર્વના ઇશ્વર તે મુકુંદને પધારેલા જોઇને વીર પાર્થો એક સાથે ઉભા થયા ૨.

અચ્યુતને આલિંગન કરી અંગના સંગને લીધે જેમનાં પાપનો નાશ થએલ છે તેવા વીરો તેમનું પ્રેમ અને સ્મિતવાળું મુખ જોઇને આનંદ પામ્યા. ૩.

(ભગવાન) પધારવાનો સંભવ પણ નહતો. અકસ્માત્ (ભગવાન) પધારતાં જ પાર્થો (ઉભા થયા, કારણ કે તેઓ) પોતે રાજાઓ હતા, અને ભક્ત પૃથાના પુત્રો હતા. તેથી જ તે (પૃથા=કુંતી)ની ભક્તિનું આગળ ત્રણ શ્લોકો (શ્લોક ૮ થી ૧૦)થી વર્ણન કરશે. વળી ભગવાન 'મુકુંદ' હતા. આ (શબ્દ)થી ઇચ્છેલું આપનાર કહેલા છે. (તે) 'સર્વના ઇશ્વર' હોવાથી (તેમના) વિના ચાલે તેમ નહતું. તેથી બધાએ એક સાથે જ ઉભા થયાં. 'વીર' એ શબ્દથી તેમનો (એ) સ્વધર્મ જણાવ્યો, કારણ કે બીજો તો ભગવાનમાં આસક્તિવાળો ન હોય. પોતાથી અને પરંપરાથી ઉત્તમ (ભક્ત પાંડવોએ) ભગવાનમાં ઘણો

સ્નેહ[1] પ્રાપ્ત કરેલો એમ ‘જેમ મુખ્ય પ્રાણ આવતાં ઇંદ્રિયો સચેત થાય’ એ દૃષ્ટાંતથી કહે છે. જેમ ઇંદ્રિયો મુખ્ય પ્રાણ આવતાં સચેત થાય, કારણ કે તેઓના સર્વ (કાર્ય)નો આધાર તે (પ્રાણ) છે. ૨.

એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે (પાંડવોનું) ભક્તપણું જણાવી, તેવા (ભક્તો)નું કર્તવ્ય ત્રીજા શ્લોકમાં કહે છે. ભગવાનનું આલિંગન સદા રહેશે એમ જણાવવા ‘અચ્યુત’ શબ્દ યોજેલો છે. (પાંડવોને) ભગવાન તેવા (અચ્યુત’ હોવાનું જ્ઞાન પોતાના ધર્મને લીધે જ થએલ એમ જણાવવા ફરીથી ‘વીરો’ શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાનના) અંગના સંગને લીધે જ જેમના પાપનો નાશ થએલ તેવા (પાંડવો થયા). હવે જે થવાનું છે તેને માટે જરૂરી, પાપનો નાશ થયો એમ કહેલું છે. તેથી જ ભગવાનનું પ્રેમ અને સ્મિતવાળું મુખ જોઇને, તેને જ પુરૂષાર્થ તરીકે માનતા (પાંડવો) આનંદ પામ્યા. આટલું જ ભકતનું કાર્ય છે. ૩.

પછી ભગવાને લૌકિક (કાર્ય) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ॥
फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवन्दितः ॥४॥

(ભગવાન) યુધિષ્ઠિર અને ભીમના ચરણને વંદન કરી અર્જુનને ભેટયા. પછી જોડકાંઓએ (તેમને) નમન કર્યું. ૪.

તેમ (ભગવાન લૌકિક કાર્ય) ન કરે તો (પાંડવો) શત્રુઓને હણવાનું વિગેરે ન કરે, અને તેથી (તેમની) સરસાઇ ન થાય. તેથી (પાંડવોને) મોહ ઉત્પન્ન કરવા (ભગવાને) પોતે પોતાને લૌકિક (પુરૂષ) દેખાડ્યા. યુધિષ્ઠિર અને ભીમ (ભગવાનથી) મોટા હતા, અર્જુન સરખો હતો, બીજા બે નાના હતા. મોટા બેને નમસ્કાર કર્યા. સરખાને આલિંગન કર્યું અને (તેની સાથે) સંભાષણ કર્યું. બીજા બેને (તેમણે) નમસ્કાર કર્યા પછી આશિષો આપી. તે અનુક્રમે જ કહેલું છે. ચરણમે વંદન કરવાનો આચાર સંબંધને લીધે કરેલો કહેલો છે.

‘પછી જોડકાંઓએ (નમન કર્યું)’ એનો (એવો અર્થ છે કે આ નમન કરવાનું) એક સમયે* સંભવતું હોવાથી, ‘આ (ભગવાન) આંતર (ગાઢ) સ્નેહી છે’ એમ જણાવવા, ધર્મનો નિયમ સાચવવા પછી (પાછલથી) કર્યાનું કહેલું છે.

તે સમયે અર્જુને પરણેલીએ કરેલા નમસ્કારનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:—

---

[1] ભગવાન માત્ર પધારતાં જ એકાએક ઉભા થવું, એ સ્નેહનું કાર્ય છે. અહિં ‘સ્નેહ, એટલે સ્નેહનું ‘કાર્ય’ એવો અર્થ છે. (લે)

* ભગવાન અર્જુનને ભેટતા હતા ત્યારે નકુલ અને સહદેવ તેમને નમન કરી શકત, પરંતુ પાછલથી કર્યું, તેનું કારણ નીચે જણાવેલ છે.

परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिन्दिता ॥
नवोढा व्रीडिता किञ्चिच्छनैरेत्याभ्यवन्दत ॥५॥

ઉત્તમ આસન ઉપર વિરાજેલા શ્રીકૃષ્ણ પાસે તરતની પરણેલી, કાંઇક શરમાતી દૂષણ વિનાની કૃષ્ણાએ ધીરેથી આવી (તેમને) નમન કર્યું. ૫.

આથી એમ સૂચવેલું છે કે સર્વ (પ્રકારની) પૂજા પછી, છેવટે જાણે કે દાસ્યથી આત્મનિવેદન કરતી હોય તેમ કૃષ્ણા આવી.

(ભગવાન) 'વિરાજેલા' (હોઇ) શાંત હતા. તેના ઉપર તેમની કૃપાદૃષ્ટિ જણાવવા (આ) કહેલું છે. આ (કૃપાદૃષ્ટિ થાય તે) માટે તેની યોગ્યતા 'કૃષ્ણા' શબ્દથી તેમના નામે નામ હોવાથી કહેલી છે. 'જેની જેનામાં શ્રદ્ધા છે તે તેજ થાય છે' નિયમ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાંચ રૂપવાળા થઇ, (૧) શબ્દ (૨) અર્થ (૩) શક્તિ (૪) ભક્ત અને (૫) ક્રીડાના આધાર બનેલા છે. તેથી (અનુક્રમે) (૧) વ્યાસ (૨) ભગવાન (૩) કાલિન્દી (૪) અર્જુન અને (૫) દ્રૌપદી (ભગવદ્રૂપ છે).

'આ (દ્રૌપદી) ઘણા પતિઓ હોવાને લીધે દુષ્ટ હતી. તે એવી રીતે (ભગવાનમાં) ભક્તિવાળી કેમ થઇ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દૂષણ વિનાની' વિશેષણ યોજેલું છે. (તેનામાં) દોષ હતો જ નહિ, કારણ કે તેની નિંદા પણ થઇ નથી. સંબંધ થએલ નહિ હોવાને લીધે તેવી (દૂષણ વિનાની) હતી એમ 'તરતની પરણેલી' વિશેષણથી કહેલું છે, અથવા વિધિએ કરેલા (એવા) સંબંધને લીધે (દૂષણ વિનાની હતી). તેથી જ 'કાંઇક શરમાતી' હતી. સ્ત્રીઓનો (શરમાવાનો) સ્વભાવ પણ છે ધીરે આવવું એ ઉદ્ધતાઇનો અભાવ સૂચવે છે. ૫.

(ભગવાન) સાથે ગએલાનું સ્વાગત કર્યું એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં સાત્યકિનાં સ્વાગતનું વર્ણન કરે છે:—

तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवन्दितः ।
निषसादासनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासत ॥६॥

પાર્થોએ તેવી જ રીતે પૂજેલો અને આવકાર અપાએલો સાત્યકિ આસન ઉપર બેઠો, અને પૂજાએલા બીજાઓ આસપાસ બેઠા. ૬.

જેમ ભગવાનની પૂજા કરી, તેવી જ રીતે ભગવાનના ભક્તોની પણ પૂજા કરી, કારણ કે તેઓ પાર્થ (પૃથાના પુત્રો) હતા, અને (યાદવો સાથેનો તેમનો) સંબંધ સરખો હતો. 'ભલે પધાર્યા' એવો આવકાર (આપ્યો). આ (સાત્યકિ)માં જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ કરવાની છે, તેથી તે પણ આસન ઉપર જ બેઠો; અને બીજાઓ પૂજાઇને આસનો ઉપર બેઠા, પરંતુ ભગવાનની આસપાસ બેઠા. ૬.

પૃથાની સ્તુતિનું નિરૂપણ કરવા, પહેલાં નીચેના શ્લોકમાં એક બીજાએ કુશલ પૂછવાનું ચાલુ રાખ્યું તે કહે છે:—

पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तयातिहार्दार्द्रदृशाभिरम्भितः ॥
आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टबान्धवः ॥७॥

પૃથા પાસે આવી (તેને) પ્રણામ કરી, તેણે ઘણા સ્નેહને લીધે ભીંજાએલી દૃષ્ટિથી ભેટેલા (ભગવાને) તે ફોઇને પુત્રવધૂ સહિત કુશલ પૂછયું, (અને તેણે ભગવાનને) સગાંઓ સંબંધી (કુશલ) પૂછયું ૭

ભગવાને 'पृथां समागत्य' પૃથા પાસે જઇને (તેને) પ્રણામ કર્યા, અને ઘણા સ્નેહને લીધે ભીંજાએલી હતી દૃષ્ટિ જેની (તેવાં કુતિ થયાં). કરૂણાને લીધે અને ભક્તિને લીધે દૃષ્ટિ ભીંજાય છે. લૌકિક સંબંધને લીધે ઘણાં સ્નેહથી સ્નેહવાળી (થએલી) દૃષ્ટિ તેથી પણ વધારે ભીંજાએલી થઇ. પછી તેવી (દૃષ્ટિ)થી (કુંતિએ) ભેટેલા (ભગવાનને) કુશલ પૂછયું, અને (કુંતિએ ભગવાનને) પોતાને (કુશલ) પૂછયું. એ પ્રમાણે ભગવાને કરેલ લૌકિક ભાષા (લોકાચાર) સ્થિર થઇ એમ કહેલું છે. ૭.

નીચેના શ્લોકમાં સ્તુતિ માટે તે(કુતિ)ની પ્રવૃત્તિ કહે છે:—

तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना ॥
स्मरन्ती तान् बहून् क्लेशान् क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥८॥

પ્રેમથી થએલ ગભરાટથી રૂંધાએલા કંઠવાળી, આંખમાં આંસુવાળી (કુંતિ)એ તે ઘણાં દુઃખોનું સ્મરણ કરતાં જેમનાં સ્વરૂપનું દર્શન દુઃખનો નાશ કરનારૂં છે તેમને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું ૮.

પ્રેમથી ગભરાટ થયો. અંતઃકરણનો પ્રેમ તેવો છે. તે (ગભરાટ)થી કંઠ રૂંધાયો એટલે શરીરમાં ગભરાટ થયો. આંસુઓ હતાં આંખમાં જેની, એ વિશેષણથી ઇંદ્રિયોનો ગભરાટ (કહ્યો).

વળી સુખી (પુરૂષો)ને પણ ભક્તિને લીધે એવું થાય છે. આણે તો બહુ દુઃખો ભોગવેલાં, અને તેમનું સ્મરણ કરતી હતી, એમ 'તે (ઘણાં દુઃખો)નું સ્મરણ કરતાં' શબ્દથી કહે છે:

"ઘણાંએ દુઃખોનું સ્મરણ કરતી તે દુઃખો દૂર કરવા માટે પ્રાર્થના કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનાં સ્વરૂપનું દર્શન દુઃખનો નાશ કરનારૂં છે' એ વિશેષણ યોજેલું છે. દુઃખોનો अपायः નાશ જેમાંથી (થાય છે) તેવું સ્વરૂપનું દર્શન જ છે જેમનું તેવા (ભગવાન છે). દર્શનથી જ દુઃખ દૂર થતાં, તે (દૂર કરવા) માટે પ્રાર્થના (કરતી) નથી. ૮.

'ભગવાનથી અમે કૃતાર્થ છીએ' એવી જ આ ભગવાનની સ્તુતિ છે. (ભગવાને જે) કરેલું છે અને જે કરવાના છે એવા ભેદથી બે પ્રકારની તે (સ્તુતિ) નીચેના બે શ્લોકથી કરે છે:—

तदैव कुशलं नोऽभूत्सनाथास्ते कृता वयम् ॥
ज्ञातीन्नः स्मरता कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥९॥
न तेऽस्ति स्वः परो भ्रान्तिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ॥
तथापि स्मरतां शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदि स्थितः ॥१०॥

હે કૃષ્ણ! જ્યારે આપે અમો સગાંઓનું સ્મરણ કરતાં મારા ભાઇને મોકલ્યો, ત્યારે જ અમારૂં કુશલ થયું અને આપે અમને સનાથ કર્યા. ૯.

વિશ્વરૂપ સુહૃદ અને આત્મરૂપ આપમાં '(આ) મારો (સેવક), (આ મારો) શત્રુ' એવી ભ્રાંતિ નથી. છતાં પણ સ્મરણ કરનારોના હૃદયમાં સદા રહીને આપ (તેમનાં) દુઃખોનો નાશ કરો છો. ૧૦.

જ્યારે આપે અમારૂં સ્મરણ કર્યું, ત્યારથી જ અમારૂં કુશલ થયું. (હવે) ચિંતા રહી નથી એમ જણાવવા કહે છે કે આપે અમને સનાથ પણ કર્યા, કારણ કે નાથ જ (યોગ્ય) અવસરે સ્મરણ કરે છે. (પોતાની) પ્રશંસા કરવા 'અમો' (બહુવચનવાળો) શબ્દ યોજેલ છે. અક્રૂરને (આપે) મોકલ્યો તે આ જણાવનારૂં છે એમ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'જેનાથી પ્રાણીઓને શાંતિ થાય છે' એ વાક્યમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે. 'હે કૃષ્ણ!' એ સંબોધનથી તે માટે જ (ભગવાનનો) અવતાર કહેલો છે. (અમો) સર્વનું રક્ષણ થાય તે માટે ભાઇને મોકલેલો. ભાઇ (અક્રૂર) કરતાં પણ આપનો જ સ્નેહ વધારે હોવાથી (આપે અક્રૂરને મોકલવાનું જે) કાર્ય કરેલ તે (અમારા) દેહની યોગ્યતાને લીધે કરેલ નહતું, પરંતુ મળી આવે તે બંધુને જ મોકલવો એવા અભિપ્રાયથી (કરેલ), એવું લૌકિક રક્ષણ પણ આ (રક્ષણ થાય તે માટે ભાઇને મોકલ્યો તે)થી સૂચવેલું છે. ૯.

એવી રીતે પોતાનું રક્ષણ કરનાર તરીકે પક્ષપાત (કર્યા)નો દોષ લાગે તેનું નિવારણ દશમા શ્લોકથી કરે છે. (આ) स्वः પોતાનો સેવક, (આ) परः શત્રુ. આ (એવું) (ભગવાનને) ન હોવાનું કારણ 'ભ્રાંતિ' શબ્દથી કહેલું છે. આ (આવી) બુદ્ધિ ભૂલભરેલી હોવાથી (ભગવાનમાં) નથી, એવો અર્થ છે. તેનાં ત્રણ કારણો 'વિશ્વરૂપ, સુહૃદ, આત્મરૂપ' શબ્દોથી કહેલાં છે. (૧) દેહના સંબંધવાળાનો વિચાર કરતાં, આપ (ભગવાન)જ વિશ્વ છો. (૨) અંતઃકરણમાં તો ભગવાન બધાએના સુહૃદ છે. (૩) સત્ય સ્થિતિનો વિચાર કરતાં તો (ભગવાન સર્વના) આત્મા જ છે. તેથી ત્રણે વિચાર પ્રમાણે ભગવાનમાં પક્ષપાતની બુદ્ધિ સંભવતી નથી, એવો અર્થ છે.

'ત્યારે (ભગવાનથી) પક્ષપાતવાળું કાર્ય કેમ થાય છે?' એવો પ્રશ્ન સંભવે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. જે કોઇ (આપનું) સ્મરણ કરે છે, તેઓના હૃદયમાં રહીને (આપ) દુઃખની સાથે (એક સ્થલે) રહેતા નહિ હોવાથી, જેમ અગ્નિ ઘાસને (બાળે છે) તેમ (તેનાં) દુઃખનો નાશ કરો છો. તેથી દુઃખનો નાશ એ (ભગવાનનાં) સ્મરણનું જ કાર્ય છે, અને તે પણ (તેનું) સ્વાભાવિક જ કાર્ય છે. ૧૦.

પછી રાજાએ પણ સ્તુતિ કરી એમ (એ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—

किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर ॥
योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेधसाम् ॥११॥

હે સર્વના સ્વામી! (આપ) જેમનાં દર્શન મોટા યોગીઓને થવાં દુર્લભ, તેમનાં જેને લીધે અમો દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓને દર્શન થયાં, તેવું કલ્યાણ કરનારૂં શું (કર્મ) અમે કર્યું તે હું જાણતો નથી. ૧૧.

તે પણ પોતાની પ્રશંસાથી જ (ભગવાનની) સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે તે સર્વ (ફલ)ને કર્મનું ફલ જ જાણે છે. તેથી (તેના માનવા પ્રમાણે) ભગવાનનું દર્શન પણ મોટા (કર્મ)નું ફલ હોવાથી, (તે ફલના) સાધનની કલ્પના કરે છે. 'નઃ' અમે અથવા અમારૂં કરેલું કલ્યાણ કરનારૂં (કર્મ) છે. આ (કર્મ) જાણવામાં આવતાં, સદા આપનાં દર્શન થાય તે માટે સદા તે કરવું જોઇએ, એવા અભિપ્રાયથી (તે કયું કર્મ એ) જાણે કે પૂછતો હોય તેમ, 'હું જાણતો નથી' શબ્દોથી પોતાનું (તે કર્મ સંબંધી) અજ્ઞાન જાહેર કરે છે. 'સર્વના સ્વામી' હોવાથી અંતઃકરણના સ્વામી હોઈ ભગવાન જ (તે) જાણે છે. 'જેમનાં દર્શન મોટા યોગીઓને પણ થવાં દુર્લભ' શબ્દોથી દર્શન મોટા (કર્મ)નું ફલ હોવાનું કહે છે. 'દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા' વિશેષણથી પોતે તેવો (યોગી) નથી એમ કહે છે. ૧૧.

એ પ્રમાણે સર્વથી સ્તુતિ કરાએલા ભગવાન તેઓનાં હિત માટે કેટલાક સમય સુધી ત્યાં જ રહ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति वै वार्षिकान् मासान् राज्ञा सोऽभ्यर्थितः सुखम् ॥
जनयन्नयनानन्दमिन्द्रप्रस्थौकसां विभुः ॥१२॥

રાજાએ એવી પ્રાર્થના કરેલા શક્તિમાન તે (ભગવાન) ઇન્દ્રપ્રસ્થના રહેવાસીઓનાં નયનોને આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં વર્ષાઋતુના મહિનાઓ સુખથી નિશ્ચય રહ્યા ૧૨.

(ભગવાન) સર્વ સ્થલે રહેલા હોવા છતાં પણ નિશ્ચય સર્વને દર્શન થાય તેમ ત્યાં, વર્ષાઋતુના ચાર મહિનાઓ રહ્યા. આથી એમ સૂચવેલું છે કે નિદ્રા

આવતાં ભક્તના હૃદયમાં પોઢેલા રહ્યા. લોકમાં પણ વર્ષાઋતુમાં જવા આવવાનું સ્હેલાઇથી થતું નથી. તેમાં પણ યુધિષ્ઠિરે (ત્યાં રહેવાની) પ્રાર્થના કરી (તેથી) તેને માટે, અને ઇન્દ્રપ્રસ્થના રહેવાસીઓનાં નયનોને આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં (રહ્યા) એક (રહેવાની) ક્રિયાથી બે* ફલ સાધે છે, તેથી (તેનાં) કારણ તરીકે શક્તિવાળા હોવાપણું જણાવેલું છે, કારણ કે આ લોક મૂર્ખ છે. ૧૨.

એવી રીતે ભક્તિનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી કર્મનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजम् ॥
गाण्डीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ॥१३॥
साकं कृष्णेन सन्नद्धो विहर्तुं विपिनं महत् ॥
बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥१४॥

એક સમયે શત્રુઓને સંહારનાર અર્જુને વાનરની ધજાવાળા રથમાં બેસીને, ગાંડીવ ધનુષ્ય અને જેમાંના બાણો ખૂટે નહિ તેવા બે ભાથાઓ લઇને, કવચ પહેરી, શ્રીકૃષ્ણની સાથે ઘણાં ઘાતકી પશુઓ અને મૃગોથી ભરપૂર મોટા જંગલમાં વિહાર (કરવા) માટે પ્રવેશ કર્યો ૧૩-૧૪.

(ચોમાસાના) ચાર મહિના દરમ્યાન જ વદ આઠમના શ્રાદ્ધ માટે અથવા મૃગયા (કરવા) માટે (વનમાં) ગયો. (૧) વાનરની ધજાવાળો રથ અર્જુનનો હતો. આની (અર્જુનને) પ્રાપ્તિ થઇ એ આગળ (શ્લો. ૨૬) કહેશે. હમણાં (અર્જુન) સાધન વિનાનો હોવાથી, (અને) શક્તિ સહિત હોય ત્યારે તેવો (સાધનવાળો) થાય તેથી, વિવાહ પછી અથવા (કન્યાનો ભગવાને) સ્વીકાર કર્યા પછી તે (સાધનની પ્રાપ્તિ) કહેશે. વાનર હનુમાન ધજા ઉપર હતો જેની, એ વિશેષણથી તેઓ (પાંડવો) ઉપર ભગવાનની ઘણી કૃપા જણાવેલી છે. (૨) ગાંડીવ અને (૩) જેમાનાં બાણો ખૂટે નહિ તેવાં બે ભાથાઓ પણ અગ્નિ પાસેથી જ (અર્જુનને) મળેલાં. આ ત્રણ પ્રકારનું (સાધન) તેની પાસેથી જ મળેલું. બધાંએ નકામા ન થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણની સાથેની સ્થિતિ (સાથે કરેલો પ્રવેશ) કહેલ છે, અથવા (અર્જુન) સાધન અને ફલવાળો‡ હતો (એમ જણાવવા તેમ કહેલું છે). सन्नद्धः એટલે કવચ પહેરેલો. ફરીથી પણ યુદ્ધ થશે એવો સંભવ હોવાથી

---

*(૧) યુધિષ્ઠિરે પ્રાર્થેલું આપવું અને (૨) ત્યાંના રહેવાસીઓનાં નયનોને આનંદ ઉત્પન્ન કરવો એવાં બે ફલ.

‡ રથ, ધનુષ્ય અને ભાથા એ ત્રણ સાધનો તેની પાસે હતા, અને ફલરૂપ ભગવાન તેની સાથે હતા.

પહેલાં થએલું યુદ્ધ પણ પછી કહેવામાં આવશે. તેમ ન કરે તો વિવાહનું પ્રાધાન્ય ન રહે, પહેલાં ખાંડવ બાળવાનું, પછી સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ એવો પદાર્થ (વૃત્તાંત)નો આ ક્રમ ભગવાને ઇચ્છેલો હોવાથી, (તેમાં) વિરોધ નથી. (ભગવાને) વિચારેલું તો તે પ્રમાણે હતું, જે કર્યું[1] તે તો અહિં કહેવામાં આવે છે.

'વિહાર (કરવા) માટે' શબ્દથી કર્મનું બંધન દૂર કરેલું* છે. 'મોટા જંગલમાં' શબ્દોથી એમ (સૂચવ્યું છે કે) તેમાં મૃગયારૂપ ક્રીડા અનંત થશે. 'ઘણાં ઘાતકી પશુઓ અને મૃગોથી ભરપૂર' વિશેષણથી તેજ (અર્થ) કહેલ છે. વ્યાલાઃ એટલે ઘાતકી પશુઓ, મૃગાઃ એટલે નિર્દોષ જનાવરો, અથવા વિરોધ કરનારા અને વિરોધ નહિ કરનારા પશુઓ (એ શબ્દોથી કહેલા છે). બંને (પ્રકારના)ને હણે છે, એમ (અર્જુનની) સરસાઇ (જણાવી). 'શત્રુઓને સંહારનાર' વિશેષણથી તેઓને હણવાનું સામર્થ્ય કહેલું છે. શત્રુઓના એટલે વિવેકપૂર્વક યુદ્ધ કરનારાઓના પણ વીરોને જે (અર્જુન) હણનારો હતો. ૧૩–૧૪.

પછી ત્યાં જઇને બંને પ્રકારના પાંચ પાંચ જાતના (પશુઓ)ને તેણે હણ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान् शूकरान् महिषान् रुरून् ॥
शरभान् गवयान् खड्गान् हरिणान् शशशल्लकान् ॥१५॥

ત્યાં બાણોથી (૧) વાઘોને (૨) ભૂંડોને (૩) પાડાઓને (૪) રૂરૂઓને (૫) શરભોને, (૬) રોઝોને, (૭) ગેંડાઓને, (૮) હરણોને, (૯) સસલાઓને અને (૧૦) શાહુડીઓને વિંધી નાખ્યાં. ૧૫.

બાણોથી વીંધ્યા, પરંતુ કપટથી હણ્યા નહિ. વાઘો, પાડાઓ અને રૂરૂઓ (એ) ત્રણ દુષ્ટ હોવાથી હણવા યોગ્ય હતાં. તેઓનાં ચામડાં, નખો વિગેરે ઉપયોગમાં

---

[1] પહેલાં કાલિન્દીની પ્રાપ્તિ અને પછી ગાંડીવ વિગેરેની પ્રાપ્તિ થઈ, (એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે). હમણાં (કાલિન્દીની પ્રાપ્તિ પહેલાં) તો ગાંડીવ વિગેરે ગુપ્ત રીતે ભગવાનની ઇચ્છાથી અર્જુનને પ્રાપ્ત થયાં; અને તેવા (ભગવદીય) પુરૂષો તેને જાણી (જોઈ) શકે. આજ સાધનો (કાલિંદીની પ્રાપ્તિ) પછી અગ્નિદ્વારા ભગવાન્ પ્રકટ રીતે અર્જુનને અપાવશે. (ક્લે) કાલિંદી પ્રાપ્ત થયા પછી આ સાધનો પ્રાપ્ત થયાનું અહિં કહેલું છે (શ્લોક ૨૬) પહેલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયાં અને પછી કાલિન્દીની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવે તો વિવાહનું પ્રાધાન્ય ન રહે, તેથી વિવાહનું પ્રાધાન્ય જણાવવાં અહિં પહેલાં કાલિન્દીની પ્રાપ્તિ અને પછી ખાંડવ બાળી અર્જુને સાધન પ્રાપ્ત કર્યાં એવું વર્ણન છે, એવો અર્થ જણાય છે.

* વિહાર કરવા એટલે આનંદ માટે ફરવા જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી કર્મ (મૃગયા) માટે પ્રવેશ કરેલ નહિ હોવાથી, કર્મનું બંધન દૂર કરેલું છે, એવો અર્થ કરેલ જણાય છે. અહિં રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં બે લીટીઓ આડા અવળી છપાએલી જણાય છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રત પ્રમાણે પાઠ લીધેલ છે.

આવે છે. શલ્યકો* પણુ કઠણુ (પશુઓ) હોવાથી તેમની સાથે કહેલા છે, પરંતુ તેઓ ભક્ષણુ કરવા યોગ્ય છે. વળી શરભ વિગેરે છ(ને વીંધ્યા). તે પૈકી શરભ અને રોઝ ભક્ષણુ કરવા યોગ્ય નથી. જો પહેલાં ભૂંડ* કહેલ હોય તો (તે) પણુ ભક્ષણુ કરવા યોગ્ય છે. પાંચ ભક્ષણુ કરવા યોગ્ય, અને પાંચ ન ભક્ષણુ કરવા યોગ્ય,† એમ દશ કહ્યા. ૧૫.

તે પૈકી ઉત્તમ (પ્રાણીઓ) કર્મના (શ્રાદ્ધના) ઉપયોગમાં આવ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तान्निन्युः किङ्करा राज्ञे मेध्यान् पर्वण्युपागते ॥
तृट्परीतः परिश्रान्तो बीभत्सुर्यमुनामगात् ॥१६॥

નોકરો પર્વ આવ્યું ત્યારે તે પવિત્ર (પ્રાણીઓ)ને રાજા પાસે લઇ ગયા તરસ્યો થએલો થાકેલો અર્જુન યમુના ગયો. ૧૬.

'નોકરો' શબ્દથી પાડા, ગધેડાં વિગેરેથી તેમને લઇ જવાની મના જણાવેલી છે, કારણુ કે (આ પ્રાણીઓ) પવિત્ર હતાં. તે પણુ વદ આઠમ વિગેરે પર્વ આવ્યું ત્યારે (લઈ ગયા). ૧૬.

તે પ્રસંગે મૃગોની પેઠે કન્યા પણુ પ્રાપ્ત થઇ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा वारि महारथौ ॥
कृष्णौ ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनाम् ॥१७॥

ત્યાં સ્નાન કરી, સ્વચ્છ જલ પીને, બે મહારથી કૃષ્ણોએ (ત્યાં) ફરતી સુંદર દૃષ્ટિવાળી કન્યા જોઇ. ૧૭.

उपस्पर्शनम् એટલે સ્નાન (કર્યું), પછી પાન (કર્યું). (જલ) સ્વચ્છ હોવાથી; જલ લાવીને સંગ્રહ કરેલ નહિં. 'મહારથી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે તેઓ) સ્ત્રીનું દર્શન કરે તેમાં શંકા (કરવાનું કારણુ) નથી. અને કૃષ્ણુ હતા, એટલે ભગવાનના તેજનો જ વિભાગ થયેલો હોવાથી, અને (કાલિન્દી) કન્યા હોવાથી, (તેઓ) દર્શન (કરે તે)માં કાંઇ દૂષણુ નથી. તેમાં પણુ તે ફરતી હતી એટલે ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવેલી યમુનાના કાંઠા ઉપર આંટા મારતી હતી. 'સુંદર હતી દૃષ્ટિ જેની' એ વિશેષણુથી એમ કહેલું છે કે તે પણુ જોતી હતી. તેથી (તેને) પ્રશ્ન વિગેરે કરવામાં આવે તેમાં વિરોધ નથી, એવો ભાવ છે. ૧૭.

---

* 'शूकरान्' ને બદલે 'शल्यकान्' પાઠ લઈ અર્થ કર્યો છે. પાછળ 'शूकरान्' પાઠ લઇ અર્થ કરેલ છે.

† નાં. ૧-૩-૪-૫-૬ ભક્ષણુ ન કરવા યોગ્ય છે. બાકીના પાંચ જૂદા પ્રકારના છે. નાં. ૧-૨-૩-૪-૫ ઘાતકી પ્રાણીઓ છે. બાકીના નિર્દોષ છે.

तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननाम् ॥
पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम् ॥१८॥

તે સુંદર નિતંબવાળી, શોભતા દાંતવાળી મનોહર મુખવાળી, ઉત્તમ પ્રમદા પાસે જઈને, મિત્રે મોકલેલા અર્જુને (તેને નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૧૮.

તે ભોગ કરવા યોગ્ય રૂપવાળી હોવાથી લૌકિક નિયમ પ્રમાણે જ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય હોવાથી, (ભગવાન પૂછવા) પોતે પધારે તો અર્જુનને મનદુઃખ થાય તેથી, (અને ભગવાને કાલિન્દીમાં પોતાના) જેટલી શક્તિ* મૂકેલી હોવાથી, ભગવાને જ મોકલેલા અર્જુને (તેને) પૂછ્યું. 'સુંદર નિતંબવાળી' હોવાથી કાળનો વિલંબ સહન કરે તેમ નહતી. 'શોભતા દાંતવાળી' વિશેષણથી લક્ષણો કહેલાં છે. 'મનોહર મુખવાળી' વિશેષણથી રસવાળી કહેલી છે. મિત્રે મોકલેલ હોવાથી અર્જુન કપટ કરે તેમ નહતું, અને તેણે ઇંદ્રિયો ઉપર જય મેળવ્યો હતો, કારણ કે અર્જુને અનંત શયનમાં† પાંચ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે પાંચ અપ્સરાઓને પોતાના સ્પર્શથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી હતી. તે પ્રમાણે અહિં પણ તેની સાથે વાત કરવાથી તે (કાલિન્દી) પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરશે, તેથી તેની સાથે વાત કરવી એ દૂષણું નથી.

'(અર્જુન સાથે તે) બોલશે નહિ' એવી શંકા થતાં, 'ઉત્તમ પ્રમદા' શબ્દ યોજેલ છે. પ્રકૃષ્ટ ઘણો મદઃ મદ છે જેઓનો તેવી (પ્રમદાઓ)જ બોલે. તેઓમાં પણ આ ઉત્તમ હતી. ૧૮.

का त्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतो वा किं चिकीर्षसि ॥
मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं सर्वं कथय शोभने ॥१९॥

હે સુંદર નિતંબવાળી! તું કોણ છે? કોની છે? શા માટે (આવી)? શું કરવા ઇચ્છે છે? પતિ ઇચ્છનારી તને હું માનું છું. હે સુંદર સ્ત્રી! (મને) સર્વ કહે. ૧૯.

---

* શક્તિનો અર્થ મી. તેલીવાળાએ તપ કરેલો છે. 'હરકોઇ પ્રકારની શક્તિ' એવો અર્થ લઇ શકાય છે. પાછલા ૧૩ મા શ્લોકના શ્રી સુબોધિનીમાં 'શક્તિ સહિત હોય ત્યારે તેવો થાય' એમ કહેલ છે. ત્યાં 'આ કાલિન્દી સાથે હોય' એવો ભાવાર્થ છે. કાલિન્દી સાથે હોય ત્યારે અર્જુનને એવાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય, એવો તેનો અર્થ જણાય છે.

† આ સ્થલનું નામ જણાય છે. ત્રાવણકોર અથવા શ્રીરંગપટ્ટમ 'અનંતશયન' કહેવાય છે. અહિં તો બંગાળાના ઉપસાગરના કાંઠા ઉપરનું મણિપુરથી નજીકનું આ સ્થલ હોવું જોઇએ, એમ મહાભારતના આદિપર્વના અધ્યાય ૨૧૬-૨૧૭ માં આ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યાનો વૃત્તાંત છે તે ઉપરથી જણાય છે.

(૧) 'તું કોણ છે ?' એવા ચાર* પ્રશ્નો (પૂછે છે). સ્વરૂપે (તું) કોણ ? દેવનારી છું કે બીજી કોઇ એવો (પ્રશ્ન છે). (૨) 'તું કોની છે ?' પિતા વિગેરે સંબંધી પૂછયા. 'હે સુંદર નિતંબવાળી !' એ સંબોધન છે. (તેથી) એમ સૂચવેલું છે કે અહિં (તારે) રહેવું યોગ્ય નથી. (૩) 'શા માટે અહિં આવી ?' પ્રશ્ન દૈવગતિથી આવી હોય તો તેમાં દોષ નથી એમ જણાવવા (પૂછેલ છે) (૪) 'શું કરવા ઇચ્છે છે ?' પ્રશ્ન (તેનાં) સ્થિરપણાને લીધે પૂછે છે, કારણ કે આ ગભરાએલી નહતી, (અને) બીજે જવા ઇચ્છતી પણ નહતી. તેથી તપ વિગેરે જે કરવા ઇચ્છતી હતી તે પૂછેલ છે. તે (તપ વિગેરે) પોતાને હિત કરનારૂં ન હોવાથી, '(પતિ ઇચ્છનારી તને) હું માનું છું' શબ્દોથી પોતાને હિતકારિ (કાર્ય)ની સંભાવના કરી પૂછે છે. પાંચે* પ્રશ્નોના (ઉત્તર) આપવા જોઇએ કારણ કે તેમ ન કરે તો (તેનો) સ્વીકાર યોગ્ય નથી. 'હે સુંદર સ્રી ! (મને) સર્વ કહે' શબ્દોથી તેને ભય નહતો અને પોતાને (અર્જુનને તેના ઉપર) પ્રીતિ પણ હતી, એમ સૂચવેલું છે. ૧૯.

તેથી કાલિંદી તેને (પતિ કરવા) ઇચ્છતી નથી એમ જણાવવા, 'ભગવાનનેજ હું વરીશ' એવા પૂછેલા (પ્રશ્નના) વિષય (ઉત્તર) નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:—

। कालिन्द्युवाच । કાલિન્દી કહે છે:—

अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ॥
विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥२०॥

હું સૂર્ય દેવની પુત્રી છું (અને) વર આપનારા, વરવા યોગ્ય વિષ્ણુને પતિ (તરીકે) ઇચ્છતી ઉગ્ર તપ આચરૂં છું ૨૦.

દેવતાપણાથી જાતિ કહી. સૂર્ય(ની પુત્રી) હોવાથી તે(વી હોવા)માં અયોગ્યતા નથી. પુત્રી હોવાથી (લગ્નમાં) આપવાની જ હતી. તેથી સાથે વાતચિંત કરવામાં કોઇનો અપરાધ નહતો. 'પતિ (તરીકે) ઇચ્છતી' શબ્દોથી એમ કહેલ છે કે તેં માનેલું પણ સાચું જ છે. બધાએ જ વરવા યોગ્ય ભગવાન છે, તેનું પણ કારણ 'વર આપનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. वरं વર ददाति આપે તે વરવા યોગ્ય વર છે. તેથી તે આત્માને (પોતાને) આપનારા છે એમ વસ્તુતઃ કહ્યું. 'શા માટે આવી ?' પ્રશ્નનો, અને 'શું કરવા ઇચ્છે છે ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર, 'ઉગ્ર તપ આચરૂં છું' શબ્દોથી કહે છે, ઉગ્ર એટલે તરત ફલ આપનારૂં. 'આચરૂં છું' શબ્દથી ફલ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં અટકવાની નથી, એમ સૂચવેલું છે. ૨૦.

---

* વસ્તુતઃ ચાર જ પ્રશ્નો છે. ચોથા પ્રશ્નનો પોતે જે ઉત્તર હોવાનું માનતો હતો તે પછી કહેલ છે તેથી પોતાની માન્યતા સાચી છે કે નહિ તે પણ કહેવું એમ પાંચ પ્રશ્ન થાય છે.

'બધાએ વિષ્ણુ* હોવાથી, તેવું (વિષ્ણુના જેવું) સુખ આપવા શક્તિવાળી લોકના નિયમ પ્રમાણે તેમની વિભૂતિ વરવા યોગ્ય પણ હોય તેથી, તેમનાથી હલકા બીજાઓમાં કોઇ વર આપવા શક્તિવાળો પણ હોય, અથવા કોઇક પોતાને તેવો માનતો હોય' એવી શંકા થાય, તેથી (તેવાને પતિ કરવા) ઇચ્છતી નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नान्यं पतिं वृणे वीर तमृते श्रीनिकेतनम् ॥
तुष्यतां स मे भगवान् मुकुन्दोऽनाथसंश्रयः ॥२१॥

હે વીર! લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ તેમના વિના બીજાને હું પતિ તરીકે પસંદ કરતી નથી. તે અનાથનાં આધારરૂપ ભગવાન મુકુંદ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૧.

ભક્તિ આપનારને અથવા ભગવાન (મેળવી) આપનારને હું તેવા‡ તરીકે પસંદ કરૂં, પરંતુ પતિ તરીકે પસંદ ન કરૂં. 'હે વીર!' એ ધર્મના સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું કે) બલથી (લઇ જવાનું) તું કરવાનો નથી; અથવા 'અવીર!'§ શબ્દથી તેને પસંદ કરતી નથી (એમ કહેલ છે). 'તે (વિષ્ણુ) જો પોતાનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવીને[1] તેવાને[2] આપે તો પછી મને ખબર ન પડે' એવા અભિપ્રાયથી 'તેમના વિના' શબ્દો કહેલા છે. 'લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ' શબ્દથી તેમને ઓળખવાનું અને (તેમની) ખાતરી કરવાનું ચિહ્ન કહેલું છે, કારણ કે લક્ષ્મીએ તેમને જ પસંદ કરેલા; અથવા (તે) લક્ષ્મી સાથે (રહેનાર) છે. 'શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા ભગવાન' એવી તેમની ઓળખાણ છે.

"'વેદોથી....મારાં દર્શન થઇ શકતાં નથી' (ભગવદ્ગીતા ૧૧–૫૩) વાક્ય પ્રમાણે ભગવાન તપથી પ્રાપ્ત નહિ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રસન્ન થાઓ' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે વર(દાન) આપનારા છે. તેમાં પહેલું આજ માગીશ કે 'પ્રસન્ન થાઓ' પછી પ્રસન્ન થાય ત્યારે બીજું માગીશ, એવો અભિપ્રાય છે.

---

* બધામાં વિષ્ણુનો અંશ હોવાથી, સર્વ વિષ્ણુરૂપ છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

‡ 'તેવા' એટલે 'ભક્તિ અથવા ભગવાન આપનારા.'

§ '**वृणेऽवीर**' એવો પાઠ લેતાં અર્થ કરેલ છે.

[1] નર ભગવાનનો આવેશ ધારણ કરનાર છે, વાક્ય પ્રમાણે નરમાં રહેલ પોતાનો (વિષ્ણુનો) અંશ પોતાની અંદર લાવીને, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] 'તેવાને' એટલે 'ભગવાનમાં પ્રવેશ કરેલા અંશને' એવો અર્થ છે પહેલાં અર્જુનને પસંદ કરતી નથી એમ કહ્યું. અર્જુનમાં જ રહેલો (ભગવાનનો) અંશ જો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે તો તે અંશને કદાચ પસંદ કરૂં, પરંતુ તેમના (ભગવાનના) વિના ન કરૂં, એવો અર્થ છે (લે)

'मे' એટલે મારા ઉપર (પ્રસન્ન થાઓ); કારણ કે તે લક્ષ્મી ઉપર પણ પ્રસન્ન થયા હતા.

'(ઉપર જણાવેલું ગીતાનુ) વાક્ય નડશે' એવી શંકા થાય, તેથી ભગવાન શબ્દ યોજેલ છે. તે ઈશ્વર હોવાથી કોઇથી પણ બંધાય તેવા નથી. 'આ વાક્ય ઈશ્વરનુ જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મુકુંદ' નામ યોજેલું છે. જો પ્રાપ્તિ નહિ કરાવનાર કહેલાં* સાધનો ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે ઉપયોગી થતાં ન હોય, તો કોઇને પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી એમ માનવું જોઇએ કે તે વાક્ય સ્વતંત્ર ભક્તિના સંબંધમાં, અથવા તેવાં સ્વરૂપનાં દર્શનના સંબંધમાં (કહેલું) છે. વળી મારે ભલે સાધન ન હોય, તે પોતાના ગુણના વિચારથી પણ (મારા ઉપર) પ્રસન્ન થાઓ એમ, 'અનાથના આધારરૂપ' શબ્દથી કહેલ છે. (ભગવાન) દીનદયાલુ હોવાથી, જેઓનો કોઇ પણ નાથ નથી, તેઓના સારી રીતે આધાર બને છે. અથવા બીજા ભલે પ્રસન્ન ન થાય, એમ (બીજાની પ્રસન્નતા) જોઇતી નથી એવું જણાવવાં (એ શબ્દ યોજેલ છે), અથવા (તે પ્રસન્ન થશે) એ વિષયમાં સંશય નથી એવો (એ શબ્દનો અર્થ) થાય છે. ૨૧.

નીચેના શ્લોકમાં પોતાનું નામ (રહેવાનું) ઠેકાણું વિગેરે કહે છે:—

कालिन्दीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ॥
निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम् ॥२२॥

'કાલિન્દી' એવા નામવાળી યમુનાના જલમાં પિતાએ બનાવેલા મકાનમાં અચ્યુતનાં દર્શન થશે ત્યાં સુધી રહીશ. ૨૨.

કલિંદ પર્વત ઉપર તે (પર્વત)ના રૂપથી આવેલા સૂર્યથી (હું) ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી,[૧] પાર્વતીના જેવું મારૂં પણ તપ છે એમ સૂચવેલું છે. 'યમુનાના જલમાં રહીશ' શબ્દોથી ગઢનું રહેઠાણ કહેલું છે. આ (શબ્દથી) યમુનાનો અને તેનો ભેદ જણાવેલો છે. પર્વતની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા[૨] (સૂર્ય)થી આધિદૈવિકી 'કાલિન્દી' એવા જ નામથી પ્રસિદ્ધ થએલી આ (કન્યા) ઉત્પન્ન થએલી. યમુનાને તો તેણે[૩] યમને ઉત્પન્ન કરીને, પછી તે દોષ દૂર કરવા માટે ઉત્પન્ન કરેલી. બંનેમાં

---

* ભગવદ્ગીતા ૧૧–૫૨ માં 'વેદ, તપ, દાન, યજ્ઞ' સાધનો ભગવાનનાં દર્શન કરાવી શકતાં નથી એમ કહેલું છે તે સાધનો. અહિં ખાસ તપ લેવાનું છે.

[૧] સૂર્ય પર્વતનું રૂપ ધારણ કરી, કલિંદ (પર્વત) ઉપર ગયો, એટલે માતારૂપ કલિંદ પર્વત અને પિતારૂપ પર્વતનું રૂપ ધારણ કરેલ સૂર્ય (એ બેથી ઉત્પન્ન થઇ), પર્વતો જડ હોવા છતાં બ્રહ્મસૂત્ર ૨–૧–૫ માં જણાવેલ ન્યાયે (તેમનાથી) કાલિંદીની ઉત્પત્તિ થાય તે યોગ્ય છે. (લે)

[૨] એવા સૂર્યથી ઉત્પન્ન થઇ, એવો અન્વય છે. (લે)

[૩] 'તેણે' એટલે 'દેવરૂપ સૂર્યે' પર્વતનું રૂપ ધારણ કરેલ સૂર્યથી કાલિંદી ઉત્પન્ન થઇ, (અને દેવરૂપ સૂર્યથી યમુના ઉત્પન્ન થઇ) એવો ભેદ 'तु' 'તો' શબ્દથી દર્શાવેલ છે. (લે)

મળતાપણું હોવાથી, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક તરીકે રહેલી હોવાથી, લોકમાં એક હોય તેમ ગણાય છે. (યમુના)' તપતીની પેઠે શાપથી નદી થએલ પણ નથી, કારણ કે નદીસ્વરૂપ પહેલાં પણ હતું. વળી (કાલિન્દી) આધ્યાત્મિક દેવતારૂપ પણ નથી, કારણ કે તેમ હોય તો યમુનાનો (તે) ત્યાગ કરે તે સંભવતું નથી, અને કૃપા કરવા તથા દંડ કરવા સમયે જ (તેનાં) દર્શન થાય છે. વળી (બંને) સૂર્યની પુત્રી હોવાથી અને લોકમાં (જૂદાં) પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી, તેમનો સર્વ પ્રકારે ભેદ જણાવનારૂં ચિહ્ન નહિ હોવાથી, (કાલિન્દી) આધિદૈવિક હોવાની કલ્પના કરવામાં આવે છે.[1]

'પિતાએ બનાવેલા મકાનમાં' શબ્દોથી અહિં (યમુનામાં)જ રહેવાની જરૂરીઆત કહેલી છે. સૂર્યે યમુનાના જલમાં મકાન બંધાવી (તેમાં) ભગવાન માટે (મને) રાખેલી છે, તેથી અચ્યુતનું દર્શન થશે ત્યાં સુધી ત્યાં (એ મકાનમાં) રહીશ, પછી ભગવાનના ઘેર જઇશ; પરંતુ ભગવાનને અહિં રાખવાના નથી; અથવા અહિં જ રહેલીનો મારો સ્વીકાર કરવો એવું જરૂરી નથી. ૨૨.

એવી રીતે સંવાદથી તેનું સ્વરૂપ જાણીને, (અર્જુને તે ભગવાનને) બરાબર જ જણાવ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तथावदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपिताम् ॥
रथमारोप्य तद्विद्वान् धर्मराजमुपागमत् ॥२३॥

ગુડાકેશે (અર્જુને) વાસુદેવને તે પ્રમાણે કહ્યું તે જાણનાર તે પણ તેને રથમાં બેસાડી ધર્મરાજા પાસે ગયા ૨૩

તે (બરાબર જ જણાવવા)નું કારણ 'ગુડાકેશ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે (અર્જુન) ગુડાકાયાઃ ઘણો મોહ કરનારી નિદ્રાને ઈશઃ વશ રાખનાર હતો. તે વૃત્તાંત બરાબર (જાણનારા, મોક્ષ આપનારા તે વાસુદેવ પણ તેવા તે આગ્રહની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતાં તેને રથમાં બેસાડી, પ્રમાણરૂપ અથવા ધર્મનો નિર્ણય કરનારા ધર્મરાજા પાસે ગયા. ૨૩.

એ પ્રમાણે સાધનશક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેનો સ્વીકાર કરી, પછી ભક્તો માટે વિશ્વકર્મા વિગેરેને આજ્ઞા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यदैव कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् ॥
कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥२४॥
भगवांस्तत्र निवसन्स्वानां प्रियं चिकीर्षयन् ॥
अग्नये खाण्डवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः ॥२५॥

---

[1] આ વાક્યથી કાલિંદીનું આધિદૈવિક રૂપ સિદ્ધ કરે છે. (લે). વસ્તુતઃ કાલિન્દી યમુનાનું, આધિદૈવિક સ્વરૂપ નથી, પણ તેવું શા માટે મનાય છે તે કહેલું છે.

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને વિનતિ કરવામાં આવી ત્યારે તે ભગવાને ત્યાં રહેતાં, પાંડવો માટે ઘણું જ અદ્ભુત વિચિત્ર નગર વિશ્વકર્મા પાસે કરાવ્યું. ત્યાં રહેતાં પોતાના (ભક્તો)નું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન અગ્નિને ખાંડવ આપવા માટે અર્જુનના સારથિ થયા. ૨૪-૨૫.

આ (નગર બનાવરાવવાનું) તેમને (ભગવાનને) જરૂરનું કાર્ય નહતું. જ્યારે પાંડવોએ* મનથી અથવા વાણીથી (વિનતિ કરી), અથવા (જ્યારે) તે માટે તેડાવીને, ત્યાં રહેલા ત્યારે પાંડવોએ વિનતિ કરી એટલે ભગવાને જે કરવું યોગ્ય હતું તેજ કાર્ય સોંપવાના નિયમ પ્રમાણે તેમને જણાવ્યું,‡ ત્યારે જ (ભગવાને) વિશ્વકર્મા પાસે ઘણું જ અદ્ભુત વિચિત્ર નગર કરાવ્યું. જો ભગવાન મનથી (નગર) રચે, તો તેમાં દોષ થાય નહિ, એટલે દુર્યોધન વિગેરેને અહંકાર વિગેરે ન થવાથી, તેમનું અપમાન ન થાય. તેથી (ભગવાને) વિશ્વકર્મા પાસે જ કરાવ્યું. વિશ્વકર્મા પણ ભગવાનને તેનો ઉપયોગ નથી એમ જાણે તો (તે) સારૂં ન કરે, તેથી ભગવાને ત્યાં રહેતાં (રહીને)જ કરાવ્યું, એમ (પચીસમા શ્લોકની પહેલી લીટીના) પહેલા અડધા ભાગનો બંને (શ્લોક) સાથે સંબંધ છે.

‘ત્યારે (ભગવાનનું ત્યાં) રહેવાનું (તેમના પોતાના) સ્વાર્થ માટે પણ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાનાં (ભક્તો)નું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાવાળા’ શબ્દો યોજેલ છે. માત્ર ઉત્તમ સ્થાન (નગર) અપાવ્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ સાધનો પણ અપાવ્યા એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘ત્યાં રહેતા ભગવાને’ શબ્દોનો સંબંધ ચાલુ છે; તેમ ન હોય તો અગ્નિને પણ સંતોષ ન થાય. ભક્તોના હિત માટે ભગવાને અધીનપણાની સ્થિતિ પણ સ્વીકારી એમ કહેવા, ‘અર્જુનના સારથિ થયા’ એમ કહેલું છે. ૨૫.

‘છૂપી રીતે પણ (અહિં) રહીને, અર્જુનના નામથી જ હું ઇંદ્ર વિગેરે ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીશ’ એવો ભગવાનનો નિશ્ચય જાણીને, અગ્નિ પણ અર્જુન ઉપર પ્રસન્ન થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्धयान्श्वेतान् रथं नृप ॥
अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः ॥२६॥

હે નૃપ! તે અગ્નિએ પ્રસન્ન થઇને અર્જુનને (૧) ધનુષ્ય (૨) ઘોળા

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં ‘**पार्थः वाचा**’ શબ્દો ‘**मनसा वा**’ પહેલાં છે. ‘**पार्थः**’ ને બદલે ‘**पार्थैः**’ હોવું જોઇએ. ‘ભગવાનના મનેજ ભગવાનને સૂચવ્યું’ એવી મી. તેલીવાળાની નોટ બરાબર લાગતી નથી; કારણ કે ‘**पाण्डवैः संदिष्टः**’ શબ્દો સ્પષ્ટ છે.

‡ ‘**ज्ञापितवान्**’ ને બદલે ‘**ज्ञापितः**’ હોવું જોઇએ. આવો શોધપાઠ હોવાનું રા. તેલીવાળા નોટમાં કહે છે.

ઘોડાઓ (૩) રથ (૪) (બાણ) ન ખૂટે તેવાં બે ભાથાઓ અને (૫) શસ્ત્રધારીઓથી ભેદી ન શકાય તેવું કવચ આપ્યાં. ૨૬.

અગ્નિના પાંચ અંગ છે, (તે) પાંચે આપ્યાં. 'ધનુષ્ય યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને બાણો યજ્ઞમાંથી જન્મેલા છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (એ બે અગ્નિના અંગ છે). સાત્ત્વિક ધોળા ઘોડાઓ મથનથી ઉત્પન્ન થયેલા (હોવાથી) અગ્નિના (અંગ)જ છે. (બાણ) ન ખૂટે તેવાં બે ભાથાઓ પણ (બાણની) સાથે રહેનારા હોવાથી અગ્નિના (અંગ) છે. બધાએ શસ્ત્રધારીઓથી ભેદી ન શકાય તેવું કવચ બીજા* દેવતારૂપ હોવા છતાં, 'અગ્નિ સર્વ દેવતા છે' વાક્ય પ્રમાણે અગ્નિનું (અંગ)જ છે. ૨૬.

બીજું પણ (ભગવાને) અપાવ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

मयश्च मोचितो वह्नेः सभां सख्य उपाहरत् ॥
यस्यां दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशि भ्रमः ॥२७॥

વળી અગ્નિમાંથી મુક્ત કરેલા મયે મિત્રને સભા આપી જે (સભા)માં દુર્યોધનને જલ અને સ્થલ જોવામાં ભ્રમ થયો હતો. ૨૭.

અહિં બધી વધારાની કથાનું ભારતમાંથી અનુસંધાન કરવું. અગ્નિમાંથી મુક્ત કરેલા મયે મિત્રને સભા આપી. ભગવાને (તેને) મુક્ત કર્યો. ભગવાનને પોતે બનાવેલી વસ્તુ આપવી અયોગ્ય, અને ભગવાનને (પોતે) ઉપયોગી થઇ શકે નહિ. વળી સેવા કરવી જોઇએ, તેથી (ભગવાનને) પોતાને આપવાની શક્તિ વિનાનો હોવાથી, (તેમના) મિત્ર અર્જુનને આપી, અને મિત્રને આપેલું ભગવાન માન્ય કરે છે.

જો કે અર્જુન (ભગવાનનો) મિત્ર હતો, છતાં પણ તે(અર્જુન)ના સંબંધને લીધે રાજા (યુધિષ્ઠિર)ને અપાયું, તેથી તે (સભા)નો ઉપયોગ ઉત્તરાર્ધમાં કહેલો છે (તેમાં દુર્યોધનને) 'જલમાં જમીન (હોવા)નો ભ્રમ, અને જમીનમાં જલ (હોવા)નો ભ્રમ' એવો (ભ્રમ થયો). વસ્તુમાં ભ્રમ નહતો, પરંતુ જોવામાંજ ભ્રમ થએલો. ૨૭.

એવી રીતે ઐશ્વર્યરૂપ અથવા સ્વરૂપનાં જ્ઞાનરૂપ મુખ્ય શક્તિને પોતાની કર્યા વિના જેટલું કરવા યોગ્ય હતું તેટલું બધું કરીને, બીજા પ્રકારે (તેને પોતાની કર્યા વિના) સંપૂર્ણ રીતે બીજાઓ ઉપર ઉપકાર થઇ શકે નહિ તેથી, તેની સાથે વિવાહ કરવા ભગવાન દ્વારકા પધાર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ॥
आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥२८॥

---

* 'अन्यदैवत्यम्' પાઠ દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો લીધેલ છે.

તેણે તેનાથી લાભ પ્રાપ્ત કર્યો અને બંધુઓએ અનુમોદન આપેલા (ભગવાન) સાત્યકિ વિગેરેથી વીંટાએલા પાછા દ્વારકા પધાર્યા ૨૮

તેણે એટલે (ભગવાનના) મિત્ર અર્જુને તેનાથી એટલે મયથી સારી રીતે લાભ પ્રાપ્ત કર્યો, અથવા તેણે એટલે રાજા (યુધિષ્ઠિરે) તેનાથી એટલે અર્જુનથી સારી રીતે લાભ પ્રાપ્ત કર્યો. (ભગવાને) પોતાનું કાર્ય પાર પાડેલું છે એમ જાણીને બધાએ બંધુઓએ (તેમની ત્યાં) પધરામણી માટે અને (તેમણે કરેલાં) કાર્યને માટે અનુમોદન આપ્યું. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) દેવોએ પણ અનુમોદન આપ્યું. પોતે (ભગવાને) કરેલું (કાર્ય) સર્વે જાણ્યું એમ જણાવવા આ કહેલું છે. જેઓની સાથે (ભગવાન ઇન્દ્રપ્રસ્થ) પધારેલા તેઓની સાથે પાછા (દ્વારકા) પધાર્યા એમ (કહી), એવું સૂચવેલું છે કે (ભગવાનનાં) કૃત્યથીજ તેઓ (પાંડવો)ને કૃતાર્થ કરેલા, તેથી તે (સાત્યકિ વિગેરે)નો સાહાય્ય કરનાર તરીકે ઉપયોગ નહતો. તેઓને (ઇન્દ્રપ્રસ્થ) લાવવાનું અને (દ્વારકાં) લઇ જવાનું તો વિવાહનું પ્રામાણિકપણું જણાવનારાં છે. ૨૮.

તેથી સર્વનું અનુમોદન પામેલા તે (કાલિન્દી)ને (ભગવાન્) પરણ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथोपयेमे कालिन्दीं सुपुण्यर्त्वृक्ष ऊर्जिते ॥
वितन्वन् परमानन्दं स्वानां परममङ्गलः ॥२९॥

પછી પોતાના (ભક્તો)ના પરમ મંગલરૂપ (ભગવાન) ઋતુનાં ઘણાં પવિત્ર ઉત્તમ નક્ષત્રમાં પોતાના (ભક્તો)ને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવતાં કાલિન્દીને પરણ્યા. ૨૯.

ઘણાં પવિત્ર (અને) ऊर्जिते સર્વ ગ્રહોને પ્રિય નક્ષત્રમાં (પરણ્યા). પવિત્ર નક્ષત્ર વૈદિક છે. ઉત્તમપણું એટલે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પંકાએલ હોવાપણું. 'પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવતા' શબ્દોથી સર્વનું, રૂક્મિણી વિગેરેનું પણ અનુમોદન કહેલું છે. વળી (ભગવાને) માત્ર વિવાહથી જ સુખ આપ્યું એમ નહિ, પરંતુ (તે) સ્વરૂપથી પણ પરમ મંગલરૂપ થયા, એટલે ઉત્તમ ફલ આપનારા થયા, એવો અર્થ છે. ૨૯.

નીચેના બે શ્લોકોથી બીજો વિવાહ કહે છેઃ—

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्योधनवशानुगौ ॥
स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यषेधताम् ॥३०॥
राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्वसुः ॥
प्रसह्य हृतवान्कृष्णो राजन् राज्ञां प्रपश्यताम् ॥३१॥

દુર્યોધનને અધીન (તેના) સેવક અવન્તીના વિંદ અને અનુવિંદે શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિવાળી પોતાની બેન (ભગવાનની) ફોઇ રાજાધિ-

દેવીની પુત્રી મિત્રવિંદાને સ્વયંવરમાં (શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કરતાં) અટકાવી. હે રાજન્! રાજાઓના દેખતાં શ્રીકૃષ્ણે બલથી તેનું હરણ કર્યું. ૩૦-૩૧.

આ બીજા પક્ષમાં[1] રહેલી હતી. તેઓનો પણ ઉદ્ધાર કરવા ભગવાન તેને સ્વીકારે છે. મિત્રવિંદા અવંતિ દેશમાં રહેતી હતી. ત્યાં જ (તેનો) સ્વયંવર થયો. ત્યાં દુર્યોધન વિગેરે પણ ગએલા, અને ભગવાન પણ (પધારેલા). પછી પોતે (પતિ) પસંદ કરવાના આરંભમાં ભગવાનને દૂરથી જોઇને (પોતાની) પાસે રહેલા બે ભાઇઓને તેણે કહ્યું કે મારે શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કરવા છે, અને પછી તે બેએ તેની આસક્તિ જાણી. તેઓના વિચાર પ્રમાણે દુર્યોધન પસંદ કરવા યોગ્ય હતો, કારણ કે રૂકમીની પેઠે તેઓ તેને જ અધીન અને (તેનાજ) સેવકો હતા. પોતાની બેન એકજ ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થએલી, (તેથી) બંન્ને કોઇ પ્રતિબંધ કરી ન શક્યા,* (પણ) **न्यषेधताम्** ભગવાનની સામે ઉભી રહેલીને ત્યાંથી ખસેડીને દુર્યોધનની પાસે લઇ જવાની પ્રવૃત્તિ કરી એવો અર્થ છે. ૩૦.

પછી ભગવાને આ જાણીને તેઓને દૂર હડસેલીને રથના વેગથી ઉતાવળા આવીને 'તેનું હરણ કર્યું' એમ એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. વસુદેવની બેન રાજાધિદેવીનું નવમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. તે (રાજાધિદેવીની પુત્રી) તો મામાની પુત્રીની પેઠે લોકના નિયમ પ્રમાણે (ભગવાનનો) ભાગજ હતી. તેથી (કન્યા) દાનની જરૂર નહતી, પરંતુ જો કન્યા બીજામાં આસક્તિવાળી હોય, તો તેને ગ્રહણ કરવી કે નહિ એવો વિચાર (કરવાનું) રહે. તે (રાજાધિદેવી) પણ **राजसु** રાજાઓમાં ઘણી **दीव्यति** શોભતી હતી, તેથી ભગવાનને જ જમાઇ તરીકે) ધારતી હતી. કન્યા પણ **मित्राणि** મિત્રોને જ **विन्दति** પ્રાપ્ત કરનારી હતી, તેથી ન ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરતી નહતી.

'કોઈ' એ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે બંને કુલમાં તેનો (ભગવાન સાથે) વિવાહ પસંદ થયેલો હતો. 'બલથી' એટલે બે ભાઇઓ પાસેથી ખેંચી લઇને (ભગવાને તેનું હરણ કર્યું), કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા છે. વળી બીજા રાજાઓ સાક્ષી થયા. તેથી આ વિવાહ સર્વની પસંદગીવાળો અને સર્વની સાક્ષીવાળો થયો, '(વિવાહ) પસંદ થએલો' એવી (પરિક્ષિતની) સંમતિ માટે તેવું ('હે રાજન્' એવું) સંબોધન કરેલું છે. ૩૧.

---

[1] 'બીજા પક્ષમાં' એટલે 'ભક્ત ન હતા તેવા દુર્યોધન વિગેરેના પક્ષમાં' (લે)

* **'न तत्रान्यं प्रतिबन्धं कर्तुं शक्तः'** પાઠ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં अन्यंने બદલે 'अन्यः' સુધારેલું છે. એ કરતાં 'शक्तः' ને બદલે **शक्तौ** સુધારવું વધારે યોગ્ય લાગવાથી તે પ્રમાણે પાઠ લઇ, અર્થ કરેલ છે. આ ભાગમાં આવાં સ્ખલન જણાય છે, કારણ કે આ ભાગનું બહુ વાંચન થઇ સુધારાએલ જણાતો નથી.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચોવીસ શ્લોકોથી ત્રીજા ભક્તિરૂપ વિવાહનું વર્ણન કરે છે:—

नग्नजिन्नाम कौरव्य आसीद्राजातिधार्मिकः ॥
तस्य सत्याभवत्कन्या देवी नाग्नजिती नृप ॥३२॥

હે કૌરવ્ય! નગ્નજિત્ નામે ઘણો ધાર્મિક રાજા હતો. હે રાજા! તેની સત્યા નામની કન્યા નાગ્નજિતી દેવતારૂપ હતી ૩૨.

જ્ઞાનમાં બધા[૧] વિરોધ કરનારા હોય છે, ભક્તિમાં માત્ર પ્રકૃતિ જ (વિરોધ કરનારી.) હોવાથી આ (ભક્તિ)માં વ્યસનોજ[૧] વિઘ્ન કરનારા હોવાથી, (અને) એક (સ્વ)રૂપથી તેમને દૂર કરવાનું બની શકે તેમ નહિ હોવાથી, અહિં સાત પ્રકારની સાધનભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમ ન હોય[૨] તો ત્રણ (પ્રકારની ભક્તિ)થીજ (ભગવાનમાં) પ્રેમ પ્રાપ્ત થતાં પાદસેવન વિગેરે (ભક્તિના પ્રકારો) નકામા જ થાય (ગણાય). સખ્ય અને આત્મનિવેદન[૩] ભગવાન પોતાના ધર્મોનું સ્થાપન કરવા કરે છે (આપે છે). તે કરીને ભગવાનની સમાન થઇને પછી મૂલ સહિત વ્યસનોને દૂર કરે છે એમ જણાવવા ભગવાન પોતે અહિં (આ વિવાહમાં) સાત રૂપો (ધારણ) કરશે.

વળી પાખંડ હોય ત્યાં આ ભક્તિ હોતી નથી. એમ જણાવવા, તેને નગ્નજિત્ રાજાની કન્યા તરીકે વર્ણવે છે. (૧) नग्नान् વેદ વિનાનાઓ ઉપર जयति જય પ્રાપ્ત કરે તે (નગ્નજિત્). તેથી જ તે પ્રસિદ્ધ હતો. તું (પરિક્ષિત્) પણ કૌરવ્ય છે એટલે કૌરવના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી (આ કથામાં) વિશ્વાસ કરીશ (રાખીશ). (૨) (નગ્નજિત્) 'ઘણો ધાર્મિક' હતો, એટલે તે સામા પક્ષવાળાઓ ઉપર જ સરસાઈ પ્રાપ્ત કરતો એટલું જ નહિ, પરંતુ શ્રૌત સ્માર્ત વિગેરે સર્વ ધર્મોમાં આસક્તિવાળો હતો. (૩) 'રાજા' હોવાથી સ્વરૂપથી પણ પ્રતાપી હતો. તેના ત્રણ ગુણો સારા હોવાથી તેનાથી 'નાગ્નજિતી' ઉત્પન્ન થઇ એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ('कौरव्य' ને સ્થાને) 'कौसल्य' પાઠ હોય, ત્યારે તે કોસલ દેશનો અધિપતિ એટલે અયોધ્યાનો રાજા હતો (એવો અર્થ થાય).

---

૧. 'બધા' એટલે 'પ્રપંચના બધાએ પદાર્થો' જ્ઞાનમાં વિરોધી છે. ભક્તિમાં તો પ્રકૃતિજ વિરોધ કરનારી છે, તેથી અહિં સાત વ્યસનરૂપ આખલાઓ વિઘ્ન કરનારા કહેલા છે, એવો અર્થ છે. ચોતરીસમા શ્લોક નીચેની કારિકામાં આ સાત વ્યસનો ગણાવેલા છે. (લે)

૨. 'તેમ ન હોય તો' એટલે 'સાત વ્યસનો વિઘ્ન કરનારાં ન હોય તો' એવો અર્થ છે. (લે)

૩ (શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ નવ પ્રકારની ભક્તિ કહેલી છે. પહેલી ત્રણથીજ ભગવાનમાં પ્રેમ થાય છે.) પહેલી સાતથી સાત વ્યસનો દૂર થતાં બાકીની બે ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

'સત્યા' એવું (કન્યાનું) નામ હતું, કારણ કે સ્વરૂપથી ફલથી અને સાધનથી આ ભક્તિ સાચી છે. તેથી જ એમ જણાવેલું છે કે અધમ કર્મરહિત વેદથી વિરૂદ્ધ મતોમાં સાચી ભક્તિ હોતી નથી. આથી વિરૂદ્ધ (જણાવનારા) માત્ર પ્રશંસાના વાકયોજ[૧] છે. તેમ ન હોય[૨] તો ભક્તિશાસ્ત્ર વ્યર્થ જ થાય (ગણાય). હજારો ભગવાનના અવયવો જેમનો પ્રભાવ અનુભવવામાં આવેલ હોય તેવાં રૂપો[૩] કરાવે છે; તેથી શાસ્ત્રમાં ન કહેલી ભક્તિ ભક્તિ થતી (ગણાતી) નથી, એવો (અર્થ છે). ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર (થયા) પહેલાંની જ આ વ્યવસ્થા છે.

વળી તે દેવતારૂપ અલૌકિક કન્યા કોઇ પણ ભગવાનના અંશ (જીવ)નો સ્વીકાર કરીને રહેલી નહતી. અસાધારણ (તે કન્યા) મૂલરૂપ (ભગવાને)જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હતી. જેનાથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ વેદને અનુસરનારો હતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યાં તે રહે તે પણ તેવું (વેદને અનુસરનાર) હોવું જોઇએ. એવા અભિપ્રાયથી 'નાગ્નજીતી' એવું (નામ) કહેલું છે, (અને) એમ પણ જણાવવા કહેલું છે કે 'પિતાના મુખ્યપણાંવાળી કન્યા ધન્ય છે' એ વાકય પ્રમાણે (તે) પિતાને અનુસરનારી હતી, માતાને અનુસરનારી નહતી. 'હે નૃપ!' એવું સંબોધન (પરિક્ષિત્ ઉપર) સ્નેહ જણાવવા, અને તેને આસક્તિ થતી નથી એમ જણાવવા કરેલું છે. ૩૨.

'તે ભગવાનને માટે જ શા માટે રહેલી?' એવી શંકા દૂર કરવા, તેને પ્રાપ્ત કરવામાં વ્યસનોના જેવા વિઘ્ન કરનારા આખલાઓ હતા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ॥
तीक्ष्णशृङ्गान् सुदुर्मर्षान् वीरगन्धासहान् खलान् ॥३३॥

તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળા, ઘણા ક્રોધી. વીરની ગંધ નહિ સહેનાર અધમ સાત ઉત્તમ આખલાઓને વશ નહિ કરીને (કરવાથી) રાજાઓ તેને પરણી શકયા ન હતા. ૩૩.

કારણ કે રાજાઓ રાજસ હોય છે. તેથી જ તેને પરણવા માટે (જેમને વશ કરવાના હતા તેવા) સાત ઉત્તમ આખલાઓ જેમનો વધ કરી ન શકાય

---

[૪] અધમોમાં પણ ભક્તિ હોવાનું કહેવામાં આવે છે તે ભક્તિની એવી શ્રેષ્ઠતા જણાવવા કહેવામાં આવે છે કે અસત્ય ભક્તિ પણ ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિવાળી છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[૫] અધમમાં પણ સત્ય ભક્તિ થતી હોય તો, ભક્તિમાં (ભક્તિ માટે) સદાચારની સૂચના આપવામાં આવે છે તે વ્યર્થ થાય. (લે)

[૬] નીચ યોનિમાં જન્મેલાં રૂપો પણ ભક્તિના પ્રબલપણાને લીધે પ્રભાવ દેખાડે છે, પરંતુ તે ભક્તિ સત્ય એટલે સદાચારથી પ્રાપ્ત કરેલી હોતી નથી, એવો પહેલાંના વાકય સાથે અન્વય છે. (લે)

અને જેઓને રૂધિરનો સંબંધ કરાવવો (લોહી કાઢવું) પણ યોગ્ય નહિ, તેઓને પોતાની મેળે વશ નહિ કરવાથી, તેને પરણી શક્યા નહતા. સાત (રાજાઓ) ભેગા થઇને (તેમને) વશ કરે, તો તે (સત્યા) સાતની થાય તેથી, વૈદિક મત પ્રમાણે તે (તેવો વિવાહ) કરવાની મના હોવાથી, 'તેથી એક પત્ની બે પતિ પ્રાપ્ત ન કરે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે નગ્નજીતે (સાત રાજા મળી વશ કરવાનું પણ) કરેલ નહતું, વાક્ષીં* દ્રૌપદી વિગેરેના પ્રસંગોમાં તો 'તે દશ પ્રાણો છે, અને આ ઇંદ્રો છે, અથવા પાંચ મુખવાળા મહાદેવ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રલયની પહેલાં કાલને લીધે અથવા પુષ્ટિને લીધે એ પ્રમાણે (વધારે પતિઓને પરણવાનું) થતું, તેથી મર્યાદા (માર્ગ)માં એવું કરવું યોગ્ય નથી. તેથી ભક્તિ ભગવાને જ પ્રાપ્ત કરવી યોગ્ય છે અને જ્ઞાનથી ભગવત્પણું (પ્રાપ્ત થાય છે),[1] તેથી પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા જ ભગવાનના ભક્તો થાય છે.

તે આખલાઓ વશ કરી શકાય તેવા નહતા એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધથી તેઓનું વર્ણન કરે છે. 'તીક્ષ્ણ શીંઘડાવાળા' વિશેષણથી (તેઓનું) શરીરને લીધે દુષ્ટપણું અને વશ કરી ન શકાય તેવા હોવાપણું કહેલ છે. 'ઘણા ક્રોધી' એટલે દુષ્ટ હતો મર્ષઃ ક્રોધ જેઓનો, એ વિશેષણથી (તેઓનો) સ્વભાવનો દોષ અથવા અંતઃકરણનો દોષ કહ્યો. 'વીરની ગંધ પણ સહન કરતા નહતા તેવા' એ વિશેષણથી ઇંદ્રિયના દોષો કહેલા છે. 'અધમ' વિશેષણથી જીવનો કુદરતી દોષ કહેલો છે, કે તે જીવો આસુરી હતા. તેથી ચાર દોષોને લીધે વશ કરી શકાય તેવા ન હતા. ૩૩.

તેથી સર્વ (તેમને વશ કર્યા વિના) પાછા ફરતાં, ભગવાને (તેમને વશ કરવાની) પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान् सात्त्वतां पतिः ॥
जगाम कौसल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥३४॥

આખલાઓને વશ કરનારને તે પ્રાપ્ત થવાની છે એમ સાંભળીને પતિ ભગવાન મોટા સૈન્યથી વીંટાએલા થઇ કૌસલ્યપુર પધાર્યા, ૩૪.

કારણ કે જે વ્યસનોને દૂર કરનાર હશે, તેજ પતિ થશે, એવું લોકમાં પરિણામ આવશે.

क्षुत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि द्विविधानि च ॥११॥
लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यावश्यकानि हि ॥
द्यूतं पानं स्त्रियश्चेति त्रीण्यनावश्यकानि हि ॥१२॥

---

* દશ પ્રચેતસની પત્ની અને પ્રાચેતસ દક્ષની મા. તે વૃક્ષની કન્યા હતી. મહાભારતના આદિપર્વના અધ્યાય ૨૧૧-૨૧૫ જૂઓ.

[1] જ્ઞાનથી ભગવત્પણું પ્રાપ્ત થતાં, તેમાં રહેલી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

(૧) ભૂખ અને ૨) તરસ (૩) રોગો. અને (૪) બે પ્રકારનાં[1] કર્મો (એ) લોકોને પીડારૂપ જરૂરી ચાર. અને (૫) દ્યૂત (૬) મદિરાપાન અને (૭) સ્ત્રીઓ એ ત્રણ (લોકોને) જરૂરી નહિ તેવાં (વ્યસનો છે), કા. ૧૧

मृगयादिर्न सर्वेषां तस्मान्न व्यसनानि हि ॥

મૃગયા વિગેરે સર્વનાં* (વ્યસન) નથી, તેથી તે વ્યસનો નથી. કા. ૧૨½

विशेषेणासनं यत्र व्यसनं तत्प्रकीर्तितम् ॥१३॥
ज्ञातेऽपि दोषे यस्यास्ति न निवृत्तिस्तदेव तत् ॥

જેની અંદર विशेषेण ખાસ કરીને असनं ફેંકાવાનું (નીચા પડવાનું) છે, તેને વ્યસન કહેલું છે. (જેને) દોષ તરીકે જાણવામાં આવેલ હોવા છતાં જેથી દૂર રહેવાતું નથી તેજ તે (વ્યસન) છે કા. ૧૩½.

ભગવાન જ તે (વ્યસનો)ને દૂર કરવા શક્તિવાળા હોવાથી, માત્ર આખલાઓને વશ કરનારને તે પ્રાપ્ત થવાની છે એમ સાંભળીને, सात्त्वतां ભક્તોના પતિ સમર્થ ભગવાન પોતે પધાર્યા, કારણ કે તેમ ન કરે તો ભક્તોનો ઉદ્ધાર ન થાય. कौसल्याः કોસલ દેશના રાજાઓ, તેઓની પુરી અયોધ્યા (પધાર્યા). સરસાઇની ઈચ્છા રાખનાર (કોસલ દેશના) રાજાને સંતોષ થાય તે માટે 'મોટા સૈન્યથી વીંટાએલા થઇ' (પધાર્યા). 'અયોધ્યા દેવોની પુરી છે' વિગેરે શ્રુતિમાં, (તે) નગરીને પણ દૈત્યોને દૂર રાખનારી કહેલી છે. ૩૪.

પછી (રાજાએ) તેમનું (ભગવાનનું) સ્વાગત કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स कौसलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥
अर्हणेनापि गुरुणा पूजयन्प्रत्यनन्दत ॥३५॥

તે કોસલના રાજાએ પ્રસન્ન થઈને (આસન ઉપરથી) ઉભા થઇ, આસન આપી વિગેરે (પ્રકારથી) કિંમતી પૂજાના દ્રવ્યોથી પણ પૂજા કરતાં (તેમનું) સ્વાગત કર્યું. ૩૫

જો મોટા (પુરૂષ)ને આવકાર આપવામાં ન આવે તો બલને લીધે જે ઇચ્છેલા ન હોય તેવાના સંબંધવાળી થએલી (કન્યા) મળતાવડી ન રહે તેથી રાજાએ કરેલા આવકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે લૌકિક નિયમ પ્રમાણે (આવકાર) કરતો હશે એવી શંકા 'પ્રસન્ન થઇને' વિશેષણ દૂર કરે છે. (આસન ઉપરથી) ઉભા થવું અને આસન (આપવું) જેના આરંભમાં થએલા છે (તેવા

---

[1] સોનાની ચોરી વિગેરે શાસ્ત્રમાં મના કરેલાં અને કામનાથી કરવામાં આવતાં, એવા બે પ્રકારના કર્મો. (લે)

* ક્ષત્રિયોને આ વ્યસન નથી, તેથી તે સર્વનું વ્યસન નહિ હોવાથી ગણેલ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

પ્રકારથી આવકાર આપ્યો). પોતે બેઠા નહિ* (ઉભા રહ્યો): તેણે 'કિંમતી પૂજાના દ્રવ્યોથી' એટલે અમૂલ્ય દ્રવ્યોથી પૂજા કરી, કારણ કે એમ કરનારને કન્યાનું દાન (કરવું) ઇચ્છેલું હોય છે. પછી 'સ્વાગત કર્યું' એટલે ભલે પધાર્યા એવો આવકાર આપ્યો; કારણ કે કોઇ સમયે (કદાચ) ભગવાન કૃપા કરે તો કન્યા કૃતાર્થ થાય. આથી એમ કહેલું છે કે આખલાઓને (ભગવાને હજી) જીત્યા ન હતા છતાં પણ રાજાને (કદાચ આ જીતશે એવો) સંદેહ થયો. ૩૫.

કન્યા અને તેની માતા વિગેરે બીજાઓ તો (ભગવાને) પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરેલી ન હોવા છતાં પણ (તે પૂરી કરશે એ વિષયમાં) સંદેહ વિનાના જ હતા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेन्द्रकन्या चकमे रमापतिम् ॥
भूयादयं मे पतिराशिषोऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृता व्रतैः ॥३६॥

ઇચ્છેલા રમાપતિ વરને પધારેલા જોઇને રાજાની કન્યાએ કામના કરી. 'આ મારા પતિ થાઓ. જો વ્રતોથી (મેં) ધારણ કરેલ હોય તો મારી પવિત્ર આશાઓ સત્ય કરો.' ૩૬

કન્યાએ જે વરવા યોગ્ય હતા (અને) બધાએ પણ (કન્યાના પતિ તરીકે) વરવા યોગ્ય હતા તે આ (ભગવાન) પોતે વરવા પધાર્યા, અને તે પણ પોતે ઇચ્છેલા (વર પધાર્યા). 'રાજાની કન્યા' પોતે પણ ચતુર હતી; અને ભગવાનને વરણ કરવાનો માર્ગ ચાલતો આવેલો‡ છે એમ જણાવવા 'રમાપતિ' વિશેષણ યોજેલું છે.

(ભગવાનને) જોઇને, 'આ મારા પતિ થાઓ' શબ્દોથી (તેમનાં) દર્શનનાં ફલ માટે પ્રાર્થના કરે છે.

'ધર્મ વિગેરેનું ભગવાન વિષે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી ભગવાન કેમ (તારા) પતિ થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પવિત્ર આશાઓ સત્ય કરો' એમ કહેલું છે. આ ભગવાનજ આ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવો. (તે) પોતેજ પોતાના વિષે શક્તિવાળા છે.

---

* તેલીવાળાવાળી પ્રતમાં '**स्वयमुपविष्टः**' પાઠ છે. દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતમાં '**स्वयमनुपविष्टः**' પાઠ છે. તેથી **स्वयमनुपविष्टः**' સાચો પાઠ હોવો જોઇએ એમ માની તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

‡ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં '**प्रहृतश्च**' પાઠ છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. તેનો જ આવો અર્થ થતો હોવાથી મા. તેલીવાળાએ **अप्रहृतश्च**' પાઠ સૂચવી પસિંદ્ધ કરેલ છે તે લીધો નથી. રમાએ પણ ભગવાનનું વરણ કરેલું (જૂઓ ૮. ૮. ૨૩) તેથી એ માર્ગ ચાલતો આવેલો છે.

'આ (ભગવાન) ફલરુપ છે તે તારા માટે શા કારણે સાધન બને?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જો વ્રતોથી મેં ધારણ કરેલ હોય' શબ્દો યોજેલા છે. વ્રતો એટલે જેમનાથી ભગવાન વશ થાય તેવા ભગવાન સંબંધી નિયમો, તેવા (નિયમો)થી (મેં ભગવાનને) ધારણ કરેલા હોય તો તે મને અધીન હોવાથી મારી પવિત્ર આશાઓ સત્ય કરો. આથી એમ સૂચવેલું છે કે લોકની માન્યતા પ્રમાણે (ભગવાને) ગોપીઓને વિષે બીજા પ્રકારની (અપવિત્ર) આશાઓ પણ સત્ય કરેલી છે. તેથી મારા વિષે તો કાંઇ સંદેહજ નથી, એવો ભાવ છે. આથી એમ જણાવ્યું કે બધી (સ્ત્રીઓ)એ ભગવાનને (કન્યાના વર તરીકે) ઇચ્છેલા હતા, તેમ ન હોત તો વ્રત કરવામાં જ (તેઓ) વિરોધ કરત. ૩૬.

હવે જે શ્લોક આવે છે તે કન્યાની જ પ્રાર્થનારૂપ છે એમ કેટલાક કહે છે. કેટલાક તો (એ શ્લોક) રાજાની (પ્રાર્થનારૂપ છે) એમ માની તેનો (તેની પછીના શ્લોકની) પછી પાઠ કરે છે. તે પ્રસંગમાં (ભગવાન) કન્યા ઉપર જ કૃપા (કરે તે) યોગ્ય છે. તેથી અહિં જ તેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. પહેલાં પોતાનાં વ્રત ઉપરના વિશ્વાસને લીધે ભગવાન (પોતાની આશાઓ સત્ય) કરશે એમ કહીને, ઈશ્વરને વશ રાખનાર કોણ હોય? (કોઇ ન હોય), તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેમને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરતી (તેમની) કૃપા માટે જ પ્રાર્થના કરે છેઃ—

यत्पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्ति श्रीरब्जजः सगिरिशः सहलोकपालैः ॥
लीलातनूः स्वकृतसेतुपरीप्सयासौ काले दधत् स भगवान् मम केन तुष्येत् ॥३७॥

જેમનાં ચરણકમલની રજ લક્ષ્મીજી અને મહાદેવ સહિત અને લોકપાલો સહિત બ્રહ્મા માથા ઉપર ધારણ કરે છે તે પોતે બનાવેલી મર્યાદાનું પાલન કરવાની ઇચ્છાથી સમયે (સમયે) લીલા માટે શરીરો ધારણ કરનાર આ ભગવાન શાથી મારા ઉપર પ્રસન્ન થાય? ૩૭.

કારણ કે ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેવી જ કામના કરવામાં આવે છે. તે (ભગવાન પ્રસન્ન થાય તે) ઘણું દુર્લભ છે, કારણ* કે બધા તેમની રજની જ કામના કરે છે, એમ 'જેમનાં ચરણકમલની રજ લક્ષ્મીજી માથા ઉપર ધારણ કરે છે' શબ્દોથી કહે છે. **अब्जः** એટલે બ્રહ્મા. **गिरिशः** એટલે મહાદેવ. તેમની સાથે અને લોકપાલોની સાથે (બ્રહ્મા રજ માથા ઉપર ધારણ કરે છે), કારણ કે રજથી ભગવદીય શરીર (પ્રાપ્ત) થાય છે એમ પહેલાં કહેલું છે. તે સમયે (ભગવદીય શરીર થાય ત્યારે) સંદેહ વિના ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા સ્વતંત્ર ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય છે. આ દેહનો વિયોગ થાય ત્યારે

---

* દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો '**यत्**' પાઠ લીધેલ છે. ગી. તેલીવાળાવાળી પ્રતમાં '**यत्र**' પાઠ છે.

(નવા) દેહનો આરંભ કરનારા (રજકણો) પહેલાં તેની (ભગવાનનાં ચરણની રજની)જ સાથે સંબંધમાં આવે એવા હેતુથી તે (રજ)ને પણ માથા ઉપર ધારણ કરે છે. ભગવાનના અવતારો થાય ત્યારે લક્ષ્મીજીને પણ અવતાર (લેવા)ની જરૂર હોવાથી, જેમ કરવાથી બધાએ દેહોને ભગવાનનો સંબંધ થાય તે પ્રયોજનથી લક્ષ્મીજીને પણ (રજની) તપાસમાં જ રહેવું પડે છે. બ્રહ્મા વિગેરે પણ પોતાનો અધિકાર પૂરો થયા પછી ફરી અધિકારથી દૂર રહેવાય તે માટે, જે પ્રકારે તેમ (ભગવાનનો સંબંધ) થાય તેવા પ્રયોજનથી (રજને) ધારણ કરે છે.

'અત્યારથી (શ્રીકૃષ્ણાવતારથી) પહેલાના તેઓ, (શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની રજ) કેવી રીતે ધારણ કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સમયે સમયે લીલા માટે શરીરો (ધારણ કરનાર)' શબ્દ યોજેલ છે. જે ભગવાન પોતે બનાવેલી ધર્મની મર્યાદાઓનું પરીપ્સયા રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી લીલા માટે શરીરો ધારણ કરનારા થાય છે, અને તેથી ચરણની રજના સંબંધની પ્રાર્થના યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. એવી રીતે બધાએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય આ (શ્રીકૃષ્ણ)જ છે એમ 'આ' શબ્દથી કહે છે. તે પાસે પ્રકાશે છે તેથી, (અને તેમની) કૃપા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ આ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેવું હોવાથી સાધન (કરવા)નો વિલંબ સહન થઈ શકે તેમ નથી એવો [તે ('આ' શબ્દ)નો અર્થ છે]. અથવા કયા ઉપાયથી તે પ્રસન્ન થાય, (મારે) જઇને તેમના ચરણોમાં પડી (કૃપા માટે) પ્રાર્થના કરવી જોઇએ અથવા કોઇ બીજો ઉપાય છે? એવી (ઉપાય) જાણવાની ઇચ્છા (જણાવે છે). (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાથી જ (તેમને) દાન (કરાય), વિગેરે મતનું ખંડન થાય છે. ૩૭.

'(આપણે) નહિ વિચારેલો (ઉપાય) પણ (ભગવાન) શોધી કાઢશે' એવા વિચારથી (કન્યાનો આવો) મનોરથ (થયો). તેથી જ ભગવાને તે ઉપાય શોધી કાઢ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते ॥
आत्मानन्देन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ॥३८॥

ફરી પૂજા કરેલા (ભગવાન)ને (રાજાએ) એમ કહ્યું કે:—'હે નારાયણ! હે જગતના પતિ! સ્વરૂપરૂપ આનંદથી પૂર્ણ (આપ)નું (હું) હલકું (પ્રાણી) શું (કાર્ય) કરૂં?' ૩૮

ફરીથી પૂજા કરીને ભગવાનની પ્રેરણાને લીધે રાજાએ પોતે જ કાંઇક પ્રાર્થના કરી. 'એમ' એટલે જે પ્રકારે કન્યાનો મનોરથ ફળે તેવા (નીચે) કહેલા પ્રકારનું. અંદર અને બહારથી પૂર્ણ, (સર્વને) વશ રાખનારને શું કહેવું (અને તેમનું) શું (કાર્ય) કરવું એવા અભિપ્રાયથી (ઉત્તરાર્ધ) કહેલ છે.

'નારાયણ' એટલે પ્રેરણા કરનાર. 'જગતના પતિ' એટલે બહારથી વશ રાખનાર. (આપ છો). તેથી જેમ આપ ઇચ્છો છો તેમજ (કાર્ય) કરાવો છો. તેથી (આપને) કાંઇ કહેવું યોગ્ય નથી.

વળી અપૂર્ણ હોય તેને કોઇક ક્રિયાથી પૂર્ણ બનાવે. આ (ભગવાન) તો પૂર્ણ આનંદથી જ પૂર્ણ છે. (તેમનુ) સ્વરૂપ જ આનંદ છે.

સર્વ સ્થલે રહેલ હોવાથી આંછાપણું હોય, તેથી 'પૂર્ણ' શબ્દથી ભરપૂરપણું (ઘટપણું) જણાવનાર પૂર્ણપણું કહેલું છે. તેમાં પણ હું આનંદ વિનાનો હોવાથી अल्पकः ઘણો હલકો દુષ્ટ અથવા હલકો છું. (તે આપ આનંદથી પૂર્ણનુ શું કાર્ય કરી શકું?) ૩૮.

(કાર્યનો) આરંભ થાય તે માટે જ ભગવાને તેને (એવી) પ્રેરણા કરી કે (કન્યા) માગવામાં આવે તો પણ તે ના પાડી શકે નહિ. પછી અવસર પ્રાપ્ત કરીને ભક્તોનું હિત કરનાર ભગવાને તેની પાસે માગણી કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:–

तमाह भगवान् कृष्णः* कृतासनपरिग्रहः ॥
मेघगम्भीरया वाचा सस्मितं कुरुनन्दन ॥३९॥

હે કુરૂના સંતાન! આસન ગ્રહણ કરેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી હસતાં હસતાં તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૯.

'ભગવાન' એટલે સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા પૂર્ણ. પૂર્ણ માગણી કરે તે નિંદિત નથી; કારણ કે તે સામો ઉપકાર કરે એવું સંભવે છે. 'શ્રીકૃષ્ણ' એટલે સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ કરનારા. 'આસન ગ્રહણ કરેલા' એટલે જ્યારે તેનું આસન ગ્રહણ કર્યું ત્યારે બીજું (કન્યા) પણ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે એવા વિચારથી શાંત. કારણ કે ભોજન કરવા બેઠેલ હોય, તે ધરાતાં સુધી ઉઠતા નથી, તેમજ તે સમયે માગવાથી દોષ થતો નથી.

(ભગવાન) તેના બધાએ દુઃખનો નાશ કરે છે એમ જણાવવા 'મેઘ જેવી ગંભીર (વાણી)થી' શબ્દ યોજેલ છે. 'હસતાં હસતાં' એટલે કાંઇક મોહ ઉત્પન્ન કરતાં, જેટલું (કરવા)થી તે કન્યા જ આપે પણ પોતાને ન આપે (આત્મસમર્પણ ન કરે). (કારણ કે) તેમ કરે તો કન્યા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન રહે. ('હે કુરૂના સંતાન!' એ) સંબોધન (રાજાને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). ૩૯.

---

* 'हृष्टः' પાઠ છે. 'પ્રસન્ન થએલા' એવો તેનો અર્થ છે. શ્રી સુબોધિનીમા 'कृष्णः' પાઠ લીધેલ હોવાથી તેવો પાઠ લીધો છે.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન માગવામાં ('રહેલ') દોષ દૂર કરતાં, માગણી કરેછેઃ–

नरेन्द्र याच्ञा कविभिर्विगर्हिता राजन्यबन्धोर्निजधर्मवर्तिनः ॥
तथापि याचे तव सौहृदेच्छया कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयम् ॥४०॥

હે નરેન્દ્ર! પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા ક્ષત્રિયબંધુની ભિક્ષાવૃત્તિ કવિઓએ નિંદેલી છે, છતાં પણ તારી મૈત્રીની ઇચ્છાથી તારી કન્યાની હું માગણી કરૂં છું, કારણ કે અમે કન્યાનું મૂલ્ય આપનારા નથી ૪૦

સ્ત્રીઓનુ હિત કરવા અવતરેલાએ હરકોઇ પ્રકારે પણ તેમનુ હિત સાધવું જોઇએ, તેથી (માગવામાં પણ) મને દોષ નથી. છતાં પણ ક્ષત્રિયનો વેષ ભજવનારે તે (ક્ષત્રિયપણાં) થી વિરૂદ્ધ કરવું જોઇએ નહિં, તેથી તેવા અર્થવાળો સામાન્ય નિયમ 'ક્ષત્રિય બંધુની ભિક્ષાવૃત્તિ કવિઓએ નિંદેલી છે' શબ્દોથી કહે છે. તે (ભિક્ષાવૃત્તિ) બ્રાહ્મણોનોજ ધંધો છે, 'હે નરેંદ્ર!' એ સંબોધનથી (આ વિષયમાં) (નગ્નજીતની) સંમતિ દર્શાવેલી છે એમ સૂચવેલું છે કે યજ્ઞ[*] વિગેરેનો વિચાર કરતાં યજ્ઞ વિગેરેમાં ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેથી (ભગવાન) નરનો વેષ ભજવે છે ત્યારે (નરના ઇન્દ્ર નરેન્દ્રની) પ્રાર્થના નિંદાએલી નથી. આણે (નગ્નજીતે) સ્તુતિ[†] પણ કરેલી છે.

'કવિઓએ' એટલે ચતુર પુરૂષોએ; કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે ભગવાને ક્ષત્રિયોને વીર્ય એવા હેતુથી આપેલું છે કે જે કાંઇ (તેઓને) જોઇતું હોય તે (તેઓએ) વીર્યથીજ પ્રાપ્ત કરવું. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (તું કન્યા) નહિ આપ તો બલથી પણ હું લઇ જંઇશ.

દુઃખના પ્રસંગોમાં માગવાથી (ક્ષત્રિયોને) દોષ થતો નથી, તેથી 'પોત્તાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા' વિશેષણ યોજેલું છે. પોતાનો ધર્મ એટલે વીર્ય. (કન્યા ઉપર) પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોય તો પ્રેમનેજ અટકાવવો જોઇએ, અથવા ન અટકે તો પોતાનો ધર્મ[‡] આચરવો જોઇએ, તેથી (૧) મરણ અથવા (૨) (કન્યાની) પ્રાપ્તિ થાય છે. મરણ થાય તો પણ પરલોકમાં (કન્યા) પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વીર્યજ આચરવું જોઇએ. છતાં પણ હું માગણી કરૂં છું એમ શ્લોકના ત્રીજાં ચરણથી કહે છે. એમ કરવાનુ પ્રયોજન 'મૈત્રીની ઇચ્છાથી' શબ્દથી કહેલું છે. જેમ તારી કન્યાને હું ઇચ્છું છું તેમ (તારી) મૈત્રીને પણ (ઇચ્છું છું) પછી

---

[*] '**याग**' પાઠ લીધેલ છે. લેખકારે '**योग**' પાઠ લીધેલ છે. 'યોગ' એટલે વ્યુત્પત્તિ. 'નરેન્દ્ર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિનો વિચાર કરતાં, એવો અર્થ થાય.

[†] પાછલ શ્લોક ૩૮ માં.

[‡] ક્ષત્રિયોનો ધર્મ વીર્ય આચરવો, એટલે યુદ્ધ કરી કન્યાનુ હરણ કરવું.

વીર્ય આચરવાથી (કન્યા અને મૈત્રી) બે પ્રાપ્ત થતાં નથી. ઈશ્વર હોવાથી કપટથી જય પ્રાપ્ત કરે તે જય નથી (ન ગણાય), એમ કદાચ (ભગવાનથી આખલાઓ) વશ કરવામાં આવે તો પણ (નગ્નજીત) ગણકારે નહિ એવા અભિપ્રાયથી માગણી (કરેલી છે), અને (નગ્નજીતના) ધર્મની પરીક્ષા થાય તે માટે વચન કહેલ છે.

કન્યા આપવાની જ હોવાથી, (તેને આપવામાં) બહુ દુઃખ નથી. 'માગણી કરનાર પૂર્ણ (હોવાથી) બદલો આપશે' એવી શંકા થાય, તેથી ચોથું ચરણ યોજેલું છે, કારણ કે મૂલ્ય આપવામાં આવે તો (તે) દાસી થાય છે. તેમાં પણ અમે (ભગવાન) ઉત્તમ કિંમત તરીકે વીર્ય જ આપીએ છીએ. (રાજાઓ કન્યાની માગણી કરનારને) વિદ્વાન બ્રાહ્મણ માનીને કદાચ કન્યાનું મૂલ્ય માગે, કારણ કે 'કન્યાનું (મૂલ્ય આપો), અમે કુશિક છીએ'* એમ નવમા સ્કંધમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે, (તેથી આ ચોથું ચરણ કહેલું છે). ૪૦.

(ભગવાને) માગણી કરી તે પહેલાં રાજા તો (કન્યા આમને) આપવી જોઇએ એમ વિચારીને, 'હું પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરીશ, અને ભગવાન પાસે કષ્ટ થાય તેવું (કાર્ય) કરાવવું જોઇએ નહિ' એવા અભિપ્રાયથી શાંત રહેલો. '(કન્યા ઉપર) પ્રેમ હોય તો કષ્ટ થાય તેવું (કાર્ય) પણ કરે, નહિ તો ન (કરે),' એવા પ્રયોજનથી હમણાં (ભગવાનનો કન્યા ઉપરનો) પ્રેમ જાણીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી (ચાર શ્લોકોથી) આખલાઓને નાથવા પ્રાર્થના કરે છેઃ—

॥ **राजोवाच** ॥ રાજા કહે છેઃ—

कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः ॥
गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥४१॥

હે નાથ! ગુણોના એક જ ધામરૂપ આપ જેમના અંગમાં લક્ષ્મી નિરંતર વસે છે તેમનાથી અધિક બીજો કોણ કન્યાનો વર અમે અહિં ઇચ્છેલો હોય? ૪૧.

(કન્યાનું) દાન કરવામાં આપનાથીએ અધિક કોઇ પણ (દાન કરવા) યોગ્ય નથી, અને કન્યાએ બીજો વર ઇચ્છેલો નથી. તેથી જાણી શકાય તેવી બધીએ સંપત્તિ (કન્યાના પતિ થવાની યોગ્યતા) આપમાં સિદ્ધ થએલી છે. વળી બધી સ્ત્રીઓ આપની જ છે, કારણ કે ગુણોનું એક જ ધામ આપ જ છો. અનન્ત નિત્ય ગુણો આપમાં જ રહેલા છે. તેથી જ લક્ષ્મી નિરંતર આપની અંદર (પાસે) રહે છે, કારણ કે જ્યાં લક્ષ્મી હોય ત્યાં સર્વ હોય છે. 'વસે છે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બીજે (લક્ષ્મી) માત્ર ભ્રમણ કરે છે. ૪૧.

---

* ઋચિક ઋષિએ ગાધિ રાજા પાસે તેની કન્યા સત્યવતી માગતાં ગાધિ રાજાએ આ પ્રમાણે કહેલું છે. જૂઓ ૯-૧૫-૬.

પરંતુ અમારા ધર્મનું પણ (અમારે) પાલન કરવું જોઇએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

किन्त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्त्वतर्षभ ॥
पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीक्षया ॥४२॥

પરંતુ હે ઉત્તમ યાદવ! કન્યાના વરની કસોટી (કરવા)ના હેતુથી પુરૂષોના વીર્યની પરીક્ષા કરવા અમે પહેલાં નિયમ કરેલો છે. ૪૨.

હમણાં (નિયમ) કરવામાં આવે તો અપરાધ થાય, પરંતુ પહેલાંજ (અમે નિયમ) કરેલો છે. **समयः** એટલે નિયમ. 'तु' 'પરંતુ' શબ્દ દઢતાપૂર્વક દાન આપતો નથી એમ જણાવે છે.* 'હે ઉત્તમ યાદવ!' એ (સંબોધન)થી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઇએ, એ વિષયમાં (ભગવાનની) સંમતિ જણાવેલી છે, કારણ કે ઉત્તમ યાદવો તે જાણે છે, ભક્તોના સ્વામી‡ (ભગવાન) ભક્ત (નગ્નજીત)ની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવશે એવા પ્રયોજનથી (તે કરેલું છે). ઉત્તરાર્ધથી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. ક્ષત્રિયોમાં વીર્યવાળો ઉત્તમ છે. ક્ષત્રિયના સાત† અંગ છે. સર્વમાં તે (ક્ષત્રિય)નું સામર્થ્ય જોવામાં આવે ત્યારે તે ઉત્તમ થાય છે (ગણાય છે). તેથી નાથવાના સાત આખલાઓ રાખેલા છે. ઉત્તમને જ કન્યા આપવાની છે. જમાઇ પ્રતિ નમ્રતા જણાવવી જોઇએ, અને અધમ પ્રતિ (નમ્રતા) જણાવવાની મના છે. કસોટી કરવામાં ન આવે તો વીર્ય (કેટલું છે તે) જણાય નહિ એવા હેતુથી (નિયમ કરેલો છે). આ પણ કન્યાના વરની કસોટી થા[illegible] માટે જ (કરેલ છે), પરંતુ આનો બીજો ઉપયોગ નથી. તેથી કન્યાદાનના પ્રસંગમાં તે (એવો નિયમ) અવશ્ય કરવો જોઇએ. ૪૨.

જે પ્રકારે કસોટી થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં તે નિયમ કહે છે:—

सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुरवग्रहाः ॥
एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥४३॥

હે વીર! આ સાત નાથી ન શકાય તેવા, અને વશ કરી ન

---

* આપમાં કન્યાના વર થવાની સંપૂર્ણ યોગ્યતા હોવા છતાં મારા નિયમ પ્રમાણે આપના વીર્યની કસોટી કર્યા વિના હું કન્યાનું દાન કરતો નથી, એમ આ શબ્દથી જણાવેલ છે.

‡ 'સાત્ત્વતર્ષભ' શબ્દનો આ બીજો અર્થ કરેલો છે.

† 'સાત પ્રાણો' એવો અર્થ છે (લે) યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ ૧–૩૫૩ માં (૧) રાજા સ્વામી, (૨) અમાત્યો, (૩) બ્રાહ્મણ વિગેરે પ્રજા, (૪) કિલ્લો, (૫) ખજાનો; (૬) હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદલ સેના અને (૭) મિત્રો એ સાત રાજ્યના અંગ કહેલા છે, તે સાત અંગો અહિં જણાવેલ હોય તેમ લાગે છે.

શકાય તેવા આખલાઓ છે. આમણે ભાંગી ગએલ અંગોવાળા ઘણા રાજપુત્રોને હણેલા છે ૪૩

એક સ્થલે ઘરમાં સાત આખલાઓ પૂરેલા. ત્યાં કોઇ પણ રખેવાળ નહતો. તેમાં કોઇ ગાય પણ નહતી. અને મરજીમાં આવે તેવો મદકારક ખોરાક હતો. તેથી તેઓ ઘણા મદવાળા થઇ એક બીજા સાથે લડતાં સદા ક્રોધવાળા રહેતા. તેમાં પણ તેઓ સાત એકી સંખ્યાવાળા હતા. તેમ ન હોત (બેકી સંખ્યામાં હોત) તો બબે લડતા હોત.

'**गोवृषाः**' આખલાઓ હોવાથી (તેમને) હણવા ન જોઇએ. 'गो' 'બલદ'ની જાતના સપાટ (ભૂમિ[૧] માં રહેનાર આખલાઓ હતા.

'બીજા (આખલાઓ)ની સ્તુતિ સાંભળનાર (ભગવાન)ની નિંદા કરવા માટે (કરે) છે', એવી શંકા દૂર કરવા 'હે વીર!' એવું સંબોધન કરેલું છે. વીરની પાસે (તેના) વીર્યને જાગ્રત કરવા કહેવામાં આવે છે.

'ઘણાએ આખલાઓને એક (ગોપાલ) ચારે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'નાથી ન શકાય તેવા' વિશેષણ યોજેલું છે. નહિ નાથેલા (આખલા) કરતાં પણ ક્રૂર છે. (આ શબ્દમાંનો) 'दुर्' ઉપસર્ગ તેમને નાથવાનો સંભવ પણ નથી એમ જણાવવા નાથવાના (કાર્ય)થી વિરૂદ્ધ અર્થ કહે છે. અથવા (वीरदुर्दान्ताः સમાસ લઇને) 'વીરોથી પણ નાથી ન શકાય તેવા' એવો (અર્થ લેવો).

વળી કઠણ છે-વશ કરવાનું જેમને તેવા (તે છે). તેઓની સાથેનું યુદ્ધ મરણ નીપજાવનારૂં છે, અથવા તેઓને પકડવાનું ઘણું કઠણ છે. (૧) જણાય તેવા અને જાણવામાં ન આવે તેવા ઉપાયોથી તેઓ મારી શકાય તેવા નથી અને (૨) બીજાઓને તેઓ હણે છે એમ (બે વિશેષણોથી) બે (ગુણો) કહેલા છે.

વળી તેઓનું વીર્ય માત્ર કલ્પનાથી જ જણાએલું નથી, પરંતુ ઘણા પ્રકારે તેનો અમલ પણ થએલો છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કાકતાલીય (કાગડાનું બેસવું અને વૃક્ષનું પડવું એ) ન્યાય પ્રમાણે (અમલ થયો) નહતો* એમ જણાવવા 'ઘણા' વિશેષણ યોજેલું છે. '**भग्नः**' 'હણેલા' શબ્દથી માત્ર પરાજય (કહેલ) નથી. તેમ હોય તો (આખલાઓને) જોઇને પણ ભય પામીને ભાગી જાય. (તેવા રાજપુત્રો નહિ) પરંતુ 'ભાંગી ગએલ અંગોવાળા' એટલે હાથ પગ વિગેરે ભાંગે ત્યાં સુધી પ્રયાસ કરનારાઓ(ને હણેલા છે),

---

[૧] ખરબચડા પ્રદેશમાં રહેનાર જંગલી પાંડાઓ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

* અકસ્માતથી રાજપુત્રો આખલાઓથી હણાયા ન હતા, એમ 'ઘણા' વિશેષણથી જણાવેલ છે. અકસ્માત એક બે વાર થાય, વારંવાર ન થાય.

'તેઓનાં તાલીમ અને બીજ* નમાલાં હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'રાજપુત્રો' શબ્દ યોજેલ છે. તાલીમ અને બીજવાળા તેઓ હતા, પરંતુ માત્ર ક્ષત્રિય નહતા. ૪૩.

આખલાઓના દોષો કહ્યા એટલે 'આવાઓનો પણ હું ઉદ્ધાર કરીશ' એવી જો તેઓના ઉપર આપની કૃપા હોય તો આપ જ કન્યાના વર છો. (કારણ કે તેમના ઉપર કૃપા હોય) તો (કન્યા) દુષ્ટ હોવા છતાં તેનો અને તેના (સગાં) ઓનો પણ આપ ઉદ્ધાર કરશો. કારણ કે તે (આખલા)ઓ કન્યાના કારણથી જ પૂરાએલા છે, તેથી તેઓનો ઉદ્ધાર થયા વિના કન્યાનો ઉદ્ધાર સંભવતો નથી. તેથી જો આપ તેઓનો ઉદ્ધાર કરશો તો (આપજ) વર (થશો) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यदीमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनन्दन ।
वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥४४॥

હે યદુનંદન! જો આપથી જ આ વશ થાય તો હે લક્ષ્મીના પતિ! આપ મારી દીકરીના પસંદ કરેલા વર (થશો). ૪૪

(આખલાઓને) વશ કરવામાં આવે તો તેમનો ઉદ્ધાર અવશ્ય થવાનો, તેથી તે (વશ કરવાનું) જ કહેલ છે. 'હે યદુનંદન!' સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે લીલા માટે પધારેલા (ભગવાન) કદાચ (તેમને વશ) ન કરે; કારણ કે યાદવો તેમ કરતા નથી; અને ગોવર્ધન (ઉપાડવો) વિગેરે (કાર્ય)ને લીધે (વશ કરશે એવો) સંદેહ રહે છે. (વશ કરો) તો આપ પસંદ કરેલા વર (થશો.) 'મારી[1] દીકરીના' એ શબ્દથી પોતાની હલકાઈ જણાવે છે. (આપની વર થવાની) યોગ્યતા તો સર્વથી ઉત્તમ છે એમ 'હે લક્ષ્મીના પતિ!' એ સંબોધનથી કહેલ છે. ૪૪

કન્યા પ્રાપ્ત થઇ ચૂકી, પરંતુ (રાજાની) પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવી જોઇએ. તેથી રાજાને વિશ્વાસ રહે તે માટે અલૌકિક પ્રકાર નહિ કરતાં, [illegible] બાંધવી વિગેરે કરીને (ભગવાને) તેમ કર્યું (રાજાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી), એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* 'આખલાથી હણાએલા ક્ષત્રિઓએ યુદ્ધની તાલીમ લીધી નહિ હોય અને ઉંચા ક્ષાત્રય વંશના નહિ હોય' એવી શંકા છે. 'રાજપુત્રો' શબ્દથી તે દૂર થાય છે. રાજાના પુત્રો હોવાથી તેમણે તાલીમ પણ લીધેલી અને ઉંચા કુલના પણ હતા. 'न तु क्षत्रियमात्रम्' પહેલાં વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં 'शिक्षाविजयिनः' શબ્દ છે. 'शिक्षाबीजिनः' હોવું જોઇએ, એમ માની તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

[1] 'मे' 'મારી' શબ્દ એકવચનમાં યોજી પોતાની હલકાઇ દર્શાવેલી છે (કે) રાજાઓ સામાન્ય રીતે પોતાના માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કરે છે. (જુઓ પાછલ શ્લોક ૪૨).

एवं समयमाकर्ण्य बद्ध्वा परिकरं विभुः ॥
आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ।४६॥

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને શક્તિવાળા (પ્રભુ)એ પોતાનાં સાત રૂપો કરીને તેમને રમતમાંજ નાથ્યા ૪૫

'શક્તિવાળા' એટલે સર્વ પ્રકારે કરવાની શક્તિવાળા. (ભગવાને આખલા પૂરેલા તે ઘરની) અંદર પ્રવેશ કરીને પોતાનાં સાત રૂપો કર્યાં. સાતે (રૂપ) ભગવાન જ હતા. અલૌકિક તો કરવાનું નહતું. (લૌકિકમાં) રૂપો તો એકનાં ઘણાએ થાય છે, (જેમ કે) પુત્રો, ચિત્રો. જૂદા જૂદા સમયે તે (લૌકિક રૂપો) રહેતાં નથી,[૧] એટલે આટલો જ (ભગવાનનાં રૂપમાં અને લૌકિક રૂપમાં ભેદ) છે, (અને) તે (ભગવાનની) સરસાઇ જ જણાવે છે, પરંતુ (તેમાં) કાંઇ અલૌકિક નથી. પછી (આખલાઓને) રમતમાં જ નાથ્યા. રમત(માં નાથવું)જ સરસાઇ દેખાડનારૂં છે. બાંધવાનું તો સહેલું જ (હતું।

નાથી, બાંધીને (ભગવાન તેમને) લઇ આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

बद्ध्वा तान् दामभिः शौरिर्भग्नदर्पान् हतौजसः ॥
व्यकर्षल्लीलया बद्धान् बालो दारुमयान् यथा ॥४६॥

જેમ બાલક બાંધેલા લાકડાના (આખલાઓ)ને ખેંચે તેમ જેમનો મદ નાશ પામેલ છે અને બલ હણાએલું છે તેવા તેઓને દોરડાંથી બાંધીને શૂરના પુત્ર સ્હેલાઇથી ખેંચી લાવ્યા. ૪૬.

પહેલાં જૂદા જૂદા સાંકળોથી પણ જેઓ બાંધેલા રહેતા નહતા તેમને 'દોરડાંઓથી' બાંધ્યા, એવો અર્થ છે. 'શૂરના પુત્ર' શબ્દથી લૌકિક સરસાઇ (જણાવી). (આખલાઓનો) મદ અને બલ નાશ પામ્યાં, પછી જેમ ભારથી પીડાએલા મરેલા જેવા બળદોને ખેંચવામાં આવે છે, તેમ (તેઓને) સ્હેલાઇથી ખેંચી લાવ્યા. 'જેમ બાલક લાકડાના (આખલાઓ)ને ખેંચે' એ દૃષ્ટાંતથી તેઓનું આખલાપણું પણ જતું રહ્યું હતું એમ કહેલું છે; કારણ કે બાલક આડા પડેલા પણ તેમને (લાકડાના આખલાઓને) ખેંચે છે, તે પ્રમાણે (ભગવાને) ભાંગી ગએલ અવયવોવાળા (તે આખલાઓ)ને ખેંચ્યા, એટલે તેઓનો ગર્વ પણ ઉતારી નાખ્યો અને રાજાનો પણ (ગર્વ ઉતારી નાખ્યો). ૪૬.

---

[૧] અહિં 'ભગવાનનાં' શબ્દ અધ્યાહાર છે (એટલે ભગવાનનાં રૂપો રહેતાં નથી) ભગવાન તેમનું કામ હોય ત્યાં સુધી તે રૂપોને રાખીને પછી પોતામાં તેમને સમાવી દે છે, તેથી તે રહેતાં નથી. લોકમાં તો પુત્રો વિગેરે ઉત્પન્ન થએલ હોય તેમને- પોતાની અંદર સમાવતા નથી. (લે) ભગવાનનાં નામ અને રૂપો નિત્ય હોવાથી આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. લૌકિક રૂપો અમુક સમય સુધી જ રહે છે, તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે.

પછી રાજાએ (તેમને) કન્યા આપી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः ॥
तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान् विधिवत्सदृशीं प्रभुः ॥४७॥

પછી વિસ્મય પામેલા અને પ્રસન્ન થએલા રાજાએ શ્રીકૃષ્ણને પુત્રી આપી સમર્થ ભગવાને (પોતાને) યોગ્ય તેનો વિધિ પ્રમાણે સ્વીકાર કર્યો. ૪૭.

આરંભમાં (રાજા) વિસ્મય પામ્યો, પછી પ્રસન્ન થયો. (આખલાઓને) બાંધવા, વશ કરવા અને બલહીન કરવા એ ઘણાં આશ્ચર્યકારક (કાર્યો) હોવાથી વિસ્મય (થયો). આ (કાર્ય) માટે જ પ્રતિજ્ઞા (કરેલી), તેથી કાર્ય થતાં પ્રસન્ન થયો. 'રાજા' હોવાથી તેણે મોટી ધામધૂમથી કન્યા તેમને આપી. તે(કન્યા)ની માગણી, દાન અને સ્વીકાર થએલાં, એમ કહેવા માટે ભગવાને પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભક્તિ હોય તોજ ભગવાન એ પ્રમાણે (સ્વીકાર) કરે છે એમ જણાવવા 'ભગવાન' એ શબ્દ કહેલ છે. આ 'ભગવાન' શબ્દ ધર્મમાં આસક્તિ દર્શાવનાર છે, 'વિધિ પ્રમાણે' શબ્દ તેજ (અર્થ) જણાવે છે. (ભગવાને) વૈદિક ધર્મોનો તે(કન્યા)ને સંબંધ કરાવ્યો. પછી લૌકિક અથવા અસુરોના ધર્મો તેનો સ્પર્શ કરશે નહિ, એમ સર્વ પ્રકારે (ભગવાન) પોતાનું ઇચ્છેલું સિદ્ધ કરે છે. તેના વિષે તેમ કરવાનું પ્રયોજન '(પોતાને) યોગ્ય' વિશેષણથી કહેલું છે. સ્વભાવથી (તે કન્યા પોતાને) યોગ્ય હતી, અકસ્માતથી આવી ચડતા દોષ ન લાગે તે માટે તેમ કર્યું (વૈદિક ધર્મોનો સંબંધ કરાવ્યો). દોષ દૂર કરવા માટે તેના વિષે તેમ કરવામાં આવે, તો ભગવાનમાં લૌકિકપણું પ્રાપ્ત થાય, તેથી 'સમર્થ' વિશેષણ યોજેલું છે, પોતે પોતાથી જ સમર્થ છે. ૪૭.

તે (કન્યા) દ્વારા (ભગવાને) બધીએ સ્ત્રીઓનું હિત કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम् ॥
लेभिरे परमानन्दं जातश्च परमोत्सवः ॥४८॥

અને રાજાની પત્નીઓ પુત્રીના પ્રિય પતિ તરીકે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરીને પરમ આનંદ પામી અને મોટો ઉત્સવ થયો. ૪૮

પહેલાં તે (રાજાની પત્ની) ઓ રાજાને પણ માત્ર ધર્મના કારણરૂપ થએલી, તેથી પુત્રીના વિષે ઓરમાયાપણું નહતું. તે (પુત્રી)ની મારફત પોતાને (ભગવાન સાથે) સંબંધ થયો, ભગવાનમાં ઉત્તમપણાની બુદ્ધિ અને સ્નેહ[1] થયાં,

---

[1] આ સર્વ 'च' 'અને' શબ્દથી સૂચવેલુ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

એમ 'શ્રીકૃષ્ણ' એટલે ઉદ્ધાર કરનાર, 'પ્રિય' એટલે અંદરથી ઇચ્છેલા (અને) 'પતિ' એટલે બહારના (ઇચ્છિલા) એટલે આ લોકમાં અંદરનું અને બહારનું સુખ આપનારા. (એ શબ્દોથી કહેલું છે). પછી પણ (શ્રીકૃષ્ણ) સાયુજ્ય (મુક્તિ) આપનારા છે. તેથી પોતાને (રાજાની પત્નીઓને) પણ તે (કન્યા)ની મારફત તે પ્રમાણે (મુક્તિ) પ્રાપ્ત થશે, એવા વિચારથી તેઓ પરમ આનંદ પામી. સંતોષ જ તેઓને મોક્ષ તરફ લઇ જનાર હતો.

અંદરનો (આનંદ) કહી, તેઓનો બહારનો આનંદ 'અને મોટો ઉત્સવ થયો' શબ્દોથી કહે છે. ઘણી જ ધામધૂમ તેઓએ કરી, એવો અર્થ છે. ૪૮.

બીજા પણ બધાની તે પ્રસંગને લીધે કૃતાર્થતા થઇ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

शङ्खभेर्यानका नेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः ॥
नरा नार्यश्च मुदिताः सुवासःस्रगलङ्कृताः ॥४९॥

શંખ, નગારાં અને નોબતો વાગ્યાં. ગીતો, વાજીંત્રો અને બ્રાહ્મણોની આશિષોના (શબ્દ સંભળાયા); અને આનંદ પામેલા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓએ સુંદર વસ્ત્રો, માલાઓ અને અલંકારો ધારણ કર્યાં. ૪૯.

શંખ વિગેરે ત્રણ પ્રકારનાં વાજાંઓ (વાગ્યાં). ગીતો વિગેરે ત્રણ પ્રકારનાં શબ્દરૂપ (સંભળાયાં). આરંભમાં અને અંતે સત્ત્વ (ગુણ)વાળા આ છ (કહ્યાં). ગીતો, અને નગારાં રાજસ* છે. 'પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ' એમાં 'च' 'અને' શબ્દથી નહિ કહેલાં બધાનો† સમાવેશ કરેલો છે. 'આનંદ પામેલા' વિશેષણથી અંદરનો (ગુણ કહેલો છે). વસ્ત્રો વિગેરે ત્રણ બહારનાં (કહેલાં છે). અલંકારો વડિલોપાર્જીત હતા એમ 'च' 'અને' શબ્દથી જાણવું. ૪૯.

રાજાએ સંતોષને લીધે ત્રણે ભાગે પોતાનાં બધાં (ધન)નું દાન કર્યું એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

दशधेनुसहस्राणि पारिबर्हमदाद्विभुः ॥
युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससाम् ॥५०॥
नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान् रथान् ॥
रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान् ॥५१॥

શક્તિવાળા (નગ્નજીત રાજા)એ દશ હજાર ગાયો, ગળામાં સુવર્ણની કંઠીઓ તથા સુંદર વસ્ત્રોવાળી ત્રણ હજાર યુવતીઓ, નવ

---

* આરંભમાં કહેલ 'શંખ' અને અંતે કહેલ 'બ્રાહ્મણોની આશિષો' સાત્વિક છે. ગીતો અને નગારાં રાજસ છે. નોબતો અને વાજીંત્રો તામસ રહ્યાં.

† 'નહિ કહેલાં બધાં' એટલે બાલકો, ષઢા વિગેરે.

હજાર હાથીઓ, હાથીઓ કરતાં સોગણા રથો, રથો કરતાં સોગણા અશ્વો અને અશ્વો કરતાં સોગણા નરો (સૈનિકો) પહેરામણી તરીકે આપ્યા. ૫૦–૫૧.

(તે બે શ્લોકો પૈકી) એક (પહેલા)થી ધર્મ અને કામ પ્રાપ્ત કરાવનારા, અને બીજાથી ચાર અંગોવાળી સેનારૂપ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા (પદાર્થો) કહેલા છે.

'(આ પદાર્થો ભગવાનને) ઇચ્છેલા નહિ હોવાથી, તે લેશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'પહેરામણી તરીકે' શબ્દ યોજેલ છે. કન્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે ત્યારે તે (પહેરામણી)નો સ્વીકાર જરૂરી છે. 'શક્તિવાળા' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) જેમ તેમ કરીને પ્રતિષ્ઠા (થાય તે) માટે દાન આપેલું નહતું.

જેમાં એક હજાર દક્ષિણા આપવામાં આવે તેવો ધર્મ (યજ્ઞ) પ્રાકૃત અને વૈકૃત એવા ભેદથી દશ પ્રકારનો[*] છે (તેથી દશ હજાર ગાયો આપી). કામ ત્રણ પ્રકારનો છે, તેથી (તેટલા) હજારની સંખ્યામાં યુવતીઓ આપી, અને (૧) નિયતા, (૨) અલંકૃતા (તથા) (૩) રસાલંબના[†] એવા નાયિકાના ભેદને લીધે તથા ગુણના ભેદને લીધે (કામ) ત્રણ પ્રકારનો છે. ૫૦.

સર્વ પેટા જાતિવાળા હાથીઓ એક હજારની સંખ્યામાં આપ્યા. ભદ્ર વિગેરે નવ જ જાતના હાથીઓ છે. રથ વિગેરે એક પછી એક સોગણા આપ્યા. તે (નગ્નજીત)ના પહેલાના વિચાર કરતાં પછીનો વિચાર એકસો ગણું ગ્રહણ કરે છે. ૫૧.

પછી સ્નેહને લીધે (શ્રીકૃષ્ણ તથા કન્યાને) ત્યાં રાખ્યા નહતા એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં (તેમને) વળાવ્યાનું કહે છે:—

दम्पती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ ॥
स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो यापयामास कोसलः ।५२॥

સ્નેહને લીધે ભીંજાએલ હૃદયવાળા કોસલરાજે મોટી સેનાથી વીંટાએલા દંપતીને રથમાં બેસાડીને વળાવ્યા. ૫૨.

(ત્યાં) રાખવાથી દંપતી[‡] નિરૂદ્યમી થાય. રથમાં એટલે પોતાના (રાજાના)

---

[*] (૧) અગ્નિહોત્ર (૨) દર્શપૂર્ણમાસ (૩) પશુ (૪) ચાતુર્માસ્ય અને (૫) સોમ એવા વેદાર્થરૂપ ભગવાન (ધર્મ)નાં પાંચ રૂપો છે. તે દરેકના (૧) પ્રાકૃત કુદરતી, ફેરફાર થયા વિનાનું અને (૨) વૈકૃત ફેરફાર થએલું એવા બે ભેદ હોવાથી ધર્મના દશ રૂપો થયાં. જૂઓ તત્ત્વદીપ ૨-(૧-૨).

[†] આ નાયિકાના ત્રણ ભેદ ગુણ પ્રમાણે કરેલા જણાય છે, સાહિત્યદર્પણમાં (૧) સ્વીયા (૨) પરકીયા અને (૩) સાધારણી એવા ત્રણ ભેદો કહેલા છે.

[‡] વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. રા. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં 'धर्मपत्न्यौ' પાઠ છે.

રથમાં (બેસાડીને વળાવ્યા). (દંપતીને તેમના ઘેર) જવામાં પણ બધીએ રાજાનીજ સાવચેતી સૂચવેલી છે. (રાજા) પોતે (સાથે) જાય તે અયોગ્ય હોવાથી તેણે જ (તેમને) મોટી સેનાથી વીંટળાએલા (કર્યા) (સાથે મોટી સેના મોકલી) વળી સ્નેહને લીધે હૃદયનું ભીંજાવું પણ (રાજાને સાથે) જવામાં વિઘ્ન કરનારૂં હતું. આથી એમ કહેલું છે કે ભક્તે કરવું જોઇએ તે સર્વ તેણે કર્યું. (તે) કોસલ દેશનો રાજા હતો, તેથી પોતે ત્યાં (કોસલ દેશમાં) ભક્તિ કરવા માટે જાતે રહ્યો એમ પણ કહેલું છે. ૫૨

આખલાઓ ઉપર વિજય મેળવતાં ભગવાનનાં સામર્થ્યની લોકમાં પ્રસિદ્ધિ થઇ નહિ, તેથી (તે લોકમાં) જણાવેલા તે (આખલાઓએ) જેમના અવયવો ભાંગેલા તેઓ ભેગા થઇને તેમને (ભગવાનને) પકડવા આવ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपा नयन्तं पथि कन्यकाम् ॥
भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥५३॥

પહેલાં યાદવોએ અને આખલાઓએ જેમનાં પરાક્રમનો નાશ કર્યો હતો તેવા ઘણા દ્વેષી રાજાઓ આ સાંભળીને કન્યા લઇ જતા (ભગવાન)ને રસ્તામાં ઘેરી વળ્યા ૫૩.

આ ભગવાનનું ચરિત્ર છે. 'भूपाः' 'રાજાઓ' શબ્દથી તેઓનો પોતાનો દેશ (છે એમ) કહેલ છે. ભગવાનને તો પોતાનો દેશ પણ નથી તેમજ સાસરાનો દેશ પણ નથી. સર્વ તરફથી રોકવામાં આવે ત્યારે ગુંચવણ થાય, એવો (અર્થ છે). (ભગવાન) કન્યાને જ લઇ જાય છે એવા ખોટા (સમાચાર) સાંભળીને થોડી ધર્મબુદ્ધિવાળા (રાજા)ઓ પણ આવ્યા. તેથી રાજાઓ (રોકનારા) ઘણા થયા. 'રસ્તામાં' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે નગ્નજીતે સાથે મોકલેલી) સેના ઘણી છૂટી પડી ગઇ હતી.

'યાદવોએ જેમનાં પરાક્રમનો નાશ કર્યો હતો' શબ્દોથી તેઓના આવવાનું કારણ વેર કહેલું છે. 'પહેલાં આખલાઓએ જેમના પરાક્રમનો નાશ કર્યો હતો' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે કન્યા માટે પણ તેઓ હેરાન થએલા હતા. છતાં પણ આવવાનું પ્રયોજન 'ઘણા દ્વેષી' એ વિશેષણથી કહેલું છે. सुष्ठु ઘણો दुष्टः દુષ્ટ છે मर्षः સહનશક્તિ જેમની તેવા (તેઓ હતા) (सुदुर्मर्षाः માંના) दुर् ઉપસર્ગથી (તેઓનો) ક્રોધ દુષ્ટ થાય છે. ૫૩.

તેઓએ માત્ર રોકાણ કર્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ મારવા માટે પણ પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तानस्यतः शरव्रातान्बन्धुप्रियकृदर्जुनः ॥
गाण्डीवी कालयामास सिंह क्षुद्रमृगानिव ॥५४॥

જેમ સિંહ હલકા પ્રાણીઓને (નસાડે) તેમ બાણોના સમૂહ નાખતા તેઓને, ગાંડીવ ધારણ કરનાર બંધુઓનું પ્રિય કરનાર અર્જુને નસાડ્યા. ૫૪

ભક્તિમાં ભગવાન અનુકૂલ હોય છતાં પણ ભક્ત અનુકૂલ હોવાની જરૂર છે એમ કહેવા, તે બધાને ભગવાનના સેવકે જ નસાડ્યા એમ 'અર્જુને (નસાડ્યા)' શબ્દથી કહે છે. ભગવાને અલૌકિક કરવાનું નહતું, અને ભક્તિમાર્ગમાં ઐશ્વર્યનું સ્થાપન કરવાનું હતું (તેથી અર્જુને નસાડ્યા). અર્જુને પણ ભગવાનની પ્રેરણાથી યુદ્ધ કર્યું નહતું, પરંતુ બંધુઓ એટલે ભગવાનના વસુદેવ વિગેરે ભક્તોનું પ્રિય કરનારો તે હતો. (તેથી) જે પ્રકારે ભક્તિમાં ભક્તની જરૂર રહે અને બંધુઓ પોતાનો ઉપકાર જાણે (તે પ્રમાણે તેણે રાજાઓને નસાડ્યા), ગાંડીવ વિગેરેના ઉદાસીન પ્રતિ ઉપકાર અને અપકાર[1] વર્ણવેલા છે. અહિં બંધુઓ ઉપરના ઉપકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. 'ગાંડીવ ધારણ કરનાર' શબ્દ આ સૂચવે છે. 'कालयामास' 'નસાડ્યા' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે કાલની પેઠે (તેઓનો) નાશ કર્યો. તે (અર્જુન)ને બહુ મહેનત પણ પડી નહતી એમ જણાવવા 'જેમ સિંહ હલકાં પ્રાણીઓને (નસાડે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ૫૪.

નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्य सत्यया ।
रेमे यदूनामृषभो भगवान् देवकीसुतः ॥५५॥

દેવકીજીના પુત્ર ઉત્તમ યાદવ ભગવાને પહેરામણી લઇને દ્વારકા આવીને સત્યા સાથે રમણ કર્યું ૫૫.

ઉપસ્કાર સહિત તે(સત્યા)નો સ્વીકાર કરીને, વિધિ પ્રમાણે પણ (તેને દ્વારકા) લાવીને, તેની અંદર ઘણો જ પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો. **ભગવાન જેવા ભક્ત વિષે રમણ કરે છે તેવા બીજે રમણ કરતા નથી,** એવું સર્વ (રાણીઓથી) ઉત્તમપણું કહ્યું. દ્વારકા આવવાનું પ્રસંગને લીધે કહેલું છે.

'ઉત્તમ યાદવ' શબ્દથી એમ સમજાય છે કે તે (સત્યા)થી ગૃહસ્થપણું સારી રીતે સિદ્ધ થયું. તે (ગૃહસ્થપણા)માં સર્વ યોગ્યતા સિદ્ધ થાય, તે માટે 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલો છે. 'દેવકીજીના પુત્ર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે એ પ્રમાણે રમણ કરવામાં ભક્ત ઉપરની કૃપા જ કારણરૂપ હતી. ૫૫.

---

[1] 'ઉદાસીન' (શત્રુ પણ નહિ અને મિત્ર પણ નહિ તેવા) મય ઉપર ઉપકાર કરેલ, અને અગ્નિનો અપકાર કરેલ. (આ અધ્યાયના શ્લોક ૨૫ તથા ૨૭ ઉપરનાં શ્રી સુબોધિની જુઓ). (લે)

કીર્તિ અને શ્રીનો વિધિ પ્રમાણે સ્વીકાર કરીને, આઠ ઐશ્વર્યવાળા[1] થઇને, બધીએ (સ્ત્રીઓ)નો સ્વીકાર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः ॥
कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥५६॥

સંતર્દન વિગેરે ભાઈઓએ આપેલી, ફોઇ શ્રુતકીર્તિની પુત્રી કૈકેયી ભદ્રાને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા. ૫૬.

શ્રુતકીર્તિ પણ (શ્રીકૃષ્ણની) ફોઇ હતી. ('કૈકેયી' એટલે) કૈકય દેશના રાજાની પુત્રી.

'જ્ઞાન (શક્તિ) પછીની શક્તિને[2] ભાઇઓએ (શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કરતાં) અટકાવી હતી, તેથી ભક્તિ પછી તરતની (શક્તિ) કીર્તિનું પણ તેમજ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તેમ નહતું એમ કહેવા 'ભાઈઓએ આપેલી' વિશેષણ યોજેલ છે. 'શ્રીકૃષ્ણ' (શબ્દથી એમ કહેલું છે કે) સામગ્રી (પહેરામણી) વિનાની પણ આ (કન્યા)નો (ભગવાને) સ્વીકાર કર્યો. સંતર્દન ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો, તેથી श्रुतेन विद्याथो कीर्तिः કીર્તિ (હતી જેની), અથવા श्रुता સાંભળવામાં આવેલી હતી કીર્તિ જેની, એમ કીર્તિ (પ્રસિદ્ધિનું) કારણ હોય તે યોગ્ય છે. 'તર્દન'* નામ હોવાથી કીર્તિ થાય જ. કૈકય દેશ પશ્ચિમમાં† આવેલો છે. ૫૬.

નીચેના શ્લોકમાં શ્રીરૂપ લક્ષ્મણાનો વિવાહ કહે છે:—

सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम् ॥
स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ॥५७॥

જેમ ગરૂડે અમૃત હરી લીધું હતું તેમ તેમણે એકલાએ (શુભ) લક્ષણોવાળી મદ્રાના રાજાની પુત્રી લક્ષ્મણાનું સ્વયંવરમાં હરણ કર્યું હતું. ૫૭.

---

[1] જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ, કીર્તિ અને શ્રીરૂપ આ (પાંચ પટરાણીઓ) અનુક્રમે થઇ. ભૌમાસુર પાસેથી લાવેલી ઐશ્વર્યરૂપ હતી, એવા આશયથી 'આઠ ઐશ્વર્યવાળા થઇને' કહેલ છે. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે રૂક્મિણીથી આરંભી આઠ પટરાણીઓ આઠ ઐશ્વર્યરૂપ હતી. (લે) સત્યાને અહિં ધર્મરૂપ કહી છે, પરંતુ શ્રીસુબોધિનીમાં તેને ભક્તિરૂપ જ કહેલ છે. નિબંધમાં પણ 'યાગરૂપ' નહિ, પણ 'યોગરૂપ' કહેલ છે. એમ આ અધ્યાયના આરંભની કારિકાઓ ઉપરના લેખમાં જ કહેલું છે. ભૌમાસુર પાસેથી લાવેલી સ્ત્રીઓને ઐશ્વર્યરૂપ માનવા કરતાં આઠ પટરાણીઓથી જ આઠ ઐશ્વર્યવાળા થયા એમ માનવું વધારે યોગ્ય જણાય છે.

[2] મિત્રવિંદાને. (લે)

* 'તર્દન' એટલે મારી નાખવું. ક્ષત્રિયોમાં હણનાર હોય તેની પ્રસિદ્ધિ થાય જ.

† સિંધુની પાસેનો પ્રદેશ કૈકય દેશ ગણાતો.

મદ્રદેશ પણ કેકયની પાસે હતો. (આ કન્યા) શ્રીવત્સરૂપ હોવાથી લક્ષ્મણા (નામ પડેલું). આનો (ભગવાન સાથે) વિવાહ થવામાં (શુભ) લક્ષણવાળી હોવાપણું કારણરૂપ હતું, તેથી 'લક્ષણોવાળી' વિશેષણ યોજેલ છે. રાધાવેધનું જેમાં નિશાન (પણ) હતું તેવા સ્વયંવરમાં (ભગવાને તેનું) હરણ કર્યું. (લક્ષ્મણાએ ભગવાનનું) વરણ કર્યા પછી, ત્યાર પછીનાં વાક્યોની* અનુવૃત્તિથી (ભગવાને હરણ કર્યું હતું એમ) જણાય છે. 'એકલાએ' વિશેષણથી ભગવાનનો પ્રતાપ (જણાવેલો છે), કારણ કે सः તે પ્રસિદ્ધ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. 'જેમ ગરૂડે અમૃત (હરી લીધું હતું)' શબ્દોથી સામા પ્રહાર વિના લઇ આવવા(ના વિષય)માં અને ઇંદ્ર વિગેરે ઉપર વિજય મેળવવા(ના વિષય)માં દૃષ્ટાંત કહેલું છે. આ(નો વૃત્તાંત) આગળ‡ વિસ્તારથી કહે છે. (બીજી) સર્વનો એક સ્થલે વિસ્તારથી વૃત્તાંત કહેલો છે અને આનો બીજે સ્થલે (કહેલો છે) એમ જણાવવા વાણીથી વિવાહ(નું વર્ણન કરતી) વખતે (આનો વૃત્તાંત) વિસ્તારથી કહેલો છે. ૫૭.

સાધનરૂપ[1] (પત્નીઓ)નું વર્ણન કરી, સાધ્ય† સાધનને અધીન હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં તેઓનું[2] ટૂંકમાં નિરૂપણ કરે છે.

अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ॥
भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ॥५८॥

અને ભૌમાસુરને હણીને તેના અંતઃપુરમાંથી આણેલી સુંદર દર્શનવાળી બીજી એવા પ્રકારની શ્રીકૃષ્ણની હજારો પત્નીઓ હતી. ૫૮

'च' 'અને' શબ્દથી આમનાથી ઉત્તમ તથા હલકી પત્નીઓનો સમાવેશ કરેલો છે. નરકાસુરને હણીને તેના અંતઃપુરમાંથી લાવવામાં આવેલી. તેણે જ એક સ્થલે ભેગી કરેલીને ભગવાન લઇ આવ્યા એ માત્ર દૃષ્ટાંત છે. 'चारु સુંદર दर्शनं જ્ઞાન અથવા સૌંદર્ય હતું જેઓનું' એ વિશેષણથી તેઓને લાવવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. જૂદી (ગોપના) જાતની ગોપીઓ વિગેરે (આમના) સરખી ન હતી, ઉત્તમ હતી. (આમનાથી) હલકી તો અપ્સરાઓ (હતી, તેઓ) પોતે આવેલી. બધીએ પત્નીઓ હતી. બધીઓને ભગવાને મુક્તિ આપી એમ જણાવ્યું એ સ્પષ્ટ જ છે. એવી રીતે ભગવાને નિરોધ કર્યો. ૫૮.

ઇતિ શ્રીમલ્લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમ સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

---

* જૂઓ ૧૦–૮૦–૩૧ થી ૩૫

‡ આ સ્કંધના અધ્યાય ૮૦ માં.

[1] 'સાધનરૂપ' એટલે વિદ્યારૂપ એવો અર્થ છે (લે)

† 'સાધ્ય' એટલે સાધનથી જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે. આઠ પટરાણીઓને ૧૦. ૮૦–૧૬ ઉપરની શ્રીસુબોધિનીજીની કારિકામાં પહેલા (શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય) આઠ પ્રકારની ભક્તિરૂપ કહેલ છે. આ આઠ પ્રકારની ભક્તિ સાધનરૂપ છે. તેથી પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય 'આત્મ નિવેદન' છે.

[2] આ બધીએ સાધ્યરૂપ હતી, એવો અર્થ છે (લે)

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય દશમો

सर्वासामुद्धृतिः पूर्वं संक्षेपेण निरूपिता ॥
दशमे विस्तरेणाह तामेवान्यविभाषया ॥१॥

સર્વ (સ્ત્રીઓ)ના ઉદ્ધાર પહેલાં ટૂંકાણમાં કહ્યો. દશમા (અધ્યાય)માં તે (ઉદ્ધાર)નેજ બીજા વિકલ્પપક્ષથી વિસ્તારથી કહે છે. કા. ૧.

यदर्थमवतीर्णोऽसौ नात्यन्तं तत्र मृग्यते ॥
हेतुरित्यत्र निर्णीत अतस्ता जगृहे हरिः ॥२॥

આ (ભગવાને) જે પ્રયોજનથી અવતાર લીધેલો છે તે વિષયમાં (તેમને) બહુ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. એવા હેતુનો* અહિં નિર્ણય કરવામાં આવે છે. તેથી હરિએ તેઓનો સ્વીકાર કર્યો. કા. ૨.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓના વિવાહનું વર્ણન કર્યું ત્યારે તેમાં (ભગવાનનું) પરાક્રમ સાંભળવામાં આવ્યું નહિ, તેથી તે (પરાક્રમ સાંભળવા) માટે, (રાજા) નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છે, કારણ કે જો બધાં કર્મો પરાક્રમવાળાં હોય તો તેઓ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છેઃ—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છેઃ—

यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः ॥
निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥१॥

જે પ્રકારે ભગવાને ભૌમાસુર કે જેણે તે સ્ત્રીઓને પૂરી રાખેલી હતી તેને હણ્યો. આ શારંગ ધનુષ્યવાળાનું પરાક્રમ જણાય તેમ કહો. ૧.

'ભગવાન' હોવાથી (ભૌમાસુરને) હણે તેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ (હણવાના) પ્રકારમાં જ (સંદેહ છે). 'ભૌમ' એ ભગવાનનો જ પુત્ર હતો.

'બધાએને જેમ હણ્યા તેમ તેને પણ હણ્યો, એટલે વિશેષ શું હોય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેણે (તે સ્ત્રીઓને પૂરી રાખી હતી)' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે રાજાઓની કન્યાઓ સોળ હજારની સંખ્યામાં હતી. જો (ભૌમાસુર તેના રહેવાના) સ્થાનથી અથવા (તેનો પોતાના) દેહથી પાસે જઈ શકાય તેવો હોત, તો બધાએ રાજાઓ ભેગા થઇ તેને હણત, કારણ કે પુત્રીનું હરણ થાય તે લજ્જા કરાવનારૂં છે. તેથી જણાય છે કે સર્વ પ્રાણીઓથી ન હણાય તેવો અને પાસે જઇ ન શકાય તેવો તે હતો. એટલે તેવાનો વધ લૌકિક નિયમ પ્રમાણે

---

* 'હેતુ', એટલે તર્ક. ભૌમાસુરને હણી આ સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં ભગવાનને બહુ પ્રયાસ કરવો પડ્યો નથી, કારણ કે તેને તો બીજા કારણે (ઈંદ્રની ફરીઆદને લીધે) પણ હણવાનો જ હતો. આવા તર્કનો અહિં નિર્ણય કરેલો છે.

કેમ થયો? એવો વિચાર થાય છે. તે (કન્યા)ઓ પ્રસિદ્ધ હતી. વળી તેઓને પૂરી જ કેમ રાખી? તેમને ભોગવી કેમ નહિ? અથવા ભગવાન તેમને કેવી રીતે લઈ આવ્યા?*

જે પ્રકારે (ભગવાનનું) પરાક્રમ થાય[1] (જણાય), તે પ્રમાણે કહો. આથી એમ જણાવેલું છે કે તેઓ(ની સાથે)ના વિવાહમાં (ભગવાનને) ક્લેશ થએલો એમ લોકમાં જણાય છે, અને યુક્તિથી એમ જણાય છે કે (ભગવાનને) ક્લેશ થયો નહતો, કારણ કે આ શારંગ ધનુષ્યવાળા છે, (અને) શક્તિવાન ક્લેશ થાય તેમ કાર્ય કરતા નથી. ૧.

તે સંબંધમાં પ્રસંગને લીધે તેઓનો (ભગવાન સાથે) વિવાહ થયો હતો એમ કહેવા, ભગવાન દેવોના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

॥ श्रीशुकउवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

इन्द्रेण हृतच्छत्रेण हृतकुण्डलबन्धुना ॥
हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ॥२॥

જેનું છત્ર હરાએલું હતું, જેનાં બંધુના કુંડલ હરાએલાં હતાં, અને જેનું મેરૂ પર્વત ઉપરનું સ્થાન હરાએલું હતું તેવા ઇંદ્રે ભૌમાસુરનું કર્મ જણાવેલા (ભગવાન)....૨.

પહેલાં નરકાસુરે દિગ્વિજયમાં ઇંદ્રને હરાવીને (પોતાનો) વિજય જાહેર કરવા (તેનાં) ત્રણ (પદાર્થો) લઇ લીધા. (૧) રાજાપણું જણાવનારૂં છત્ર. તે(છત્ર લેવા)થી ઇંદ્રપણું લીધું. (૨) અદિતિના પુત્ર હોવાપણું અને કશ્યપના પુત્ર હોવાપણું (એ) જેનું માહાત્મ્ય હરી ન શકાય તેવાં છે એમ માનીને, કશ્યપથી ભગવાન મોટા હોવાથી પિતાને લીધે પ્રાપ્ત થતી સરસાઇ (પોતાની) સિદ્ધ થતાં, (પોતે) ભૂમિનો પુત્ર હોવાથી 'અથવા આ (ભૂમિ) અદિતિ છે' વાકય પ્રમાણે (પોતે પણ) આદિત્ય† સિદ્ધ થતાં, ઉત્તમ રૂપ પ્રકટ કરનારાં તે(અદિતિ)નાં બે કુંડલો લઇને

---

* 'જે ભગવાન તે સ્ત્રીઓને ભૌમાસુર પાસેથી લઇ આવ્યા' એમ 'निरुद्धाः' એટલે છોડાવી લાવ્યા, એવો બીજો અર્થ કરેલ છે.

[1] ('જે પ્રકારે ભગવાને ભૌમાસુરને હણ્યો'-) એમ જે પહેલાં પૂછ્યું તે ભગવાનના પરાક્રમ તરીકે કહો, એવો અર્થ છે. पतत् શબ્દ विक्रमं નું વિશેષણ નથી: તેનું વિશેષણ હોય તો 'पतम्' જોઇએ. (લે)

† ઇંદ્રના પિતા કશ્યપ અને માતા અદિતિ હતાં. ભૌમાસુરના પિતા ભગવાન અને માતા ભૂમિ હતાં. કશ્યપ કરતાં ભગવાન ઉંચા હોવાથી તે વિષયમાં ભૌમાસુર વધારે ઉત્તમ હતો. ભૂમિ પણ અદિતિ હોવાથી (અદિતિ શબ્દનો અર્થ પણ ભૂમિ થાય છે) ઇંદ્રની પેઠે ભૌમાસુર પણ અદિતિનો પુત્ર આદિત્ય હતો.

(ભૌમાસુરે) પોતાની માતા ભૂમિને આપ્યાં. (૩) તેજ પ્રમાણે ત્રણ લોકના અધિપતિપણાનો પણ નાશ કરવો જોઇએ. (क) તે પૈકી જે જ્યાં રહેતો હોય, તેનાં અધિપતિપણાંનો નાશ કરવો જોઇએ નહિ, કારણ કે તે સાધારણ થાય.[1] (ख) તેથી (ઇંદ્રનાં) ભૂમિના અધિપતિપણાનો નાશ કરવા 'अमराद्रिस्थानं' મેરૂ (પર્વત) ઉપર ઇંદ્રનું જે સ્થાન હતું તેને પણ હરી લીધું. (ग) આથી (એમ સૂચવ્યું કે) પોતાના (ભૌમાસુરના) સ્થાનનું અધિપતિપણું (ઇંદ્રમાં) રહ્યું જ નહતું, તેથી (તેનું) પાતાલનું અધિપતિપણું દૂર કરવા કાંઇ પણ કર્યું નહિ. (क) સ્વર્ગનું (ઇંદ્રનું) સ્થાન પણ લેવું છે એવો (તેનો) નિશ્ચય હતો.

(ભગવાનના) બીજા અવતારો હોય, ત્યારે અવતારનું જે પ્રયોજન હોય તેટલું જ (તે) કરે છે; અધિક (કાંઇ) કરતા નથી. તેમજ વામન (પોતાના) પુત્રને હણવા ઇચ્છતા નહતા; પરંતુ ભાઇ કરતાં પુત્ર (તેમને) પ્રિય હતો. વળી અદિતિ કરતાં ભૂમિ (વધારે) ભક્ત હતી[2] તેથી, અને પોતાના કરતાં પણ પુત્ર પ્રિય હતો તેથી, પુત્ર પોતાની માતાને કુડલો આપતો હતો તેમાં તેને અટકાવ્યો નહિ. (ભગવાનનો) ઉત્તમ અવતાર થાય ત્યારે સર્વ (અવતારો)માં રહેલું તેજ તેમાંજ પ્રવેશ કરે છે તેથી[3] વામન ઉદાસીન (બેદરકાર) રહ્યા, એટલે ઇંદ્રે શ્રીકૃષ્ણને જ વિજ્ઞપ્તિ કરી.

હરાએલાં હતાં બે કુડલો બંધુના એટલે માતાના જેની,[4] હરાએલું હતું મેરૂ પર્વતનું સ્થાન જેનું તેવો (ઇંદ્ર થએલો).

---

[1] નરકાસુર પોતે પાતાલમાં રહેતો, તેથી પાતાલનું અધિપતિપણું લેવામાં ઝાઝા પ્રયાસની તેને જરૂર નહતી, તેથી તેણે (ઇંદ્રનું) ભૂમિનું અધિપતિપણું 'લઇ લીધું એવો અર્થ છે. તે (આસામની સરહદ પાસે) કામરૂપ દેશમાં રહેતો હોવા છતાં, અસુર હોવાથી તેને રહેવાનું સ્થલ પાતાલ જ હતું (લે). અહિં પાતાલના અધિપતિપણાની ચર્ચા જણાતી નથી. નીચે (ग) વાળા ભાગમાં તેની ચર્ચા છે. અહિં સ્વર્ગના અધિપતિપણાની વાત કરતા હોય તેમ જણાય છે. ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં રહેતો એટલે સ્વર્ગનું અધિપતિપણું તેની પાસેથી લઇ લેવામાં આવે તો પણ તે ત્યાં રહેતો હોવાથી સ્વર્ગ ભૌમાસુર અને ઇંદ્રની સામાન્ય મિલ્કત ગણાય, એવો ભાવ જણાય છે.

[2] ભૂમિ અને અદિતિ બંને ભક્ત હતા. તેથી બંને વામનને સરખા હોવાથી (અદિતિના કુંડલ લઇ ભૌમાસુરે ભૂમિને આપ્યા તેમાં) તેમણે તેને અટકાવ્યો નહિ. વળી પોતાનો પુત્ર (તેની માતાને આપતો) હતો તેથી અટકાવ્યો નહિ એવો અર્થ છે (લે). વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં **'अदित्तेर्भूमिश्च भक्तेति स्वापेक्षया...'** પાઠ છે તે પ્રમાણે અનુવાદ કરેલો છે.

[3] 'તેથી' એટલે (વામનનું) તેજ ભગવાનમાં પ્રવેશેલું હોવાથી. (લે)

[4] 'હરાએલા કુંડલોવાળો હતો બંધુ જેનો' એમ સમાસ છોડવો. (લે) બે બહુવ્રીહિસમાસનો આ શબ્દ બનેલ છે.

(ભૌમાસુરનું) કર્મ વધારે લઇ (લેવારૂપ (ઇંદ્રે) ભગવાનને જણાવ્યું; કારણ કે તેમનો પુત્ર બીજાથી હણી શકાય તેવો નહતો, કારણ કે પહેલાં ભગવાન ચાર મૂર્તિ (આકાર)વાળા હતા. તે પૈકી (૧) એક તપ કરતી. (૨) બીજી (જગતનું) રક્ષણ કરતી. (૩) ત્રીજી ભોગ કરતી (અને ૪) ચોથી તો નિદ્રા કરતી. તેઓનું કર્મ રેંટની ડાલની પેઠે વારાફરતી એવી રીતે થતું કે જે (પહેલાં) તપ કરતી તે (પછી) રક્ષણ કરતી. જે રક્ષણ કરતી તે (પછી) ભોગ કરતી. જે ભોગ કરતી તે (પછી) નિદ્રા કરતી (અને) જે નિદ્રા કરતી તે (પછી) તપ કરતી; અને (દરેક) ક્રિયાનો સમય એક હજાર વર્ષનો હતો. તેમાં આ (એવી) વ્યવસ્થા હતી (કે) જે તપ કરતી તે ઉઠતી, અને જે કોઇ પોતાના માટે તપ કરતા તેમના ઉપર પ્રસન્ન થતી. એવા સંજોગોમાં એક વાર ભૂમિ તપ કરતી રહેલી, અને સંધ્યા સમયે ભગવાને ઉઠીને તેને વર માગવા પ્રેરણા કરી. પછી સંધ્યા સમયે ભૂમિએ પુત્ર માગ્યો. પછી આ નરકાસુર ઉત્પન્ન થયો. કાલ (સંધ્યા)ને લીધે (તે) અસુર થયો. પછી ભૂમિએ ભગવાનને ફરી પ્રાર્થના કરી કે આને હણવો નહિ. પછી ભગવાને કહ્યું કે 'તારી સંમતિ વિના હું (તેને) હણીશ નહિ,' અને પોતાનું નારાયણ નામનું શસ્ત્ર એવા હેતુથી આપ્યું કે જ્યાં સુધી આની પાસે (તે) શસ્ત્ર હોય ત્યાં સુધી (તેનું) મૃત્યુ થાય નહિ. પણ તે અસુર હોવાથી મહાદેવનો ભક્ત થયો અને નારાયણ અસ્ત્રના સરખું ત્રિશૂલ (તેણે) પ્રાપ્ત કર્યું. પછી પોતે શિવનો ભક્ત હોવાથી પોતાના માટે ત્રિશૂલ રાખ્યું; (અને પોતાના) પુત્ર ભગદત્તને નારાયણ અસ્ત્ર આપ્યું. તેથી તેને હણવામાં ભૂમિની સંમતિ જ લેવી રહી, અને સત્યભામા ભૂમિ (હતાં). ૨.

તેથી નરકાસુરનો વધ કરવા સત્યભામા સાથે ભગવાન ગરૂડ ઉપર બેસીને પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥
गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमम् ॥
मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥३॥

પત્ની સાથે ગરૂડ ઉપર બેસીને પર્વતોને લીધે શસ્ત્રોને લીધે જલ અગ્નિ અને વાયુને લીધે જઇ ન શકાય તેવા (અને) મુરના ઘોર મજબૂત હજારો બંધનોથી સર્વ તરફ વીંટાએલા પ્રાગ્જ્યોતિષ નગર પધાર્યા. ૩

'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર' એ તે (ભૌમાસુર)ના નગરનું નામ હતું. જે સમયે તેજ જલ અને અન્નરૂપ સૃષ્ટિ થઇ તે પહેલાં આ સ્થાન બનાવેલું એમ જણાવવા તેવું નામ (રાખેલું). પછી છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં તેના છ કિલ્લાઓ વર્ણવે છે. (૧) (તેની) સર્વ બાજુએ ઘોડેસ્વાર જઇ ન શકે તેવા गिरयः પર્વતો હતા, હમણાં

'કામરૂપદેશ' એ નામથી તે (સ્થલ) પ્રસિદ્ધ છે. (૨) બીજાં શસ્ત્રોના કિલ્લાઓ 'કિલ્લો' એટલે ફરતા બધી બાજુએ રહીને (અંદર) જવામાં અટકાવ કરનાર. ખડ્ગ વિગેરે શસ્ત્રો હતાં. અસિપત્રવનના* જેવું (તે થયું) (૩) પછી વચમાં બધી બાજુએ ફરતું જલ હતું. (૪) પછી અંદર અગ્નિ હતો; (૫) તેથી અંદર વાયુ હતો એવો (અર્થ છે). (૬) મુર એ પંચપર્વવાળી અવિદ્યાની સંભાળ રાખનાર દૈત્ય હતો. તેના બંધનો સર્વથી અંદરના કિલ્લા બનેલા હતા, અને પહેલાનાં (બધા) કરતાં પણ મજબૂત હતા. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (કિલ્લાઓ) અનુક્રમે એક પછી એક વધારે મજબૂત હતા. 'સર્વ તરફ વીંટાએલા' નો એવો (અર્થ છે કે) બધાએ (કિલ્લાઓએ) માર્ગ પણ રાખેલો નહિ. (ભોમાસુર) પોતે તો આકાશમાં ઉડનારો હતો. તેજથી આરંભી (છેલ્લા) ત્રણ કિલ્લાઓ તો ઉપર (આકાશમાં) પણ હતા એવી દંતકથા છે. તેથી (તે સ્થાન) સર્વથી (કોઇથી) જઇ ન શકાય તેવું હતું. ૩.

તેવા (ભોમાસુર)ના પણ લૌકિક પ્રકારથી (કરેલા) વધનું વર્ણન કરવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં અનુક્રમ (ભગવાને કરેલ) કિલ્લાઓનો નાશ જણાવે છેઃ—

गदया निर्बिभेदाद्रीन् शस्त्रदुर्गाणि सायकैः ॥
चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथासिना ॥४॥

(ભગવાને) ગદાથી પર્વતોના ચૂરા કર્યા, બાણોથી શસ્ત્રોના કિલ્લાઓને કાપી નાખ્યા. અગ્નિ જલ અને વાયુનાનો ચક્રથી વિનાશ કર્યો, અને સુરના બંધનોને તરવારથી કાપી નાખ્યા ૪.

ગદાના પ્રહારથી પર્વતોના ચૂરા કર્યા. તેથી પહેલા કિલ્લામાં માણસોને પણ જવાનું સહેલું થયું, અને હમણાં તેજ માર્ગ છેઃ બાણોથી શસ્ત્રોના કિલ્લાઓને કાપી નાખ્યા. સુદર્શનથી જલ અગ્નિ અને વાયુના કિલ્લાઓનો વિનાશ કર્યો એમ '(અગ્નિ જલ અને વાયુનાનો) ચક્રથી' શબ્દથી કહે છે. આરંભમાં (સુદર્શને) પોતાની જાતના (અગ્નિ)નો વિનાશ કરવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે (અગ્નિ) (જલ અને વાયુ) બંનેના આધારરૂપ છે, અને તેનું કાર્ય જલ છે. (તેમાં અને પછી (તેના) કારણ વાયુમાં એમ (તેના) છેડા ઉપર રહેલામાં પ્રવેશ કર્યો, અને સુરના બંધનોને તો (ભગવાને) નંદક† તરવારથી કાપી નાખ્યા. ૪.

એ પ્રમાણે કિલ્લાઓનો નાશ કરી દૂરથી હણવાનાં સાધનરૂપ યંત્રો જેવાં કે પથરા ફેંકવાના વિગેરે (ભગવાને) કાપી નાખ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

---

* આ એક નરકનું નામ છે. આ નરકમાં વૃક્ષોને પણ તરવારની ધાર જેવાં પાંદડાંઓ છે. (જૂઓ ૫-૨૬-૧૫).

† શ્રીકૃષ્ણની તરવારનું નામ 'નંદક' છે.

शङ्खनादेन यन्त्राणि हृदयानि मनस्विनाम् ॥
प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः ॥५॥

શંખના નાદથી યંત્રોનો (અને) બહાદુરોનાં હૃદયોનો (વિનાશ કર્યો પછી) ગદાધરે મોટી ગદાથી કિલ્લાની દિવાલના ચૂરેચૂરા કર્યા. ૫

અને બહાદુર (અસુરો)નાં હૃદયો એટલે ઉત્સાહ શક્તિઓનો વિનાશ કર્યો. પછી કિલ્લાની દિવાલના ચૂરા કર્યા એમ ઉત્તરાર્ધથી, કહે છે. 'મોટી' વિશેષણથી ત્યાં (કિલ્લાની દિવાલ ઉપર) રહેલા દેવોનો નાશ કરવાની શક્તિ જણાવેલી છે. તે (દેવો) આવીને (ભગવાનને) અટકાવે તેમ નહતા એમ જણાવવા (નિર્બિભેદમાં) નિર્ ઉપસર્ગ મૂકેલો છે. 'ગદાધર' એટલે 'ભવિષ્યમાં યુદ્ધ કરવા માટે સાવધાન' એવો અર્થ છે. ૫.

पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगान्ताशनिभीषणम् ॥
मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पञ्चशिरा जलात् ॥६॥

યુગના અંતે થતા અગ્નિથી પણ ભયંકર પાંચજન્યનો અવાજ સાંભળીને પાંચ માથાવાળો સૂતેલો દૈત્ય મુર જલમાંથી ઉઠ્યો. ૬.

એ પ્રમાણે (તે સ્થાનમાં જવાને કરેલી) બધી અડચણો દૂર કરીને (ભગવાન) સાવધાન થયા. 'વિષ્ણુના મુખમાંથી નીકળતા પવનથી પૂરેલાનો જેનો અવાજ દાનવોના મદનો નાશ કરનારો છે' એમ (પાંચજન્ય) શંખના અવાજનું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે.

પછી (કિલ્લાની) ખાઇનાં જલમાં મદને લીધે સૂતેલો (મુર) તે (શંખ)ના અવાજથી પોતાના મદનો નાશ (થતો) માનીને '(આ) કેમ થયું ?' એમ (તેનું) કારણ શોધવાને ઉઠ્યો. (શંખનો) અવાજ માત્ર (પોતાના) માહાત્મ્યથી જ મદનો નાશ કરતો નહતો, પરંતુ સ્વરૂપથી પણ તેવો હતો એમ 'યુગના અંતે થતા અગ્નિથી પણ ભયંકર' વિશેષણથી કહેલું છે, 'યુગના અંતે' એટલે પ્રલયના સમયે, તેમાં (તે સમયે) પણ હણનાર તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થએલો (જે) અગ્નિ, તેનાથી પણ ભયંકર (અવાજ) મદનો નાશ કરે જ, પ્રલય સમયે દૈત્યોનો મદ રહે છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી મદથી નિશ્ચિત (થઇને) સૂતેલો પણ ઉઠ્યો, અને તે દૈત્ય હતો, તેથી હણવા યોગ્ય જ હોવાથી, ભગવાન તરફ મુખવાળો* હોવા છતાં શત્રુ જ બન્યો. તે અવિદ્યા સાથે સંબંધ ધરાવનારો હતો એમ જણાવવા 'પાંચ માથાવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. 'પાંચ હતાં માથાં જેનાં' એવો સમાસ છે. 'મુર' એવું જ (તેનું) નામ હતું. 'જલમાંથી' એટલે ખાઇના સંબંધવાળાં (ખાઇમાં રહેલા) (જલ)માંથી (ઉઠ્યો). ૬.

---

* એવો અવાજ થવાનું કારણ શોધવા ઉઠયો એટલે જે બાજુથી અવાજ આવતો હતો તે બાજુએ જૂએ, એટલે ભગવાન તરફ મુખવાળો થાય.

ઉઠ્યો કે તરત જ તે યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगान्तसूर्यानलरोचिरुल्बणः ॥
ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पञ्चभिर्मुखैरभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतं यथोरगः ॥७॥

સામે જોઇ ન શકાય તેવો, યુગાન્તના સૂર્ય અને અગ્નિ જેવી કાંતિવાળો, ઘોર, પાંચ મુખોથી ત્રણ લોકોને જાણે કે ગળી જતો હોય તેવો, (સુર) ત્રિશૂલ ઉગામીને જેમ સર્પ ગરૂડ તરફ દોડે તેમ સામો દોડી આવ્યો ૭.

આથી એમ કહેલું છે કે (બીજો કોઇ) મદદ કરનાર ન હોવા છતાં વીર હતો. 'સામે જોઇ ન શકાય તેવો' નો (અર્થ એવો છે કે,) તે તેવો હોય તે યોગ્ય જ હતું, કારણ કે જેને જોઇ જ શકાય નહિ, તેની સાથે યુદ્ધ કોણ જ કરે? અને વળી તે 'યુગાન્તના સૂર્ય અને અગ્નિ જેવી કાંતિવાળો ઘોર' હતો. પાંચજન્યનો અવાજ તો પ્રલયના અગ્નિ જેવો જ હતો. આની તો દેહની કાંતિ પણ યુગાન્ત (પ્રલય)ના સૂર્ય અને અગ્નિ જેવી હતી, અને (તે પોતે) તેથી પણ ઘોર હતો. તેથી જ યુદ્ધમાં તે ભયરહિત હતો. જે મહાભૂતોનું પણ ભક્ષણ કરવાને શક્તિવાળો છે, તેને કેમ જીતાય? એમ '(પાંચ મુખોથી) ત્રણ લોકોને જાણે કે ગળી જતો હોય તેવો' વિશેષણથી કહેલું છે. પાંચ મુખોથી ચાર દિશાઓમાં અને ઉપર (આકાશમાં) બધાએ લોકોનું તે ભક્ષણ કરતો હતો.

તે રાક્ષસ હોવાથી* તેનો માત્ર દેખાવ જ ભયંકર હતો પરંતુ તે યુદ્ધ કરવા શક્તિવાળો નહતો, એમ જણાવવા 'જેમ સર્પ ગરૂડ તરફ (દોડે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ (ગરૂડનો) ખોરાક સર્પ ગરૂડ તરફ દોડે તેમ (તે સામો દોડી આવ્યો. ૭.

નીચેના શ્લોકમાં તેના પરાક્રમનું વર્ણન કરે છે:—

आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्त्रैर्व्यनदत्स पञ्चभिः ॥
खं रोदसी सर्वदिशोऽन्तरं महानापूरयन्नण्डकटाहमावृणोत् ॥८॥

ત્રિશૂલને ફેરવીને ઝડપથી ગરૂડ ઉપર ફેંકીને તેણે પાંચ મુખોથી ગર્જના કરી. (તે) મોટા (નાદે) આકાશ, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ બધી દિશાઓ અને મધ્ય પ્રદેશ પૂરી દઈને બ્રહ્માંડના પડને ભરી દીધું. ૮.

---

*મી. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રતમાં 'न समायेति' પાઠ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં 'न समयेति' પાઠ છે. મી. તેલીવાળાએ આ પાઠ સંદિગ્ધ હોવાથી બીજા પાઠો સૂચવ્યા છે. મને લાગે છે કે 'स माय इति' પાઠ હોવો જોઇએ. આ પાઠથી અર્થ બરાબર ઘટે છે. તેથી આ પાઠ લઇ અર્થ કરેલો છે.

('આક્ષિપ્ય' એટલે) ઉંચું કરીને અથવા ફેરવીને, 'ઝડપથી' બીજો (લડનાર પક્ષ) સાવધાન થાય નહિ તેટલા સમયમાં (ફેંક્યું). તે ભગવાનનાં દર્શન કરવા શક્તિમાન નહતો, કારણ કે ભગવાન અવિદ્યાથી જણાતા નથી; તેથી તેણે ગરૂડને (ત્રિશૂલ) માર્યું. કાલ પછી જ (તેને) ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવાની હોવાથી, તેણે કાલરૂપ ગરૂડમાં ખળભળાટ કર્યો. निरस्य એટલે ફેંકીને. ફેંકવાથી (તેનો) તિરસ્કાર સૂચવેલો છે, કારણ કે 'મારા બલને ત્રિશૂલથી પુષ્ટિ મળતી નથી' એવા અભિપ્રાયથી તરખલાંની પેઠે (તેને) ફેંકી દીધું. પછી અવિદ્યાથી તે(ગરૂડ)ને મોહ ઉત્પન્ન કરવા પાંચ મુખોથી તેણે ગર્જના કરી: બીજા (ભગવાન) તો એક પ્રકારે ગર્જના કરે છે, હું પાંચ પ્રકારે ગર્જના કરૂં છું એમ જણાવવા ઉત્તમ પ્રકારે શંખનાદ કર્યો. તે નાદનું માહાત્મ્ય ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે. બધાંએ પોલાણનાં સ્થાનો ભરી દઇને તેણે બ્રહ્માંડના પડને પૂરી દીધું. એટલે બ્રહ્માંડને ફોડી નાખી (તેની) ઉપર પણ ગયો, એવો અર્થ છે. તત્ત્વોને પણ અવિદ્યાથી મોહ થાય છે તેથી શબ્દ અલૌકિક હોવાથી (બ્રહ્માંડની) બહાર ગયો. બ્રહ્માંડ પણ ઇંડું હોવાથી, રૂવાંડાંના છિદ્રો પેઠે છિદ્ર(વાળું) છે. વચમાં સર્વ સ્થલો (અવાજથી) પૂરાએલાં નહિ હોય એવી શંકા થાય, તેથી દરેકને ગણાવે છે. 'खम्' એટલે (સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની) વચ્ચે રહેલું આકાશ; અથવા બધા (પ્રાણીઓ)નાં હૃદયરૂપ આકાશ 'रोदसी' એટલે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી. 'બધી' એટલે આઠ દિશાઓ. अन्तरं એટલે (બધાની) વચલો પ્રદેશ. 'અવાજના અથડાવાથી ઉત્પન્ન થએલો બીજો અવાજ તેવો (સર્વ પ્રદેશ પૂરનારો) હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોટા' વિશેષણ યોજેલું છે. વધતા જવાના નિયમ પ્રમાણે આ સર્વ તરફથી (બધા પ્રદેશોને) ભરી દીધાં. ૮.

એ પ્રમાણે તેના પરાક્રમનું વર્ણન કરીને, તેનું નિવારણ (કરવા) માટે ભગવાને (કરેલ) ચરિત્ર નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

तदापतद्वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामच्छिनत्त्रिधौजसा ॥
मुखेषु तं चापि शरैरताडयत्तस्मै गदां सोऽपि रुषा व्यमुञ्चत ॥९॥

ગરૂડ ઉપર પડતા તે ત્રિશૂલના (તેના) તેજ સહિત હરિએ બે બાણોથી ત્રણ કટકા કર્યા, અને તેને પણ મુખો ઉપર બાણો માર્યા. તેણે પણ ક્રોધથી તેમના ઉપર ગદા ફેંકી. ૯

તે ત્રિશૂલ ઉડતું ગરૂડ ઉપર પડવાની* સ્થિતિમાં જ હતું, 'ત્રિશૂલ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે) ત્રણ કટકા કરતું એટલે તે ત્રણ (લોક)માં સત્ય દેવોને પણ હણનારૂં હતું. 'ગરૂડ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તે) પાંખવાળું ઘણું કોમલ (પક્ષી) હતું, અને પોતાની મેળે (ત્રિશૂલનું) નિવારણ કરવાની (તેનામાં) શક્તિ

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'पतदेव स्थितम्' પાઠ લીધેલો છે.

નહતી;* અને ભગવાન હરિ (દુઃખ હરનાર) હતા, તેથી (તેમણે ત્રિશૂલનું) નિવારણ અવશ્ય કરવું જોઇએ. તેથી બે બાણોથી (તેના) (ત્રણ) કટકા કર્યા, કારણ કે ત્રણ કટકા થાય ત્યારે તે ફરીથી કાર્ય (બલ) કરતું નથી. આથી એમ જણાવેલું છે કે તે ત્રિશૂલ દૈત્ય હતું. 'તેજ સહિત' એટલે 'જે પ્રકારે તેમાં રહેલ દેવતાનો પણ છેદ થાય તેમ,' અથવા 'તેના તેજ સહિત.' (તેના) તેજના પણ ત્રણ કટકા કર્યા, એવો અર્થ છે. માત્ર ત્રિશૂલના જ કટકા કર્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ તેને પણ માર્યો એમ '(તેને પણ) મુખો ઉપર (બાણો માર્યા), શબ્દથી કહેલું છે. (તેના) આકારથી જેટલો લોકોને ભય થતો નહતો, તેટલો તેની ગર્જનાથી થતો હતો, તેથી મુખો ઉપર પ્રહાર કર્યા, એટલે પાંચ[૧] (બાણો)થી (પ્રહાર કર્યા); અથવા (મુખો) પૂરી દીધાં.[૨] તેવો અર્થ કરીએ ત્યારે જેટલા (બાણો)થી (મુખો) પૂરાય તેટલાથી[૩] (પ્રહાર કર્યા); કારણ કે (તેની) ગર્જના જ બંધ કરવાની હતી. અથવા 'અને તેને પણ' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) તેના ઉપર પણ જૂદી રીતે હૃદય ઉપર અથવા લલાટ ઉપર પ્રહાર કર્યા. તે સમયે (ભગવાનનો દેવો પ્રતિ) પક્ષપાત જાણીને, (ભગવાનને) 'હું પહોંચીશ' એવા વિચારથી માર ખાધેલા **સોડપિ** તેણે પણ **તસ્મૈ** ભગવાન ઉપર, 'અપમાન કરેલો બહુ ક્રોધ કરે છે' એ નિયમ પ્રમાણે ક્રોધથી દૂરથી જ ગદા ફેંકી. ૯.

તે ગદામાં પણ દેવતા રહેતી હોવાથી, ભગવાને પોતાની ગદાથી જ તેનું નિવારણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तामापतन्तीं गदया गदां मृधे गदाग्रजो निर्बिभिदे सहस्रधा ।
उद्यम्य बाहूनभिधावतोऽजितः शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥१०॥

સંગ્રામમાં (પોતા તરફ) આવતી તે ગદાના ગદાગ્રજે ગદાથી હજારો કટકા કર્યા. અજીતે બાહુઓ ઉંચા કરીને દોડી આવતા (તે દૈત્ય)ના માથાંઓ ચક્રવડે રમતમાં ઉડાડી દીધાં ૧૦.

કૌમદકી (ગદા)થી ઘણા જ કટકા કર્યા. 'હજારો' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે તેમને) જોડવાનું (પાછી ગદા બનાવવાનું) અશક્ય કર્યું.

'એક જાતના (આયુધે) પોતાની સમાન જાતવાળાનો ઘાત કરવો અયોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંગ્રામમાં' શબ્દ યોજેલ છે. સંગ્રામમાં (એ પ્રમાણે ઘાત કરવો એ) દોષ નથી. 'ગદાગ્રજે' શબ્દ અનુપ્રાસ માટે યોજેલો છે, અથવા

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો '**निवारणासामर्थ्ये**' પાઠ લીધેલો છે.

[૧] કારણ કે, જેમના ઉપર પ્રહાર કરવાનો હતો તે મુખો પાંચ હતા. (લે)

[૨] કારણ કે પૂરી દેવાથી જ તે ગર્જના કરતો અટકે, એવો ભાવ છે. (લે)

[૩] આ અર્થ પ્રમાણે બાણો પાંચ જ હતા એમ કહી ન શકાય. (લે)

(ભગવાન) સ્ત્રીઓનું હિત કરનાર હતા એમ (જણાવવા યોજેલો છે). 'બાહુઓ ઉંચા કરીને' શબ્દોથી (ભગવાનને તે) પકડવા આવતો હતો એમ કહેલું છે, અને ભગવાનથી તે સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નહિ હોવાથી, (ભગવાને) કાલવડે જ તેને મારી નાખ્યો એમ 'માથાંઓ ચક્રવડે ઉડાડી દીધાં' શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ ખાતરીપૂર્વક જ સંસાર ન રહે તે પ્રકારે (અવિદ્યારૂપ દૈત્યના માથાંરૂપ) પાંચે અવયવોને છેદી નાખ્યા. 'રમતમાં' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે માથાં ઉડાડવામાં) સુદર્શનનું સામર્થ્ય નહતું. (ભગવાનના) પોતાના જ પુરૂષાતનનો ઉપયોગ થએલો, પરંતુ શ્રમ વિના થએલો, કારણ કે (શ્રમ) થયા પછી જ તે ઉતારવામાં* આવે છે. અથવા તે સ્થલે (ભગવાનની) લીલા જ કામમાં રોકાએલી રહે, એટલે તે (લીલા રોકાએલી રહેવાને) લીધે હવે નિરોધરૂપ સંસાર જ પ્રવર્તે, પરંતુ બીજો (અવિદ્યાથી થતો) પ્રવર્તે નહિ, એવા અભિપ્રાયથી 'लीलया' 'રમતમાં' એમ કહેલું છે. ૧૦.

માથાંઓ કપાઈ ગએલાં હોવા છતાં, (તે) દૈત્ય હોવાથી કદાચ (તેના) પ્રાણો હૃદય વિગેરેમાં રહે, તેથી કપાએલાં માથાવાળાની તેની પછીની સ્થિતિ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

व्यसुः पपाताम्भसि निकृत्तशीर्षो निकृत्तशृङ्गोऽद्रिरिवेन्द्रतेजसा ॥
तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ॥११॥

પ્રાણ રહિત થએલો ઇંદ્રના તેજથી કપાએલા શિખરવાળા પર્વતની પેઠે ઘણું કપાએલાં માથાંવાળો (તે) જલમાં પડ્યો. પિતાના વધથી દુઃખી થએલા તેના સાત પુત્રોએ વેર વાળવા ક્રોધ ધારણ કરી (લડવા) તૈયારી કરી. ૧૧.

'જતા રહેલા છે પ્રાણો જેનાં' તેવો (તે થયો). (તે) ભૂમિ ઉપર પડે તો દૈત્ય હોવાથી પાછો ઉભો (જીવતો) થાય, તેથી "જલો રાક્ષસોને હણનારાં છે' તેથી (તે) જલમાં પડ્યો એમ કહેલું છે. અવિદ્યા ઉપર પણ ભગવાનનું સામર્થ્ય (ચાલે) છે, અને ભવિષ્યમાં પણ (તેને) (ભગવાન) ઉત્પન્ન કરવાના† છે તેથી 'અજીતે'† એમ કહેલું છે. કોઇથી પણ, માયા વિગેરેથી પણ ભગવાનનો

---

* ભગવાને પોતાનાં પુરૂષાતનનો શ્રમ વિના જ ઉપયોગ કરી મુરનાં માથાંઓ ઉડાડી દીધાં. શ્રમ થયો હોય તો તે ઉતારવાનું રહે. પરંતુ ભગવાને તો 'लीलया' રમતમાં જ, શ્રમ વિના જ તેમને ઉડાડી દીધાં, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

† 'अग्रेऽप्युत्पादनार्थे' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. મી. તેલીવાલાવાળી પ્રતમાં 'अग्रेऽप्युत्पादनाभावार्थे' પાઠ છે. આનો અર્થ 'ભવિષ્યમાં પણ તે ઉત્પન્ન થાય નહિ તે માટે' એવો થાય છે, પણ મુરના વધ પછી પણ ભગવાને અવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરેલી હોવાથી વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે ભગવાન 'અજીત' હોવાથી ફરી અવિદ્યા ઉત્પન્ન કરવામાં તેમની કાંઈ ક્ષતિ થતી નથી, એવો અર્થ લઈ શકાય.

પરાજય થએલ નથી. 'ઘણું કપાએલાં માથાંવાળો' એટલે ઘણું કપાએલ છે માથું જેનું (માથાં જેનાં) તેવો. (માથાં) ફરી જોડી શકાય તેમ નહતું એમ જણાવવા, અથવા (તેઓનું) કપાવું આધિદૈવિક હતું એમ જણાવવા 'ઘણું કપાએલ' હોવાનું (કહેલું) છે. બીજા યુગમાં પણ (તેનો) પ્રાદુર્ભાવ થાય તેમ નહતું એમ જણાવવા 'કપાએલા શિખરવાળા પર્વતની પેઠે (પડ્યો)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. 'ઈંદ્રના તેજથી' એટલે વજ્રથી. તેવો શબ્દ (એમ) સૂચવે છે કે જો ફરી (પર્વત) ઉભા થાય તો (તેઓને) ઈંદ્રનો ભય છે. તે પ્રમાણે અહિં (મુર) પણ ભયને લીધે (ફરી) ઉભો થતો નથી.

(અવિદ્યાથી થતા) સાત વ્યસનરૂપ તેના પુત્રોને (તેઓની સેનાના) અધિપતિઓ સહિત હણ્યા એમ કહેવા, ઉત્તરાર્ધથી તેઓ આવ્યા એમ કહે છે. મૂલ કપાતાં શાખાઓની પેઠે તેઓ નમાલા થવાથી; પિતાના વધથી દુઃખી થએલા તેઓએ વેર વાળવા માટે अमर्षजुषः ક્રોધ ધારણ કર્યો. વેર વાળવું એટલે હણનારને હણવું. (તે કાર્ય કરવા તેઓ) પોતે શક્તિવાળા નહિ હોવાથી, 'ક્રોધથી પણ કદાચ (તે કાર્ય) થશે' એવા વિચારથી તેઓએ ક્રોધનો ઉપયોગ કર્યો. 'તૈયારી કરી' શબ્દથી (તેઓની યુદ્ધ માટેની) બહારની સામગ્રી કહી, અંદર(ની સામગ્રી) ક્રોધ હતો. ૧૧.

તેઓ પ્રસિદ્ધ હતા એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં તેઓનાં નામો ગણાવે છે:—

ताम्रोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः ॥
पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृधे भौमप्रयुक्ता निरगुर्धृतायुधाः ॥१२॥

ભૌમાસુરે આજ્ઞા કરેલા તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ નભસ્વાન અને સાતમો અરૂણ સેનાના અધિપતિ પીઠને સંગ્રામમાં આગળ કરીને, હથીઆર ધારણ કરી નીકળ્યા. ૧૨.

'તામ્ર' એટલે રંગ (લાલ)ને લીધે ક્રોધરૂપ. 'અંતરિક્ષ' એટલે બધી ક્રિયાઓમાં કામમાં લઇ ન શકાય તેવો. 'શ્રવણ' એટલે આકાશરૂપ. 'વિભાવસુ' સૂર્ય અને અગ્નિની સમાન હતો. 'વસુ' ભીષ્મ વિગેરેથી પણ અધિક (બલવાન) હતો. 'નભસ્વાન' એટલે વાયુ. તે(વાયુ)ની સમાન હતો. 'અરૂણ' એટલે સર્વને જગાડનારો, અથવા રંગ (લાલ)ને લીધે ભય પમાડનારો. 'સાતમો' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે અહિં અનુક્રમ ઇચ્છેલો છે, 'પીઠ' તેઓનો આધાર બનેલો હતો. તે (પીઠ) નરકાસુરની સેનાનો અધિપતિ હતો. સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા માટે નરકાસુરે પોતાના સ્થાનમાં (તેઓને) આજ્ઞા કરી; કારણ કે પિતાના વધને લીધે તેઓ પોતાના (નરકાસુરના) કરતાં પણ (વધારે) યુદ્ધ

કરશે, એવા અભિપ્રાયથી નરકાસુરે તેઓને (યુદ્ધ કરવા) મોકલ્યા: પહેલાં યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા, અને પછી તેઓએ હથીઆર ધારણ કર્યાં. આ (હથીઆર ધારણ કર્યાં તે)થી યુદ્ધ (કરવા)નો નિશ્ચય જણાવેલો છે. ૧૨.

પછી તેઓએ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रायुञ्जतासाद्य शरानसीन् गदाः शक्त्यष्टिशूलान्यजितेरुषोल्बणाः ॥
तच्छस्त्रकूटं भगवान् स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त ह ॥१३॥
तान् पीठमुख्याननयद्यमक्षयं निकृत्तशीर्षोरुभुजाङ्घ्रिवर्मणः ॥

ક્રોધથી ઉગ્ર થઇ, નજીક જઇને તેઓએ અજીત ઉપર બાણો, તલવારો, ગદાઓ, શક્તિઓ, અર્ષ્ટિઓ અને ત્રિશૂલો ફેંકયા. અહો! સદા સફલ વીર્યવાળા ભગવાને પોતાનાં બાણોથી તેઓનાં શસ્ત્રોના સમૂહના તલ તલ જેટલા કટકા કર્યા, (અને) જેઓનાં માથાં, સાથળો, ભુજાઓ, પગો અને કવચો કપાઇ ગએલાં છે તેવા પીઠ વિગેરે તેઓને યમને ઘેર મોકલ્યા ૧૩½.

आसाद्य નજીક જઇને, છ પ્રકારના શસ્ત્રો ભગવાન ઉપર નાખવામાં આવ્યાં તે 'બાણો' વિગેરે (શબ્દો)થી કહે છે. અર્ષ્ટિ અમુક પ્રકારનું હથીઆર છે. સાતે (મુરના પુત્રો)એ દરેકે છ પ્રકારના શસ્ત્રો ફેંકયા. જો કે ભગવાન 'અજીત' છે એમ તેઓ જાણતા હતા, છતાં પણ रुषा ક્રોધથી ઉગ્ર થઇ તેઓએ તેમ કર્યું. ભગવાને સામું કાર્ય કર્યું તે તેરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'પોતાના બાણોથી' એટલે અસાધારણ બાણોથી (તેઓના શસ્ત્રોના કટકા કર્યા). તેમ (અસાધારણ બાણોનો પ્રયોગ) ન હોય તો, બાણો અગ્નિના છે, તલવાર દુર્ગાની છે, ગદા વાયુની છે, અર્ષ્ટિ પણ વરૂણ વિગેરેની છે 'શક્તિ માયાની છે (અને) ત્રિશૂલ શિવનું છે. તેથી પોતપોતાના દેવતાઓ જેમની અંદર રહેલા છે તેવાં આટલા (હથીઆરો) નાશ ન પામે.

'તેઓને પણ ભગવાને જ પોતાનું સામર્થ્ય આપેલું. તેથી ભગવાને (તેઓને) કેમ કાપી નાખ્યાં?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સદા સફલ વીર્યવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. તેઓને (ભગવાને) આપેલું સામર્થ્ય બીજાની પાસે જતાં નિષ્ફલ થયું, (અને) તેજ (સામર્થ્ય) પોતાના સ્થાનમાં (ભગવાન પાસે) સદા સફલ રહ્યું. તેથી સફલ (વીર્ય)થી નિષ્ફલ વીર્યવાળાઓનો નાશ થયો, એવો અર્થ છે. તલ તલ જેટલા કટકા કરવાથી એમ જણાવેલું છે કે લોઢાના કટકાઓને પણ પાછા લાવીને (હથીઆરો) બનાવવાનું અશક્ય હતું.

'ह' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. પ્રયોજન ન હોવાથી તેટલું બધું (તલ તલ જેટલા કટકા કરવાનું) કરવું ન જોઇએ, છતાં પણ પોતે કલેશ વિના

કર્મ કરનારા છે એમ જણાવવા (ભગવાને) તેટલું પરાક્રમ દેખાડ્યું.

શાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા જણાવીને, (તેમનો) ઉપયોગ કરનારાઓની વ્યવસ્થા ચૌદમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહે છે. (તેઓને) 'યમને ઘેર' એટલે દંડ ભોગવવાજ, અથવા મુરની પેઠે, (તેઓ) ફરી (ઉભા થઈ) આવે નહિ તે માટે (મોકલ્યા). તેઓ પીઠને આગળ કરીને આવેલા, તેથી (પીઠ ઉપર તેઓનો) આધાર હોવાથી (તેઓનો) ઉત્સાહ નાશ પામે તે માટે આરંભમાં તેને જ હણ્યો. મૂર્છા વિગેરે અલૌકિક પ્રકારથી હણ્યા નહતા એમ જણાવવા '(જેઓનાં માથાં સાથળો ભુજાઓ પગો અને કવચો) કપાઇ ગએલાં છે' એ વિશેષણ યોજેલું છે. ચારે અંગો અને કવચ કપાઇ ગએલાં હતાં જેઓના તેવા (તેઓ હતા). પિતા (અવિદ્યારૂપ મુર)ના પાંચ અંશો તેઓમાં રહેલા હોવાથી, કાર્યમાં તેના અંશો ન રહે તે માટે માથું વિગેરે કાપી નાખ્યાં. (૧) માથાં, (૨) સાથળો, (૩) ભુજાઓ અને (૪) પગો (ચાર અંગો કાપેલાં). પહેલું અને છેલ્લું અનુક્રમે જ્ઞાન અને ગતિ આપનારાં છે, અને વચમાં (સાથળો) ઉત્પત્તિ અને (ભુજાઓ) કર્મ (કરાવનારાં) છે. તેથી એવો ક્રમ કરેલો છે. ૧૩½.

પછી મુર અને તેના પુત્રો બંનેના[1] ફલરૂપ[2] નરકાસુરની (ભગવાનની) સામે થવાની પ્રવૃત્તિ નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવે છે:—

स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान्नरको धरासुतः ॥१४॥
निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ॥

પૃથ્વીનો પુત્ર નરકાસુર પોતાની સેનાના રક્ષકોને તે પ્રમાણે અચ્યુતના ચક્ર અને બાણોથી હણાએલા જોઇને, ઘણા ક્રોધવાળો થઈ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા મદ ઝરતા હાથીઓ સાથે (યુદ્ધ કરવા) બહાર આવ્યો. ૧૪½.

તેનો જય કરાવનારી સેનાઓ હતી, તે (સેનાઓ)ના સમૂહોના રક્ષકો (હણાયા). અજ્ઞાન અને વ્યસનોથી નરક પ્રાપ્ત થાય* છે, તેથી તેઓનુ નિવારણ થતાં, (નરકાસુર) પોતે હારેલો હોવા છતાં લૌકિક સાધનોથી પોતાનો વિજય થશે એમ માની મદ ઝરતા હાથીઓ સાથે (લઇ), યુદ્ધ કરવા બહાર નીકળ્યો. (ભગવાન) 'અચ્યુત' હોવાથી તેમની કોઇ પણ અંશથી હાનિ થઇ નહતી. મુર ચક્રથી હણાયો,

---

[1] 'બંનેના' એટલે મુર અને તેના પુત્રોના. (લે)

[2] 'ફલરૂપ' એટલે 'યુદ્ધના ફલ તરીકે દ્રવ્ય આપનાર.' (લે)

* અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાન (મુર), અને તેના પુત્ર સાત વ્યસનો (મુરના પુત્રો)થી નરક પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નરક પ્રાપ્ત કરાવનાર અજ્ઞાન અને વ્યસનોનુ નિવારણ થતાં, નરકાસુર (નરક) હારી જ ગયો, એવો ભાવાર્થ છે.

બીજાઓ બાણોથી (હણાયા), એમ સાધન સાથે સાધ્ય* કહેલાં છે. 'તે પ્રમાણે' શબ્દથી (હણવાનો) પ્રકાર પણ (કહેલો છે). પછી તેઓના કરતાં હાથીઓ વધારે બલવાન હતા એમ સૂચવવા પહેલાં (હણેલા)ને કહેલાં છે.

'ભગવાન અગ્નિની પેઠે મોટાને તથા ઝીણાંને પણ બાળે છે, તેથી તેમનાથી ઘણા બલવાળા હાથીઓને પણ હણશે. તેથી તેણે (એવી) પ્રવૃત્તિ કેમ કરી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા ક્રોધવાળો' વિશેષણ યોજેલ છે: તે દુષ્ટ ક્રોધવાળો હતો. જ્ઞાનને ઢાંકી દેનાર (ક્રોધ તેનામાં) હતો, તેથી (તેની) તેવી પ્રવૃત્તિ થઈ. 'મદ ઝરતા, સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા' વિશેષણોથી હાથીઓનું ઉત્તમપણું વર્ણવેલું છે. (અનુક્રમે) કાર્યથી અને કારણને‡ લીધે ઉત્તમપણું વર્ણવેલ છે. જીવોમાં હાથીઓ સ્વભાવથી ઉત્તમ અને સારી રીતે ફરનારા† છે. તેથી ત્રણે પ્રકારનું ઉત્તમપણું જણાવ્યું. હાથીઓમાં ઉત્તમ બલનું કારણ મદનું ઝરવું જ છે. ઐરાવત (હાથી) સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલો, તેથી પિતા એક હોવાથી તેનું બલ સર્વમાં હોવાનું કહેલું‡ છે. ૧૪.

નરકાસુરને માતા પિતા અને કાલનાં દર્શન થયાં એમ કહેવા નીચેના શ્લોકમાં તેને થએલ ભગવાનનાં દર્શનનું વર્ણન કરે છે:—

दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरिस्थितं सूर्योपरिष्टात्सतडिद्घनं यथा ॥
कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः ॥१५॥

જેમ સૂર્યની ઉપર (વિજળી સહિત મેઘ હોય તેમ પત્ની સહિત ગરૂડ ઉપર રહેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઇને, તેણે તેમના ઉપર શતઘ્ની ફેંકી, અને બધા સૈનિકોએ એક સાથે જ પ્રહાર કર્યા. ૧૫.

(ભગવાનનાં દર્શનથી તે) યુદ્ધ કરવા આવ્યા છે એવી શંકા જ દૂર થઇ, કારણ કે જો તે (નરકાસુર)ને તેમના ઉપર પ્રેમ થયો હોત, તો તે કૃતાર્થ જ થાત. અલૌકિક ભગવાન લૌકિક સાધનોથી જીતી શકાય તેવા નથી એમ જણાવવા 'સૂર્યની ઉપર (વિજળી સહિત મેઘ હોય તેમ)' શબ્દથી (કોઇ સમયે) ન બનેલ હોય તેવી ઉપમા કહેલી છે. (ભગવાનનાં દર્શન) અદ્‌ભુત હોવાથી (તેમના ઉપર) પ્રેમ અને દ્વેષ (રાખવા)થી (અનુક્રમે) શુભ અને અશુભ સૂચવનારાં છે.

---

* ચક્ર અને બાણો સાધન છે, અને તે સાધનોથી પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય (સાધ્ય) મુર અને તેના પુત્રો તથા પીઠનો વધ છે.

‡ મદનું ઝરવું એ કાર્ય છે. કારણ સમુદ્ર છે, કારણ કે આ હાથીઓ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે. ઐરાવત સાથે સરખામણી કરી આ કારણને લીધે પ્રાપ્ત થએલ ઉત્તમપણું નીચે દર્શાવેલ છે.

† 'सम्प्रचराः' પાઠ લીધો છે.

જો સૂર્યના ઉપર આધિદૈવિક મેઘ આધિદૈવિક વિજળીની રેખા સાથે રહે, એટલે સૂર્યની અંદર મેઘ રહેલ હોય તેમ થાય, તેના જેવું તેમનું (ભગવાનનું) આધિદૈવિક રૂપ હતું, એમ (આ ઉપમાના) શબ્દની યોગ્યતા છે. છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ (નરકાસુરના) કાલરૂપ અને સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા હોવાથી તેને સારી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થઇ, પરંતુ ઉંધી જ (બુદ્ધિ) થઇ, એમ (જણાવનારૂં) તેનું કર્મ 'તેમના ઉપર શતઘ્ની ફેંકી' શબ્દોથી કહેલું છે. શતં એકસોને હન્તિ હણે તે (શતઘ્ની)* એવી વ્યુત્પત્તિ પણ તેણે ઇચ્છેલી હતી. તેવી (શતઘ્ની)ને વિશેષેણ સારી રીતે ફેંકી, અને સૈનિકોએ શતઘ્નીઓ વડે અથવા બાણોથી એક સાથે જ સ્મ એટલે પ્રસિદ્ધ (ભગવાન) ઉપર પ્રહાર કર્યા. ભગવાન ક્લેશ વિના (કર્મ કરનારા) છે એમ જણાવવા આરંભમાં તેઓનો અપરાધ કહ્યો. ૧૫.

तद्भौमसैन्यं भगवान् गदाग्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः ॥
निकृत्तबाहूरुशिरोऽङ्घ्रिविग्रहं चकार तर्ह्येव हताश्वकुञ्जरम् ॥१६॥

તેજ સમયે ગદાગ્રજ ભગવાને વિચિત્ર પીંછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ભૌમાસુરના તે સૈન્યને જેના વિગ્રહમાં બાહુઓ સાથળો માથાંઓ અને પગો કપાઇ ગએલાં છે (અને) જેનાં અશ્વો અને હાથીઓ હણાએલા છે તેવું કર્યું. ૧૬.

જેટલા સમયમાં તેઓએ યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ કરી તેથી પહેલાં અથવા તે સમયે ભગવાને પોતાનાં બાણોથી પ્રથમ સૈનિકોને કાપી નાખ્યા, (અને) પછી તેમણે ફેંકેલા શસ્ત્રોને કાપી નાખ્યાં. (સૈનિકોને કાપી નાખ્યા તે) પહેલાં શસ્ત્રો (ભગવાન) પાસે પહોંચેલા નહિ હોવાથી અહિં (કહેલ) ક્રમથી દોષ થતો‡ નથી.

ભૌમાસુરના 'તે' પ્રસિદ્ધ સૈન્યને (ભગવાને કાપી નાખ્યું). (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાથી પુત્ર વિગેરે ઉપરનો પ્રેમ તેમને (યુદ્ધ કરવામાં) અડચણ કરનારો નહતો, તેથી (યુદ્ધ માટે) ભગવાનની પ્રવૃત્તિ થઇ. તે (નરકાસુર) પણ (પોતાની) માતાનો પુત્ર† હોવાથી, તે (પોતાના) પિતાની સાથે પણ યુદ્ધ કરે તે અયોગ્ય નહતું. ભગવાન 'ગદાગ્રજ' એટલે ગદના મોટા ભાઇ હોવાથી ભક્ત ઉત્પન્ન કરવા તે પ્રમાણે કરે તે યોગ્ય જ છે.

---

* શતઘ્ની એક પ્રકારનું શસ્ત્ર છે. ચાર તાડ જેટલી લાંબી લોઢાના ખીલા જડેલી લાકડી શતઘ્ની કહેવાતી. (જૂઓ રઘુવંશ ૧૨-૯૫) પર મલ્લિનાથની ટીકા.

‡ શ્લોક ૧૫ માં ભૌમાસુરે અને તેના સૈન્યે ભગવાન ઉપર શસ્ત્રો નાખ્યાનું કહેલું છે. આ શસ્ત્રો ભગવાન પાસે પહોંચે તે પહેલાં ભગવાને ભૌમાસુરના સૈનિકોને પ્રથમ હણ્યા અને પછી તે શસ્ત્રોનો નાશ કર્યો (જૂઓ શ્લોક ૧૭), એવો અર્થ છે.

† ભૂમિ તેની માતા હતી. ભૂમિનો પુત્ર તે ભૌમ.

ભગવાને લૌકિક પ્રકારથી જ તેઓને હણ્યા એમ જણાવવા, 'વિચિત્ર પીંછાંવાળા' એવું ભગવાનના બાણોનું વિશેષણ કહે છે. પીંછાંઓ (બાણને) દૂર લઇ જનારા અને નિશાન ઉપર જ લઇ જનારાં છે. 'વિચિત્ર છે પીંછાંઓ જેમનાં' તેવાં, (ભગવાનનાં બાણો હતાં). 'વાયુ* ઉત્પન્ન થાય છે જેમનાથી' અથવા 'ગતિ* ઉત્પન્ન થાય છે જેમનાથી'- તે (વાજાઃ પીંછાંઓ). તીક્ષ્ણ (બાણો) (શત્રુઓને હણવાનું) કાર્ય સાધનારા છે.

કપાએલાં છે બાહુઓ વિગેરે જેનાં તેવું (સૈન્ય) થયું. બાહુઓ (શસ્ત્રો) ફેંકનારા હતા. (ભગવાન પાસે) આવવાનું સાધનારી જાંગરૂપી લતા હતી; અથવા પહેલાંની પેઠે‡ કર્મ અને જન્મ કરાવનાર (તે બે) હતાં. પછી જ્ઞાન અને ગતિ (કરાવનારાં માથું અને પગ કપાયાં). બાહુઓ, સાથળો, માથું અને પગો જેના વિગ્રહમાં† (કપાએલાં) હતાં. તેવું (સૈન્ય કર્યું).

'તેજ સમયે' એટલે જે ક્ષણે તે સૈન્યે યુદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી તેજ ક્ષણે-પહેલાં શસ્ત્રો ફેંક્યા પછી બીજું જે પ્રકારે ફેંકે નહિ, તે માટે (પોતાની) બાજુના બધાએ (સૈનિકો)ને મારી નાખ્યા. 'હણાએલા છે અશ્વો અને હાથીઓ જેના' એ વિશેષણથી વાહનોનો નાશ કહેલો છે. સેનાના ચાર વિભાગમાં રથો જડ છે. માણસો (સૈનિકો)નું સ્વરૂપ (પહેલાં) કહેલું જ છે. અશ્વો અને હાથીઓ બાકી રહ્યા તેથી (આ વિશેષણ યોજેલું છે). ૧૬.

પછી (ભગવાને) શસ્ત્રો કાપી નાખ્યાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह ॥
हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥१७॥
उह्यमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ॥

હે કુરૂઓના વંશને ચાલુ રાખનાર! બે પાંખોથી હાથીઓને પ્રહાર કરતા ગરૂડથી ઘૂમાવાતા હરિએ, સૈનિકોએ જે શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રો ફેંકેલા તે એકે એકને ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણોથી કાપી નાખ્યા. ૧૭.

તેજ સૈનિકોએ જે (શસ્ત્રો વિગેરે) ફેંકેલાં (તે કાપી નાખ્યા). (હાથમાં)

---

* 'વા' ધાતુના અર્થ (પવનનું) વાવું, અને જવું થાય છે. એ બે અર્થ અનુક્રમે લક્ષ્યમાં રાખી 'વાયુ' અને 'ગતિ' અર્થ કરેલા છે એમ જણાય છે.

‡ જૂઓ શ્લોક ૧૪ના પૂર્વાર્ધમાં શ્રી સુબોધિની.

† 'વિગ્રહ' એટલે વિસ્તાર. સૈન્યના બધા વિસ્તારમાં આ અંગો કપાએલાં હતાં. 'વિગ્રહ' એટલે શરીર. આ અંગો કપાએલાં હતાં જેમના શરીરમાં. આ સમાસ સૈન્યનું વિશેષણ હોવાથી 'વિસ્તાર' અર્થ લેવો વધારે યોગ્ય જણાય છે. 'શરીર' અર્થ લેતાં તે સૈનિકોનું વિશેષણ થાય.

પકડી રાખીને મારવાનાં સાધનો 'શસ્ત્રો' (કહેવાય) છે. અસ્ત્રો તો બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરેરૂપ ફેંકવાના (આયુધો) છે. (ભગવાને કરેલ આ કાર્ય પરિક્ષિત માટે કરેલ કાર્યથી) ઉલટા પ્રકારનું હોવાથી, (તેને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે કુરૂઓના વંશને ચાલુ રાખનાર!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તે (સૈનિકોએ ફેંકેલાં શસ્ત્રો વિગેરે) રહ્યાં હોય તો (વધ કરવાના) સાધનરૂપ હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ લોકોને દુઃખ કરનારાં થાય, તેથી ભગવાને (તેમને) કાપી નાખ્યાં, એવા અભિપ્રાયથી 'હરિએ....(કાપી નાખ્યાં)' એમ કહેલું છે. 'તીક્ષ્ણ બાણોથી' કાપ્યાં, અને એકે એકને ત્રણ (બાણો)થી (કાપ્યાં), તેથી (તેમાં કાંઇ) અલૌકિક (કરેલું) નથી. છતાં પણ જે હાથીઓ પોતાને માટે શોભા કરે તેવા હતા, તેઓને ભગવાને હણ્યા નહિ એમ કહેવા, તેવા (બે પાંખોથી હાથીઓને પ્રહાર કરતા) ગરૂડથી ઘૂમાવાતા ભગવાનનું વર્ણન કરેલું છે, જે ગરૂડે હાથીઓને (ભગવાનની) અંદર પ્રવેશ કરાવવા માટે બે પાંખોથી જ પ્રહાર કર્યો. (આ હાથીઓનો) બે હાથ (પાંખ)થી જાણે કે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો એવું વર્ણન કરેલું છે. (ભૌમાસુરની) સેનારૂપ દૈત્યના અંશવાળા હાથીઓને (ગરૂડે) મારી નાખ્યા, (અને) સાધારણ દેવના અંશવાળા (હાથીઓ)નું રક્ષણ કર્યું એવો વિભાગ (કર્યો). ૧૭.

પછી ગરૂડે પ્રહાર કરેલા (હાથીઓએ) શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

गरुत्मता हन्यमानास्तुण्डपक्षनखैर्गजाः ॥
पुरमेवाविशन्नार्ता नरको युध्ययुध्यत ॥१८॥

ચાંચ, પાંખો અને નખો વડે ગરૂડથી પ્રહાર કરાતા હાથીઓએ દુઃખી થઇ શહેરમાં જ પ્રવેશ કર્યો. સંગ્રામમાં નરકાસુરે યુદ્ધ કરવા માંડયું. ૧૮.

ચાંચ, પાંખો અને નખો (અનુક્રમે) તામસ, સાત્ત્વિક અને રાજસ છે. (હાથીઓએ) દુઃખી થઇને શહેરમાં જ પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ તેઓને યુદ્ધ કરવાની બુદ્ધિ થઈ નહિ, એવો અર્થ છે. પછી તેઓ (સંગ્રામમાંથી) જતા રહેતાં, નરકાસુરે પોતે યુદ્ધ કરવા માંડયું. 'સંગ્રામમાં' હોવાથી (તેને તેમ કરવાની) જરૂર હતી. આ યુદ્ધ માત્ર 'હું યુદ્ધ કરીશ' એવા ઉત્સાહના નિશ્ચયરૂપ જ હતું. ૧૮.

શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવારૂપ (યુદ્ધ) તો નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવે છે:—

दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकम् ॥
तं भौमः प्राहरच्छक्त्या वज्रः प्रतिहतो यतः ॥१९॥

પોતાનાં સૈન્યને ગરૂડે દુઃખી કરીને નસાડેલું જોઇને, ભૌમાસુરે વજ્ર જેના ઉપર નિષ્ફલ થએલું તેવા તે(ગરૂડ)ના ઉપર શક્તિનો પ્રહાર કર્યો. ૧૯.

ગરૂડે નસાડેલા, અને માત્ર ભયને લીધે જ નાઠેલાં નહિ પરંતુ (ગરૂડે) દુઃખી કરેલા પોતાનાં સૈન્યને જોઇને, જો કે પોતે ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરવા આવેલો હતો અને બીજાની દરકાર કરતો નહતો, છતાં પણ તેવા (ભૌમાસુરે) પણ પોતે જ તે ગરૂડ ઉપર શક્તિનો પ્રહાર કર્યો.

'છતાં પણ નજીવા (ગરૂડ) ઉપર તેણે પોતાના પરાક્રમનો કેમ ઉપયોગ કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વજ્ર જેના ઉપર નિષ્ફલ થએલું' શબ્દો યોજેલ છે. ગરૂડ ઉપર વજ્ર પણ નિષ્ફલ થએલું. ગરૂડનું તે (માહાત્મ્ય) અમૃતહરણના* પ્રસંગમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી બલવાન (પ્રાણી) ઉપર પુરૂષાતનનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય હોવાથી, (ગરૂડ ઉપર શક્તિનો પ્રહાર તેણે કર્યો તેમાં) કાંઇ પણ અયોગ્યતા નથી. આ (ગરૂડના) માહાત્મ્યનો ભવિષ્યમાં પણ‡ ઉપયોગ થશે. ૧૯.

ભગવાનનું એક જ વાહન (ગરૂડ) હતું, તેથી તેને પીડા થાય તો ભગવાનને કાંઇક ભય થાય. તેથી તેને પીડા થઇ નહતી એમ કહેવું જોઇએ. તેથી (શક્તિના પ્રહારથી ગરૂડને) કાંઇ થયું નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नाकम्पत तया विद्धो मालाहत इव द्विपः ॥
शूलं भौमोऽच्युतं हन्तुमाददे वितथोद्यमः ॥२०॥

માલાથી પ્રહાર કરેલા હાથીની પેઠે તેનાથી પ્રહાર કરેલો (ગરૂડ) થરથર્યો નહિ. નિષ્ફલ પ્રયત્નવાળા ભૌમાસુરે અચ્યુતને હણવા ત્રિશૂલ લીધું. ૨૦.

તે શક્તિથી પ્રહાર કરેલો (ગરૂડ થરથર્યો નહિ). 'તે (શક્તિ)થી થોડું પણ શરીર ઘવાયું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'માલાથી પ્રહાર કરેલા' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. (मालाहतः એટલે) માલાથી પ્રહાર કરેલો. ઘવાયો હોય તો પણ પીડા થઇ નહતી એમ જણાવવા 'હાથીની પેઠે' શબ્દ યોજેલ છે. જેમ અંકુશથી ઘવાએલો હાથી જાગ્રત થાય છે અને કાર્ય કરવા યોગ્ય થાય છે, તે પ્રમાણે ગરૂડ (શક્તિના પ્રહારથી) ઘણો પરાક્રમવાળો થયો, એવો અર્થ છે. પછી શરમાએલા નરકાસુરે તે (ગરૂડ) જીવતો હોવા છતાં, મહાદેવ પાસેથી પ્રાપ્ત થએલ સદા સફલ ત્રિશૂલનો અચ્યુત ઉપર પ્રહાર કરવાનો વિચાર કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, કારણ કે भौमः માતા (ભૂમિ)નો પુત્ર હતો. તેમ કરવાનું પ્રયોજન 'નિષ્ફલ પ્રયત્નવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. ગરૂડ ઉપર (તેનું) પરાક્રમ નકામું ગયું, તેથી (તે) નિષ્ફલ (પ્રયત્નવાળો) હતો. ૨૦.

---

* પોતાની માતા વિનતાને કદ્રૂની ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવવા ગરૂડ ઇંદ્ર પાસેથી અમૃત લઈ આવેલ. તે સમયે થએલ યુદ્ધમાં ઇંદ્રે વજ્રનો પ્રહાર ગરૂડ ઉપર કરેલ.

‡ પારિજાતનું વૃક્ષ ભગવાનનું સ્વર્ગમાંથી લાવશે તે સમયે.

ભગવાને વળી ત્રિશૂલનું માહાત્મ્ય પણ રાખવું જોઇએ, તેથી જે ક્ષણે તે ત્રિશૂલ ફેંકવાનો હતો, તે પહેલાંની જ ક્ષણે (ભગવાને) સુદર્શનથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तद्विसर्गात् पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ॥
अपाहरद्गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना ॥२१॥

તે ફેંકાય તે પહેલા જ હરિએ હાથી ઉપર બેઠેલા નરકાસુરનું માથું અસ્ત્રાના જેવી ધારવાળા ચક્રથી કાપી નાખ્યું. ૨૧.

'પહેલાં જ (કરેલા ત્રિશૂલ ફેંકવાના) પ્રયત્નને લીધે (માથું) કપાયું તેજ સમયે (ત્રિશૂલ) ફેંકવાનું પણ બન્યું. તેમ થયું નહોત તો ત્રિશૂલ તેની પાસે રહે ત્યાં સુધી તે વધ કરી શકાય તેવો નહતો,' એમ કેટલાક કહે છે. બીજાઓ એમ કહે છે કે આ (તેને) મહાદેવે આપેલું ત્રિશૂલ નહતું. વળી તે હાથી ઉપર બેઠેલો હતો. (તેણે) આચમન વિગેરે કરેલ નહિ હોવાથી તે ત્રિશૂલ ઉપર મહાદેવ આવેલ નહતા, એમ 'હાથી ઉપર બેઠેલા' વિશેષણથી કહેલું છે. ચક્રનું (તેનું માથું કાપવાનું) સામર્થ્ય નહતું એમ 'અસ્ત્રા જેવી ધારવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે.[1]

પછી તે માથું ફરીથી (ધડ સાથે) જોડાય નહિ તે માટે નીચેના શ્લોકમાં (તેનો) બીજો ઉપયોગ કહેતાં (તેનું) વર્ણન કરે છે:—

सकुण्डलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलत् ॥
हाहेति साध्वित्यृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुन्दं विकिरन्त ईडिरे ॥२२॥

કુંડલવાળું, સુંદર મુકુટરૂપી ભૂષણવાળું પ્રકાશતું (માથું) પૃથ્વી ઉપર પડેલું શોભવા લાગ્યું ઋષિઓ અને મોટા દેવોએ 'અરેરે! અરેરે! સારૂં થયું! સારૂં થયું!' એમ કહેતાં મુકુંદ ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતાં (તેમની) પ્રશંસા કરી ૨૨

જેમ ભૂમિમાંથી માથું જ પ્રકટ થયું હોય તે પ્રમાણે તે વિકાર વિનાનું શોભતું હતું એમ જણાવવા કુંડલ અને મુકુટનું વર્ણન કરેલું છે. સારી રીતે પ્રકાશતું માથું (ભૂમિ ઉપર) પડયું એવો અર્થ છે. પછી (તે) શોભવા લાગ્યું. ભૂમિ (તેનો) તિરસ્કાર કરતી નહતી, તેથી (તેણે તેને) સારી રીતે રાખેલું હોવાથી (તેની) શોભા થઇ. જેમ તે (ભૂમિ)નો પુત્ર તેને આપવામાં આવે (તેમ ભગવાને

---

[1] (ચક્રની) 'ધારાનું જ તેજરૂપ સામર્થ્ય ચક્રના સામર્થ્ય તરીકે પ્રકટ કર્યું', એવો અર્થ છે (કે) ચક્રના સામર્થ્યથી નહિ, પણ ભગવાનના જ પુરૂષાતનથી તેનું માથું કપાયું, એમ કહેલું જણાય છે. પાછલ શ્લોક ૧૦ માં પણ આવો જ અર્થ કહેલ છે.

તેને પાડયું). આ ભૂમિ (ભૂમિના) અભિમાનવાળી દેવતા હતી, પરંતુ ભગવાનની શક્તિ ઇલા નહતી. તે (ઇલા) આધિદૈવિકી હતી. સત્યભામા આધિદૈવિકી જ હતી.[1] તેને (સાથે) લાવવાનાં પાંચ પ્રયોજનો હતાં. (૧) બલભદ્ર સાથે શક્તિનો વિભાગ થતાં (ભગવાને) યોનિનો અંશ , પોતાથી) જૂદો કરેલો હોવાથી શક્તિ (સત્યભામા) સાથે (ભગવાન) પૂર્ણ થાય. (૨) અને (સત્યભામાને) માહાત્મ્ય દેખાડવાનું હતું. (૩) તે (સત્યભામા)ના કહેવાથી નરકાસુરને પણ હણવાનો હતો. (૪) (સત્યભામા) શોક હોવાનું સહન કરે તે માટે બીજા પ્રકારે તે બીજી પત્નીનું અસ્તિત્વ (શોકની હાજરી) સહન કરે નહિ, પણ (ભગવાન) બલથી હરણ કરે ત્યારે તો (ભગવાનનું સામર્થ્ય) જોએલું હોવાથી (તે) માન્ય રાખે, અને (૫) પારિજાતનું હરણ કરવા.

પછી લોકો 'અરેરે ! અરેરે !' એમ બોલ્યા, અને ઋષિઓ પણ પોતાનો પુત્ર હતો, અને પોતે જ (તેને) હણ્યો, તેથી (એમ બોલ્યા). વળી બીજા ઋષિઓ પાછા 'સારૂં થયું' એમ બોલ્યા અને દેવો 'સારૂં જ કર્યું' એમ બોલ્યા. (ભગવાનના કૃત્યનું) અનુમોદન જ કરતાં, (ભગવાને) નરકાસુરને પણ મોક્ષ આપ્યો તેથી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરતાં, તેઓએ મુકુંદની પ્રશંસા કરી. 'અરેરે ! અરેરે !' કહીને પ્રશંસા કરી, અને 'સારૂં થયું ! સારૂં થયું !' કહીને પ્રશંસા કરી. 'આ પુત્રને આવી રીતે કેમ હણ્યો ?' એમ (અરેરે ! કહી) ભગવાનનું પરાક્રમ વર્ણવી પ્રશંસા કરી. બીજાઓએ તો 'સારૂં જ કર્યું.' એમ કહેતાં પ્રશંસા કરી, એવો (અર્થ છે). પુષ્પોની વૃષ્ટિ એમ સૂચવે છે કે (ભગવાને) દેવોને માટે તેનો વધ (કરેલો). ૨૨.

જે (કાર્ય)ને માટે આ (નરકાસુર)ને હણ્યો, તે તે હણાતાં થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डले प्रतप्तजाम्बूनदरत्नभास्वरे ॥
सवैजयन्त्या वनमालयार्पयत् प्राचेतसं छत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥

અને પછી ભૂમિએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીને ઘણાં જ તપેલાં સુવર્ણ અને રત્ન જેવાં પ્રકાશતાં બે કુંડલો, વરૂણનું છત્ર અને મહામણિ વૈજયન્તી વનમાલા સાથે (તેમને) અર્પણ કર્યા. ૨૩.

(ભૂમિએ શ્રીકૃષ્ણની) उपेत्य સમીપ આવીને (કુંડલો વિગેરે અર્પણ કર્યાં) (ભગવાન) શ્રીકૃષ્ણ (સદાનંદ) હોવાથી તેને ભય ન લાગ્યો. અદિતિના બે કુંડલો

---

[1] અહિં ભૂમિ અને સત્યભામાનો ભેદ કહેલો છે. 'શ્રી, પુષ્ટિ...' વિગેરે ૧૦ ૩૬–૫૫ માં ગણાવેલી 'ઇલા' આધિદૈવિક છે, તે નરકાસુરની માતા નહતી. ત્યારે એ ઇલા કોણ? એ જણાવવા સત્યભામા આધિદૈવિક ઇલારૂપ હતી. એમ કહેલું છે. (લે)

સદાએ ઘણું જ તપેલાં સુવર્ણની પેઠે અને રત્નની પેઠે પ્રકાશતાં હતાં. (ઉત્તમ સુવર્ણ અને રત્ન) બંને પણ તે (કુંડલો)ના ઉપાદાન કારણ* હોવાથી (તે) બે કહેલાં છે. વળી ભગવાને આપેલી વૈજયન્તી વનમાલા સમર્પણ કરી, અથવા ભગવાનની પૂજા કરવા માટે વૈજયન્તી (સમર્પણ કરી).

(ભૂમીએ આપેલ) આ છત્ર વરૂણે બનાવેલું સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલું ઈંદ્રનું જ હતું, અથવા ભગવાન માટે આપેલું બીજું (છત્ર) હતું. અને કૌસ્તુભના જેવો મહામણિ (આપ્યો) 'अथो' 'અને' શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે આની) પહેલાં (કહેલા પદાર્થો) ભગવાનનાજ ભગવાનને આપેલા, આ (મણિ) તો જૂદો હતો, એટલે પુત્રે પ્રાપ્ત કરેલો આપ્યો.

અથવા વૈજયન્તી સાથે કુંડલો ભૂમિ ઉપરનાં હતાં, છત્ર સ્વર્ગ ઉપરનું હતું (અને) મણિ પાતાલનો હતો, તેથી (એ પદાર્થો પોતાના જેવા બીજાઓનાં) ચિહ્ન તરીકે (આપેલાં) હોવાથી, ત્રણ લોકમાં જે કાંઇ ઉત્તમ હતું તે સર્વ (ભગવાનને) નિવેદન કર્યું, આ (સર્વ પદાર્થોનું સમર્પણ) ખાલી હાથે (ભગવાન પાસે) ન (જવાય) તે માટેજ. વાસ્તવિક રીતે તો બધું ભગવાનનું જ હતું, કારણ કે તે (ભૂમિ) સ્ત્રી હતી (અને) તે (નરકાસુર) પુત્ર હતો. તેથી જ પુત્રથી (પિતાની) જૂદાઇ ન હોવાથી, (ભૌમાસુરે) ભગવાન માટેજ સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કરેલો હોવાથી, બીજાના જનાનામાં રહેલી સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહથી દોષ થતો નથી. ૨૩.

હવે (ભૂમિ) પોતાના અપરાધની શાંતિ કરાવવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી જૂદા આરંભથી (ભગવાનની) સ્તુતિ કરે છેઃ—

अस्तौषीदथ बिश्वेशं देवी देवबरार्चितम् ।
प्राञ्जलिः प्रणता राजन् भक्तिप्रबणया धिया ॥२४॥

હે રાજા! પછી હાથ જોડીને પ્રણામ કરતી દેવીએ ઉત્તમ દેવોએ પૂજેલા વિશ્વના પ્રભુની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી બુદ્ધિથી સ્તુતિ કરી. ૨૪.

(પુત્રને) હણનારની કેમ સ્તુતિ કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશ્વના પ્રભુની' શબ્દ યોજેલ છે. પુત્રપણું વિગેરે સંબંધ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર નહિ હોવાથી 'વિશ્વના' પદ યોજેલું છે. (ભૂમિને) સ્તુતિ (કરવા)નું જ્ઞાન હતું એમ જણાવવા 'દેવી' શબ્દ યોજેલ છે.

---

* જે પદાર્થની અમુક ચીજ બનેલી હોય, તે પદાર્થ તે ચીજની પ્રકૃતિ અથવા ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. ઉત્તમ સુવર્ણ અને રત્નોના આ કુંડલો બનેલાં હતાં, એવો અર્થ છે.

'છતાં હમણાં (ભગવાને) કાંઇ અલૌકિક† (કાર્ય) કર્યું નથી;† તેથી સ્તુતિ શા માટે (કરે છે)?' એવી શંકા થાય, તેથી હમણાં જ 'ઉત્તમ દેવોએ પૂજેલા' એમ કહેલું છે. 'બે હાથ જોડીને' શબ્દથી નમ્રપણું અને દીનતા સૂચવેલાં છે. 'પ્રણામ કરતી' વિશેષણથી શરીરથી નમ્ર (કહેલી) છે. સ્રીના સ્વભાવને લીધે દુઃખનો ભય (થાય તે) રહેલ નહતો એમ જણાવવા 'ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી બુદ્ધિથી' શબ્દો યોજેલ છે. 'ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી' એટલે જેમ જલ નીચાણના પ્રદેશમાં જનારૂં છે તેમ વિઘ્નોની પણ દરકાર કર્યા વિના ભક્તિ તરફ જનારી. જો બુદ્ધિ તે (ભક્તિ)ની તરફ જનારી હોય, તો તે મનને પણ વશ રાખનારી હોવાથી, બધુંએ (બધીએ ઇંદ્રિયો) ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર (થાય) છે. ૨૪.

षड्भिः स्तुत्वा प्रार्थयते पौत्रजीवितमुत्तमम् ॥
चतुर्भिर्नमनं प्रोक्तं सर्वभावप्रसिद्धये ॥३॥
माहात्म्यं च स्वरूपं च ततो द्वाभ्यामुदीरितम् ॥३½॥

(પચીસમા શ્લોકથી આરંભી) છ શ્લોકોથી સ્તુતિ કરીને (સાતમાથી) પૌત્રના ઉત્તમ જીવન માટે પ્રાર્થના કરે છે. (છ પૈકીના) ચાર શ્લોકોથી (ભગવાનનું) સર્વ ગૌરવ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે નમન કહેલું છે અને પછી બે શ્લોકોથી (તેમનાં) માહાત્મ્ય અને સ્વરૂપ કહેલાં છે. કા. ૩½.

'પહેલાં જેમનો આવિર્ભાવ થએલો તે (આથી) કોઇ બીજા હશે. તેમ ન હોય તો (આમનો જ પહેલાં આવિર્ભાવ થયો હોય તો પોતાના) પુત્રને કેમ હણે?' એવી શંકાને નીચેના શ્લોકમાં ખોટી ઠરાવતાં (ભગવાનનું) લક્ષણ કહે છે:—

॥ भूमिरुवाच ॥ ભૂમિ કહે છેઃ—

नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ॥
भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥२५॥

હે દેવોમાં દેવોના ઈશ્વર! શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર! આપને નમસ્કાર છે. હે પરમાત્મન્! ભક્તોની ઇચ્છાથી જેમણે આકાર ગ્રહણ કરેલ છે તેવા આપને નમસ્કાર હો ૨૫.

'ते' 'આપને' નમસ્કાર છે.

'દેવતા (ભૂમિદેવી) બીજાને કેમ નમસ્કાર કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે દેવોના દેવોના (ઈશ્વર)!' સંબોધન કરેલું છે. (ભગવાન) ઈશ્વર

---

† મી. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં 'न' નથી. તેમણે 'અલૌકિક' નો અર્થ 'લોકથી વિરૂદ્ધ' કરેલ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં 'न' છે, એ પાઠ લીધો છે તેથી 'અલૌકિક' શબ્દનો એવો અર્થ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

હોવાથી મોક્ષ જ (આપે છે), પરંતુ હણતા નથી. તેથી પુત્રને હણવા છતાં પણ જૂદા પ્રકારના થતા નથી (ઈશ્વર મટતા નથી). બ્રહ્મા વિગેરે દેવોના દેવોના પણ તે ઈશ્વર હોવાથી આ વિષયમાં બીજો કોઇ કહેવા (ફરીઆદ કરવા) યોગ્ય નથી. (ભગવાન) તેવા હોવાનું કારણ કહે છે કે તે શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરે છે. ભાવાર્થ પ્રમાણે કમલ (ધારણ કરે છે); (શંખ, ચક્ર અને ગદા એ) ત્રણનું કાર્ય 'ગદાથી પર્વતોના ચૂરા કર્યા' (શ્લોક ૪) વિગેરેથી કહેલું જ છે. હજી સુધી ભગવાને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો નહતો; (પરંતુ) ચાર ભુજાવાળા પ્રકટ ગરૂડ ઉપર જ રહેલા હતા, તેથી તે પ્રમાણે (મૂર્તિ) કહે છે:

'તેવા (ભગવાન) માણસની આકૃતિવાળા કેમ હોય ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભક્તોની ઇચ્છાથી જેમણે આકાર ગ્રહણ કરેલ છે' એમ કહે છે. ભક્તોની જેવી ઇચ્છા, તેવો ગ્રહણ કરેલ છે આકાર જેમણે, (તેવા ભગવાન છે).

'આકાર ગ્રહણ કરવાથી જ (સ્વરૂપમાં) ફેરફાર થતો હોવાથી (અને) તેમાં પણ બીજાના જેવો આકાર ગ્રહણ કરેલો હોવાથી (ભગવાન) જીવની સમાન થવાથી, તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય કેમ હોય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે પરમાત્મન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. બીજો આકાર ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે જીવાત્મા જ તેવો (સ્વરૂપમાં ફેરફારવાળો) થાય છે, પરંતુ પરમાત્મા (તેવા) થતા નથી, એવો (અર્થ છે). તેથી જ (ભગવાન) ભક્તોને અધીન (રહેલા) હોવાથી, 'આપને નમસ્કાર હો!' શબ્દોથી ફરી (તેમને) નમસ્કાર કરે છે. ૨૫.

કુતિએ ચાર પ્રકારે સ્તુતિ કરેલા ભગવાન (તેના ઉપર) પ્રસન્ન થએલા, તેથી પોતે પણ નીચેના શ્લોકમાં (એ ચાર પ્રકારે) નમસ્કાર કરે છે:—

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २६॥

આપ નાભિમાં કમલવાળાને નમસ્કાર, કમલની માલાવાળાને નમસ્કાર, કમલ જેવા નેત્રવાળાને નમસ્કાર, કમલ જેવા ચરણવાળાને નમસ્કાર. ૨૬.

કારણ કે તેણે (કુતિએ) (ભગવાન) બ્રહ્માંડમાં સર્વ છે અને સર્વથી ઉત્તમ છે (એમ) કહેલું. (૧) 'કમલ છે નાભિમાં જેમની' વિશેષણથી (ભગવાનનું) નારાયણ તરીકે પુરૂષપણું કહેલું છે તેથી (ભગવાન) બ્રહ્માંડરૂપ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે(બ્રહ્માંડ)માં (૨) લક્ષ્મીના પતિ તરીકે, (૩) સર્વના સેવ્ય તરીકે અને (૪) સર્વ સ્હેલાઇથી સેવા કરી શકે તેવા હોવા તરીકે એવા ત્રણ પ્રકારે ઉત્તમપણું છે, કારણ કે 'જેમની સ્હેલાઇથી' સેવા થઇ શકે તે જો ઉદાર હોય તો તે બધા પુરૂષાર્થોનું સ્હેલાઇથી દાન કરે છે.

(૨) 'કમલોની માલા છે આમને,' એટલે કમલની માલાવાળી લક્ષ્મીએ (પતિ તરીકે) પસંદ કરેલા. 'તે (લક્ષ્મી) વિના દેવપણું ક્યાં છે ?' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે તે (લક્ષ્મી) સર્વ પુરૂષાર્થરૂપ છે. (૩) 'કમલ જેવા નેત્રવાળા' વિશેષણથી 'દૃષ્ટિથી જ સર્વ દુઃખ હરનારા અને વશ કરનારા' કહેલા છે. (૪) 'કમલ જેવા ચરણવાળા' વિશેષણથી સ્હેલાઇથી સેવા કરી શકાય તેવા કહેલા છે. ૨૬.

એ પ્રમાણે બ્રહ્માંડ (ભગવાનનું) સ્વરૂપ છે અને તેમાં (તેમનું) ઉત્તમપણું છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તત્ત્વોમાં (ભગવાન) તેવા હોવાનું જણાવે છે:–

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे ॥
पुरुषायादिबीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥२७॥

વાસુદેવ વિષ્ણુ આપ ભગવાનને નમસ્કાર છે પુરૂષરુપ, બીજના કારણુરુપ, પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આપને નમસ્કાર છે. ૨૭

'ભગવાન સર્વ તત્ત્વોનું કારણ બનેલ છે, અને તત્ત્વો ભગરૂપ છે' એવી શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ પ્રમાણે (આ) સ્તુતિ કરતી નથી એમ જણાવવા 'આપ' શબ્દ યોજેલ છે. 'વાસુદેવ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાન) તત્ત્વો બનાવવાના પ્રયોજનને લીધે આકારવાળા મોક્ષ આપનાર છે. આ (નામ)થી (ભગવાનની) ઉપાસનામાર્ગ પ્રમાણે સેવા કરવા યોગ્ય હોવાને લીધે (થતી) શ્રેષ્ઠતા કહેલી છે. 'વિષ્ણુ' શબ્દથી કર્મમાર્ગ પ્રમાણે પણ સેવા કરવા યોગ્ય કહેલા છે. 'વિષ્ણુ સ્વતંત્ર યજ્ઞ છે' એમ જણાવવા યજ્ઞ માટે 'વિષ્ણુ' શબ્દ યોજેલ છે. તત્ત્વોમાં પુરૂષ ઉત્તમ હોવાથી 'પુરૂષરૂપ' શબ્દથી તેવા (પુરૂષ) રૂપવાળા હોવાનું કહેલું છે. તે (પુરૂષરૂપ)માં ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ઉત્તમ છે એમ 'બીજના કારણરૂપ, પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા' શબ્દોથી કહે છે. ('બીજના કારણરૂપ' એટલે) કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળા બીજોને પણ ઉત્પન્ન કરનાર. (આ શબ્દથી ભગવાનની) પૂરેપૂરી ક્રિયાશક્તિ કહેલી છે. 'પૂર્ણ છે જ્ઞાન જેમનું' એ વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિ સ્પષ્ટ (કહેલી છે.) ૨૭.

એ પ્રમાણે તત્ત્વોમાં ઉત્તમપણું કહી, નીચેના શ્લોકમાં પુરૂષોત્તમપણું જણાવે છે:—

अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ॥
परावरात्मन् भूतात्मन् परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥२८॥

હે ઉત્તમ (અને) અધમના આત્મારૂપ, હે ભૂતોના આત્મારૂપ, હે પરમાત્મન્, જન્મરહિત, આની ઉત્પત્તિ કરનાર, બ્રહ્મરૂપ, અનન્ત શક્તિઓવાળા આપને નમસ્કાર હો. ૨૮.

ઉત્તમ તત્ત્વ સર્વ વિકાર વિનાનું હોય છે, એવા સિદ્ધાંતને લીધે 'જન્મ રહિત' કહેલા છે. જન્મ ન હોવાને લીધે તે (જન્મ)ની અંદરની રહેલ સ્થિતિઓ (ફેરફારો) નથી એમ તે (શબ્દ)થીજ કહેલું છે. જગતના કર્તા હોય તે તેવા (ભગવાન) છે એમ જેઓ માને છે, તેઓના મતને લીધે 'આની ઉત્પત્તિ કરનાર' કહેલા છે. પોતે જન્મ વિનાના હોઇ, બીજાઓની ઉત્પત્તિ કરે છે, તેથી સર્વથી ઉત્તમ હોવાપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. દિવ્ય જ્ઞાનથી (ભગવાન) તેવા હોવાનું કહે છે, તેથી અહિં પ્રમાણ કહેવાની જરૂર નથી. બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મ જ વસ્તુ છે. તે સંબંધમાં પણ (ભગવાનને) 'બ્રહ્મરૂપ' કહે છે. બૃહત્ (શક્તિવાળા) અને બૃહણ (પોષણ કરનાર) હોવાથી (ભગવાન) બ્રહ્મ છે. સર્વ થવાની શક્તિવાળું હોય તે વસ્તુ છે (ગણાય), એવા મતને લીધે 'અનંત શક્તિઓવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાન સર્વના) આત્મા છે એવા વાદને લીધે કહે છે કે બ્રહ્મા વિગેરે 'ઉત્તમ' (અને) આપણે વિગેરે અધમ (છીએ), તેઓના આત્મા ભગવાન છે. 'ભૂતો' એટલે જડ પદાર્થો, તેઓના પણ આત્મા છે. જીવ અને જડના આત્મા હોવાનું સિદ્ધ કરી, 'પરમાત્મન્' શબ્દથી અંતર્યામી હોવાનું કહે છે, બધા સ્થલે (બધા શબ્દો સાથે નમનનો) સંબંધ લેવાય તે માટે અંતે મનન કરેલું છે. ૨૮.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહે છે:—

त्वं वै सिसृक्षू रज उत्कटं प्रभो तमो निरोधाय बिभर्ष्यपावृतः ॥
स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो भवान्परः ॥२९॥

હે પ્રભો! આવરણ વિનાના આપ જગતને રચવાની ઇચ્છાવાળા થતાં કાર્ય કરવા તત્પર રજોગુણને, નાશ કરવા તમોગુણને અને સ્થિતિ માટે સત્ત્વગુણને ધારણ કરો છો. હે જગતના પતિ! આપ કાલ પ્રકૃતિ પુરૂષ છો. (તેમનાથી) પર છો. ૨૯.

રચવાની ઇચ્છાવાળા આપ उत्कटं કાર્ય કરવા તત્પર રજોગુણને ધારણ કરો છો, નાશ કરવા તમોગુણને (ધારણ કરો છો).

'તેમ હોય તો તે(ગુણ)થી ભરપૂર હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'આવરણ વિનાના' વિશેષણ યોજેલું છે. (આપ ગુણોના) આવરણ વિનાના છો. સ્થિતિ માટે આપ સત્ત્વગુણને ધારણ કરો છો. 'કાર્ય કરવા તત્પર' વિશેષણ બધે (બધા ગુણોને) (લાગુ પડે છે). તેમાં વિઘ્ન કરનાર બીજો (કોઇ) નથી એમ કહેવા, 'હે જગતના પતિ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. ગુણોને વશ રાખનાર ત્રણ છે (૧) (તેઓમાં) ખળભળાટ કરનાર કાલ. (૨) (તેઓનાં) સ્વરૂપરૂપ પ્રકૃતિ અને (૩) (તેઓનો) અધિષ્ઠાતા પુરૂષ. આ ત્રણે પણ આપ જ છો. (આપ) તેટલા જ છો એવું નથી, પરંતુ તેમનાથી પણ પર છો. ૨૯.

એ પ્રમાણે (ભગવાન) સર્વથી ઉત્તમ છે એમ કહી, નીચેના શ્લોકમાં (તે) સર્વરૂપ છે એમ કહે છે:—

अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि च ॥
कर्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥३०॥

હે ભગવાન! હું જલ, તેજ તથા વાયુ, આકાશ, તન્માત્રાઓ દેવો મન અને ઇંદ્રિયો, અહંકાર, મહત્તત્ત્વ એવું બધું સ્થાવરજંગમ જેમનાથી બીજું કાંઇ નથી તેવા આપમાં (દેખાય છે) આ ભ્રમછે. ૩૦.

તત્ત્વો અને (તેઓનું) કાર્ય આપ જ છો, એવો અર્થ છે. 'હું' એટલે પૃથ્વી. 'अथ' 'તથા' શબ્દથી ત્રણને એકત્ર કરવાના મતથી જૂદા હોવાનું જણાવે* છે. 'मात्राणि' એટલે રૂપ વિગેરે તન્માત્રાઓ. દિશાઓ, પવન વિગેરે દેવો, તેમજ દશ ઇંદ્રિયો. 'च' 'અને' શબ્દથી બુદ્ધિ અને પ્રાણ (કહેલા છે). 'कर्ता' એટલે અહંકાર. 'महान्' એટલે મહત્તત્ત્વ. 'इति' 'એવું' શબ્દ પ્રકાર જણાવનારો, અથવા સમાપ્તિ જણાવનારો છે. 'સ્થાવરજંગમ' શબ્દ 'બધું' શબ્દનો અર્થ ફરી જણાવનાર છે. (આ બધાનું ભગવાનથી) જૂદા દેખાવું એ ભૂલભરેલું હોવાથી, અને કાર્યમાં જૂદાપણું અવશ્ય કહેવું જોઇએ તેથી, ઓછું અથવા વધારે (જણાવ્યાનો) દોષ ન રહે તે માટે 'બધું' શબ્દનો બંને બાજુએ સંબંધ લેવાનો છે. 'એક હોઇ બહુ પ્રકારે વિચર્યા' એ શ્રુતિથી ભગવાન જ સર્વ રૂપથી વિચરે છે એમ કહેલું હોવાથી, જેમનાથી બીજું કાંઇ નથી એવા આપમાં ભેદ (જણાય છે). (આપથી) જૂદો બીજો હોવાનું સંભવતું નથી. તત્ત્વ વિગેરેનો નિર્ણય કરનારા સ્માર્ત વિચારકોના હૃદયમાં પણ ભેદ ભાસે છે, તેથી આ બધોએ ભ્રમ એ પ્રમાણે ગણત્રી કરવારૂપ છે, કારણ કે આપને જ ઘણા પ્રકારે ગણતાં, તેઓ જેમને ગણે છે તેમનો પરસ્પર ભેદ માને છે. જૂદી વસ્તુ હોવી એજ ભેદ છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

तस्यात्मजोऽयं तव पादपङ्कज भीतः प्रपन्नार्तिहरोपसादितः ॥
तत्पालयैनं कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहम् ॥३१॥

હે શરણે આવેલાના દુઃખને હરનાર! તેનો ભય પામેલો આ પુત્ર આપના ચરણકમલમાં આવેલ છે. તેથી આનું પાલન કરો. આના માથા ઉપર સર્વ પાપોને હરનારૂં આપનું હસ્તકમલ મૂકો. ૩૧.

(સર્વ લોક) ભ્રાન્ત છે એવી, અને આપ જ સર્વ (થએલા) છો એવી

---

* પૃથ્વી, જલ અને તેજ એ ત્રણને ભેગાં કરવાં તે 'त्रिवृत्करणम्'. આ ત્રણથી જૂદા બીજા પદાર્થ છે એમ દર્શાવવા 'अथ' શબ્દ યોજેલો છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

સ્તુતિથી સર્વના અપરાધો દૂર કરેલા છે. 'પુત્ર' શબ્દથી (ભગવાન તેને) રાજ્ય આપે તે માટે તે (ભૌમાસુર)નો પુત્ર હોવાનું કહેલું છે. (ભગવાન) તેના ઉપર સ્નેહ કરે તે માટે 'આપના ચરણકમલમાં આવેલ છે' શબ્દો યોજેલા છે. (તેના ઉપર) દયા કરે તે માટે 'ભય પામેલો' વિશેષણ યોજેલું છે.

'છતાં પણ શત્રુ હણવા યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શરણે આવેલાના દુઃખને હરનાર!' એવું સંબોધન કરેલું છે. '(ચરણકમલમાં) આવેલો છે' એટલે ચરણ પાસે આવી ચરણમાં પડેલો છે, પરંતુ આપને વિરોધી માનતો નથી. આથી એમ કહેલું છે કે 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે' (ભગવદ્‌ગીતા ૪–૧૧) એ વિચાર પ્રમાણે પણ તેના ઉપર કૃપા કરવી જોઇએ. 'તેથી પાલન કરો' એવી પ્રાર્થના (કરેલી) છે. (તેને) દેખાડીને 'આનું (પાલન કરો)' એમ કહેલું છે. (પોતે ભગવાનની) પત્ની હોવાથી અને તે (ભૌમનો પુત્ર) પણ પૌત્ર હોવાથી ઉદ્ધતાઇથી એવી ફરીથી બીજી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે, કે 'આના માથા ઉપર આપનું હસ્તકમલ મૂકો,' કે જે પ્રકારે (આ) પોતાથી (ભગવાનથી) રક્ષાએલો છે એમ જાણવામાં આવે.

'વાણીથી પણ (તે કાર્ય) થાય, હસ્તથી સ્પર્શ (કરવા)માં શું વધારે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ પાપોને હરનારૂં' વિશેષણ યોજેલું છે. ત્રણ કાલમાં ત્રણે (કોઇ પણ) પ્રકારના પાપો તે (હસ્તકમલ)માં રહેતાં નથી, તેથી તે હસ્તકમલ સર્વ પાપોને હરનારૂં છે, કારણ કે પોતાની વસ્તુને તે તેવી (પાપ રહિત) બનાવે છે. જો કે તે (ભૌમાસુર)નો પુત્ર પણ દુષ્ટ હોઇ હણવા યોગ્ય જ હતો, છતાં પણ ભૂમિની પ્રાર્થનાને લીધે (ભગવાને) તે સમયે તેને હણ્યો નહિ. ૩૬.

બધા બધુંએ માગે છે, છતાં પણ જે અહિં યોગ્ય હોય તેજ ભગવાન કરે છે, (તેથી) વિરૂદ્ધ જરા પણ કરતા નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ **श्रीशुक उवाच** ॥ શ્રી શુક કહે છેઃ—

इति भूम्यार्चितो वाग्भिर्भगवान् भक्तिनम्रया ॥
दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलर्द्धिमत् ॥३२॥

એ પ્રમાણે ભક્તિને લીધે નમ્ર ભૂમિએ વાણીથી પૂજાએલા ભગવાને અભય આપીને સર્વ સમૃદ્ધિવાળા ભૌમાસુરના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૨.

(ભૂમિએ ભગવાનની) પૂજા કરવાનાં દ્રવ્યો સાથે વાણીથી પૂજા કરી; અથવા વાણીથી જ પૂજા કરી, કારણ કે બાકીનું બધું તેમનું (ભગવાનનું)જ છે.[1] બુદ્ધિ

---

[1] (બીજું બધું ભગવાનનું છે પણ) વાણી પોતાની છે એમ અહિંથી સિદ્ધ કરે છે. સ્તુતિના આરંભમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી બુદ્ધિથી નમ્ર થઇ સ્તુતિ કર્યાનું કહેલું છે (શ્લોક ૨૪) તેથી બુદ્ધિનું કાર્ય સ્તુતિરૂપ વાણી પણ પોતાની છે એવો ભાવ છે. (લે)

તો ભગવાને સ્રી પેઠે બધાને આપેલી છે. તે પુરંજનના ઉપાખ્યાનમાં કહેલું છે. તે બધા જીવોમાં જૂદી જૂદી છે.[1] તેમ ન હોય તો પ્રમાણો વ્યર્થ થાય. તેથી (ભગવાન જીવની) બુદ્ધિના ગુણો અને દોષોને આગળ કરીને (ધ્યાનમાં લઇને) જેમ યોગ્ય હોય તેમ કરે છે તેથી સર્વ યોગ્ય છે. અમુક સમયે લીલા થઇ શકે તે માટે (ભગવાને જીવોની) બુદ્ધિ તેવી (જૂદી જૂદી) કરેલી છે, તે 'ભગવાને' શબ્દથી કહેલું છે. છતાં પણ (પૃથ્વીએ) ભક્તિને લીધે નમ્ર થઇને સ્તુતિ કરેલી, તેથી (ભૌમના પુત્રને) અભય આપીને ભૌમ (પુત્ર)નું ઘર પોતાનું જ ઘર હોવાથી તેમાં પ્રવેશ કર્યો; તે(પ્રવેશ કરવા)નું કારણ 'સર્વ સમૃદ્ધિવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. તે સમયે તેના પુત્રના પ્રાણોનું જ રક્ષણ કરવાનું હોવાથી (ભગવાને) તેમ[2] કર્યું. તેમ ન હોય[3] તો તેટલી કન્યાએ નિષ્ફલ* થાય, કારણ-કે તેણે પ્રાપ્ત કરેલું સર્વ (ભગવાન) ગ્રહણ કરે ત્યારે જ તેનો લૂંટનો દોષ દૂર થાય. ૩૨.

છતાં પણ[1] કન્યાઓ (ભગવાનને) પોતાની મેળે વરી[2] એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्र राजन्यकन्यानां षद्सहस्राधिकायुतम् ॥
समाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः । ३३॥

ત્યાં હરિએ રાજાઓ પાસેથી પરાક્રમ કરીને આણેલી દશ હજારથી અધિક છ હજાર રાજાની કન્યા જોઈ ૩૩

તે રાજાની કન્યાઓ હતી, તેથી (પતિમાં) પોતાની જાતના રૂપ તથા વીર્યની (તેઓને) જરૂર હતી. દશ હજાર અને છ હજાર—એમ સોળ કળાઓની હજાર પ્રકારે જૂદી જૂદી અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ ભૂમિ ઉપર રહેલી, (તેમને) ભગવાનની પ્રેરણાથી ભ્રમને લીધે ભૂમિના પુત્રે હરેલી, અને ત્યારે જ (તેઓ) તેટલી

---

[1] (ભગવાને જીવોને) જૂદા જૂદા પ્રકારની બુદ્ધિ આપેલી છે એવો અર્થ છે (લે)

[2] 'તેમ કર્યું' એટલે તેના માત્ર પ્રાણનું રક્ષણ કરવા અભયદાન આપ્યું, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] 'તેમ ન હોય તો' એટલે (તેના પ્રાણ સિવાયના) કન્યાઓ વિગેરેનાં પણ રક્ષણ માટે (અભયદાન આપ્યું હોય તો) (લે).

* તેણે લૂંટ કરીને લાવેલી કન્યાઓનું ભગવાન ગ્રહણ ન કરે તો તેના લૂંટના દોષનું નિવારણ થાય નહિ, કારણ કે ભગવાન તેમને ગ્રહણ કરે તોજ તેનો એ દોષ દૂર થાય. તેથી કન્યાઓને ત્યાં જ રહેવા દેવાનું અભયદાન આપ્યું નહતું. તેમ કરવાથી કન્યાઓનાં જીવન પણ નિષ્ફલ થાય તેમ હતું, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

[1] લૂંટનો દોષ દૂર કરવા ભગવાન વરણ કરવાના જ હતા છતાં પણ, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] આ પછીના બે શ્લોકોથી મનથી અને વાણીથી વરણ કર્યું. અને આ શ્લોકથી વરણનું કારણ કહ્યું. એમ ત્રણ શ્લોકોથી વરણ કહે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

થઇ.* આ દ્વિસ્વભાવવાળી હતી એમ જણાવવા 'છ હજાર અને દશ હજાર' એવી બે સંખ્યાઓથી જણાવેલી છે. છ હજારનું ઉત્તમપણું જણાવવા ત્યાં 'અધિક' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે અપ્સંરાઓ દેવતા હોવાથી, ક્રીડા કરવા માટે તે (રાજાની કન્યાના) રૂપથી જન્મેલી હતી. તેઓએ પ્રથમ અષ્ટાવક્રની સ્તુતિ કરેલી અને પછી મશ્કરી કરી, એમ જણાવવા દ્વિસ્વભાવપણું કહેલું છે. તેથી જ ઋષિના કોપને લીધે આરંભમાં અને અંતે (તેમને) દુઃખ પ્રાપ્ત થએલું; અને (ઋષિને) પ્રસન્ન કર્યા તેથી (ભગવાનને) વરવાની બુદ્ધિ થઇ. 'બધા બલથી કરેલા પદાર્થો ન કરેલા છે એમ મનુએ કહેલું છે' એમ જણાવવાં, 'રાજાઓ પાસેથી પરાક્રમ કરીને આણેલી' શબ્દોથી બલથી આણવાનું કહેલું છે. 'હરિ' તેઓનું દુઃખ હરનારા છે, તેમણે તેવા (દુઃખ હરનારા) થવા માટે (તેઓને) જોઇ. ૩૩.

નીચેના શ્લોકમાં (રાજાની કન્યાઓએ કરેલું ભગવાનનું) વરણ કહે છે:—

तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवर्यं विमोहिताः ॥
मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवोपसादितम् ॥३४॥

પ્રવેશ કરેલા તે ઉત્તમ પુરૂષને જોઇને, મોહ પામેલી સ્ત્રીઓ દૈવે આણેલા (પોતાના) ઇચ્છેલા પતિને મનથી વરી. ૩૪.

('પ્રવેશ કરેલા' એટલે) ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની સમીપ પધારતા (ભગવાનને જોઇ વરી), કારણ કે (તે) સ્ત્રીઓ હતી (અને) સ્ત્રીઓએ અવશ્ય પતિનું વરણ કરવું જોઇએ.

'છતાં પણ તેઓ ભગવાન પુરૂષોત્તમને કેમ વરી?' એરી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ પુરૂષને' શબ્દ યોજેલ છે. (તેમને વરી); કારણ કે તેમણે પુરૂષની આકૃતિ અને સ્ત્રીઓને પ્રિય હોય તેવી આકૃતિ ધારણ કરી હતી, જેને લીધે તેઓ મોહ પામી હતી. તેઓ (ઘરમાં) પૂરાએલી હોવાથી હૃદયથી† (ભગવાનને) વરી, કાયાથી વરી (શકી) નહિ. 'ઇચ્છેલા' એ વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) પહેલાં પણ (ભગવાન પતિ થાય) તેવા જ પ્રકારના વિચારથી (ત્યાં) રહેલી હતી. (ભગવાનને) પતિ તરીકે જ વરી. 'દૈવે આણેલા' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે (વરવા યોગ્ય) સમયે પ્રાપ્ત થએલા આવા (વર)ને અવશ્ય વરવું જોઇએ. તેથી યોગ્ય જ થાય છે. જેમ પિતા વરણ કરાય તે માટે વરને (કન્યાની) સમીપ લાવે છે, એવી રીતે દૈવ (ભગવાનને સમીપ) લાવ્યું. ૩૪.

---

* જૂદા જૂદા રાજાઓ પાસેથી લાવી ભેગી કરી ત્યારે સોળ હજાર ભેગી થઇ, એવો અર્થ જણાય છે.

† દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. રા. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં 'भयेन' પાઠ છે. તે કરતાં આ પાઠ વધારે સારો છે.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓનો મનોરથ જણાવે છેઃ—

भूयात् पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ॥
इति सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥३५॥

'આ મારા પતિ થાઓ. પ્રજાપતિ તેનું અનુમોદન કરો' એવા ભાવથી જૂદાં જૂદાં બધીઓએ શ્રીકૃષ્ણમાં (પોતાનું) હૃદય સ્થાપ્યું. ૩૫.

'મારા' એમ દરેકનો (વિચાર કહેલો છે). બ્રહ્માંડમાં સંવત્સરરૂપ પ્રજાપતિને અધિકાર આપેલો હોવાથી, તે સંમતિ ન આપે તો પિતાની આજ્ઞા ન મળી હોય તેની પેઠે વરણ (કરવાનું) સંભવતું નથી, તેથી 'પ્રજાપતિ તેનું અનુમોદન કરો' શબ્દોથી તેમની સંમતિની પ્રાર્થના કરે છે. બધીઓનો ભાવ એકજ હતો, પરંતુ તે જૂદો જૂદો દરેકમાં* પરિણમેલો (રહેલો) હતો. 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તે ભગવાન) તેઓને પ્રિય હતા. 'ભાવથી' એટલે 'આ પતિ થાઓ' એવી ઇચ્છાથી, અથવા શ્રદ્ધાથી, અથવા રસનો આધાર બનેલ (ભાવ)થી, (તેઓએ પોતાનું) હૃદય (શ્રીકૃષ્ણમાં) સ્થાપ્યું એટલે તેમનામાં જ સ્થિર કર્યું. ૩૫.

હવે પછી જેમાં ભાવ રહેલ તે શરીર ભગવાનનું કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહિ હોવાથી, ભગવાને તે (કાર્ય) કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं सुमृष्टविरजोम्बराः ॥
नरयानैर्महाकोशं रथाश्वद्रविणं महत् ॥३६॥

સારી રીતે ધોએલાં સ્વચ્છ વસ્ત્રોવાળી તેઓને પાલખીઓમાં દ્વારકા મોકલી (અને) મોટો ખજાનો, રથો અશ્વો અને દ્રવ્યરૂપી ઘણું (ધન) (દ્વારકા મોકલ્યાં). ૩૬.

'દ્વારકા' એટલે તે (કન્યાઓ)નાં ઇચ્છેલા ફલ(રૂપ ભગવાન)નું સ્થાન, કારણ કે ભગવાનના સ્થાનમાં જવાનું તે (દ્વારકા) દ્વાર છે. સારી રીતે ધોએલાં સ્વચ્છ વસ્ત્રોવાળી કરીને **नरयानैः** પાલખીઓમાં (તેઓને મોકલી). માત્ર સ્ત્રીરૂપી રત્નોને મોકલ્યાં એટલું જ નહિ; પરંતુ બીજાં પણ રત્નો મોકલ્યાં એમ કહેવા 'મોટો ખજાનો (મોકલ્યો)' એમ કહેલું છે. રત્ન વિગેરેનો મોટો ખજાનો મોકલ્યો. રથો, અશ્વો અને દ્રવ્ય એવા ત્રણ પ્રકારનું ઉત્તમ ધન મોકલ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેમને પણ મોકલવાનું કારણ 'ઘણું' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે ઘણું (ધન) બીજા સ્થલે (હલકા પુરૂષને ત્યાં) રાખેલું હોય તે હલકા (પુરૂષ)ને દુઃખ (ઉત્પન્ન) કરે છે. ૩૬.

---

* મી. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રતમાં '**न तु**' શબ્દો અહિં અધિક છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઇ અનુવાદ કરેલો છે.

ખાસ કરીને પોતાને માટે જ હાથીઓ મોકલ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दन्तांस्तरस्विनः ॥
पाण्डुरांश्च चतुःषष्टिं प्रेषयामास केशवः ॥३७॥

અને કેશવે ચાર દાંતવાળા ઝડપવાળા ઐરાવતના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા હાથીઓ અને સફેદ ચોસઠ મોકલ્યા ૩૭.

જે કુલમાં ઐરાવત ઉત્પન્ન થએલો તે કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા (હાથીઓ મોકલ્યા). તેઓનો બીજાઓથી ભેદ કહે છે. 'ચાર દાંતવાળા' વિશેષણથી સ્વરૂપનો ભેદ કહેલો છે, અને 'ઝડપવાળા' વિશેષણથી સ્વભાવનો ભેદ કહેલો છે. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ (કહેલું છે કે) ઉચ્ચૈઃશ્રવાના કુલમાં જન્મેલા સફેદ અને બીજા અશ્વોને પણ મોકલ્યા. ચાર દાંતવાળા અને ઝડપવાળા (પ્રાણીઓ) હરણ વિગેરેના કુલોમાં પણ હોય છે, તેથી (આ) તેવા નહતા એમ જણાવવા 'સફેદ' વિશેષણ યોજેલું છે. બીજા[1] પણ આવા જ હતા, કારણ કે તેમની સાથે કહેલા છે. ઘણી જૂદી જાતના હોવું એ ભેદ કરનારૂં છે. તેઓમાં[2] દાંત વિગેરેમાં ભેદ વિચારી લેવો.

'ચોસઠ' વિશેષણથી તેઓને કલારૂપ જણાવેલા છે. 'કેશવ' શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે ભૌમાસુર) મહાદેવનો ભક્ત હોવાથી તેમના વરદાનને લીધે તે આટલો (આટલા બધા વૈભવવાળો) થએલો, તેથી (તેનો વૈભવ દ્વારકા મોકલવાથી) કદાચ મહાદેવ અપ્રસન્ન (ગુસ્સે) થાય, એવી શંકા કરીને 'કેશવ' એમ કહેલું છે. (ભગવાન) (क) બ્રહ્મા અને (ईश) મહાદેવે પણ સેવા કરવા યોગ્ય છે. ૩૭.

પછી ત્યાં (પ્રાગ્જ્યોતિષપુર)નું કાર્ય કરીને, જે (કાર્ય) માટે ઇંદ્રની પ્રેરણાથી (ભગવાન) પધારેલા, તે તેમણે કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

गत्वा सुरेन्द्रभवनं दत्त्वादित्यै च कुण्डले ॥
पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण सहेन्द्राण्या च सप्रियः ॥३८॥

સુરેન્દ્રના ભવને જઈ અને અદિતિને કુંડલો આપીને વળી પ્રિયા સહિત (ભગવાન) ઈંદ્રાણી સાથે ત્રિદશોના ઇંદ્રથી પૂજાયા. ૩૮.

---

[1] 'બીજા' એટલે સફેદથી જૂદા શ્યામ હાથીઓ પણ ઝડપવાળા હતા, એવો અર્થ છે. (લે) આ વિશેષણ અશ્વો માટે યોજેલ હોવાનું પણ સંભવે છે.

[2] 'તેઓમાં' હરણો વિગેરેમાં ચાર દાંતવાળા હોય, છતાં પણ તેઓના દાંત હાથીઓના દાંતથી જૂદા પ્રકારના હોય છે, એવો અર્થ છે (લે) આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'બીજા પણ આવા જ હતા' એ વાક્યનો વિરોધ થતો હોય તેમ જણાય છે. બીજા પણ આવા જ હતા, ઘણી જૂદી જાતના નહતા. દાંત તેઓના જૂદા પ્રકારના હતા એવો ભેદ વિચારી લેવો, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

'સુરેન્દ્રનું ભવન' અને સ્વર્ગરૂપી સ્થાન. ત્યાં જ રહેલી અદિતિને બે કુંડલો (ભગવાને) આપ્યાં. ભોગરૂપ (ભોગ કરનારી) અદિતિ ત્યાં રહે છે. ક્રિયારૂપ (અદિતિ) તો અંશથી દેવકી બનેલી. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઇંદ્રને પણ છત્ર વિગેરે આપ્યાં. પછી ત્રિદશોના ઇંદ્રથી (ભગવાન) પૂજાયા. 'ત્રિદશો(ના ઈંદ્રથી)' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઘડપણ અને મૃત્યુ જેઓને નથી તેવા (દેવો)ના ઇંદ્રે એટલે તે (દેવો)ને પણ ઘણાં જ ઐશ્વર્યનું દાન કરવાની શક્તિવાળાએ સ્વામી તરીકે (ભગવાનની) પૂજા કરી, એવી ભગવાનની સરસાઇ સત્યભામાને દર્શાવી. ભગવાન પત્ની સાથે પધારેલા, તેથી પત્ની સાથેના ઇંદ્રે જ (તેમની) પૂજા કરી. તેમ કરવામાં ન આવે (એકલો ઈંદ્ર પૂજા કરે) તો લોકમાં વિરૂદ્ધ જેવું (એ પૂજાનું કાર્ય) થાય, અથવા પૂજામાં સત્યભામાનો પ્રવેશ ન થાત. 'च' 'વળી' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) દેવોએ અને તેમની સ્ત્રીઓએ (પૂજા કરી).

'ભગવાન સર્વના ઈશ્વર હોવાથી ઈંદ્ર વિગેરે (તેમની) પૂજા કરે, સત્યભામાની પૂજા કેમ કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રિયા સહિત' શબ્દ યોજેલ છે. પ્રિયાની સાથે (ભગવાન પધારેલા). (સત્યભામા) ભગવાનનાં પ્રિયા હોવાથી, તેમની પણ પૂજા કરી, કારણ કે તેમ કરવામાં ન આવે તો ભગવાન પ્રસન્ન ન થાય. ૩૮.

પછી સ્ત્રીઓની વાતચિતમાં શચી સાથેની વાતમાં (સત્યભામાએ) પારિજાત પુષ્પની ઇચ્છા દર્શાવતાં, મનુષ્ય તરીકે શચીએ (તેમની) હલકાઇ જણાવતાં, બહિર્મુખ (શચી)નું મેણું નહિ સહન કરનારી (સત્યભામા)એ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાન પારિજાત (વૃક્ષ)ને લઈ ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नोदितो भार्ययोत्पाट्य पारिजातं गरुत्मति ॥
आरोप्य सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥३९॥

પત્નીએ પ્રેરેલા (ભગવાન) પરિજાતને ઉખાડી, ગરૂડ ઉપર મૂકીને, ઈંદ્ર સહિત દેવો ઉપર વિજય મેળવી, (તેને પોતાના) નગર લઇ ગયા. ૩૯.

પછી ભગવાન પારિજાત (વૃક્ષ)ની સમીપ જંઈ, પત્ની સહિત, ગરૂડ ઉપર બેસીને, જ્યારે ભગવાન (ભૂતલ ઉપર) વિરાજતા હોય ત્યારે નરકાસુરના ઘરની પેઠે ત્યાં (સ્વર્ગમાં) પણ સર્વથી ઉત્તમ (પદાર્થ) રહે તે અયોગ્ય હોવાથી તે પારિજાતને ઉખાડી, પાછું ગરૂડ ઉપર મૂકીને સોમની પેઠે ભૂમિ ઉપર લઇ આવ્યા. તે (ભગવાનનું કાર્ય) ઇન્દ્ર વિગેરેને ગમતું નહિ હોવાથી, 'સેવકોએ સ્વામીની લીલાને અનુસરીને જ પોતાનું કાર્ય કરવું યોગ્ય છે' એવો સિદ્ધાંત જાણ્યા વિના, અમને આપેલું (પારિજાત) કેમ લઇ જાય છે? એવા અભિપ્રાયથી (ભગવાન સામે) યુદ્ધ કરવા તેઓ આવ્યા. ત્યારે ઈંદ્ર સહિત દેવો ઉપર વિજય મેળવી (પારિજાત લઇ જવામાં) તેઓએ કરેલ અડચણ દૂર કરી (ભગવાન તેને) પુરં

દ્વારકાનગર લઈ ગયા, પરંતુ તેને રસ્તામાં (અધવચ) તજી દઈ (દ્વારકાં) મધાર્યો નહિ. જો (તેઓએ) પ્રાર્થના કરી હોત, તો કદાચ (તે તેમને) આપીને (દ્વારકા) લાવ્યા ન હોત. આ મતાંતર ભાષા છે, એમ પહેલાં જ અમે કહેલું છે. ૩૯.

પછી સ્ત્રીના વચનને લીધે સ્ત્રી માટે જ તે આણેલું હતું એમ જણાવવા, તેને સત્યભામાના ઘરમાં રોપ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ॥
अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गन्धासवलम्पटाः ॥४०॥

સત્યભામાના ઘર અને ઉદ્યાનને શોભાવનાર (તેને) રોપ્યું. તેની ગંધ અને રસમાં લંપટ ભ્રમરો સ્વર્ગમાંથી (તેની) પાછળ આવ્યા હતા. ૪૦.

ઘર અને ઉદ્યાનને ઉપ સમીપમાં રહી શોભાવે તે, અથવા બંનેની શોભા થતી હતી જેનાથી તે ઘર અને ઉદ્યાનને શોભાવનારઃ ઘર અને ઉદ્યાનની વચ્ચે (તેને) રોપ્યું હતું. તે પારિજાતનું સર્વથી ઉત્તમપણું ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. સ્વર્ગનો પણ ત્યાગ કરીને, તેની જે ગંધ અને આસવ એટલે રસ, અથવા ગંધ એજ મદ કરનાર હોવાથી આસવ, તેમાં લંપટ થએલા એટલે વિવેક (સારૂં અથવા ખરાબ પારખવાની શક્તિ)ને લીધે પણ તેનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ વિનાના (ભ્રમરો તેની પાછળ આવ્યા). વળી નામથી પણ તેઓ ભ્રમવાળા અને મરણવાળા* છે. સ્વર્ગમાં તો તે બંને નથી, છતાં પણ (સ્વર્ગ તજી તેની પાછલ) આવ્યા એમ પદાર્થ (પારિજાત)નું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ૪૦.

આ મત[1] પ્રમાણે પણ ભગવાને કરેલું જ યોગ્ય છે, પરંતુ ઇંદ્રે કરેલું યોગ્ય નથી, તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેના કાર્યની નિંદા કરે છેઃ—

यया च आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ।
सिद्धार्थ एतेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाढ्यताम् ॥४१॥

મુકુટની ટોચોથી ચરણનો સ્પર્શ કરતાં પ્રણામ કરીને, (ઇંદ્રે) કાર્ય કરી આપનાર અચ્યુતની યાચના કરેલી. કાર્ય પાર પડતાં (તે) મોટાએ આમની સાથે વિગ્રહ કર્યો. અહો! દેવોને પણ અજ્ઞાન છે! ધનવાનપણાને ધિક્કાર હો! ૪૧.

---

* 'ભ્રમર'=ભ્રમ+મર ('મ' બંને બાજુએ લીધેલ છે) એટલે ભ્રમ અને મરણ તેઓને ભ્રમ અને મરણ હોય જ. સ્વર્ગમાં તે બંને નથી તેથી તેમણે ત્યાં રહેવું જ ઉત્તમ હતું, છતાં પારિજાતની ગંધમાં લંપટ હોવાથી તેઓ આ વિવેકને લીધે પણ સ્વર્ગમાં રહી શક્યા નહિ અને ભ્રમ અને મરણ થાય તેવી ભૂમિ ઉપર તેની પાછલ આવ્યાં.

[1] 'આ મત પ્રમાણે' એટલે 'મતાંતરની ભાષામાં પણ.' (લે)

જે ઇંદ્રે કાર્ય કરી આપનાર અચ્યુતની યાચના કરેલી તેણે કાર્ય પાર પડતાં પાછલથી કાર્ય કરી આપનાર સાથે જ વિગ્રહ કર્યો, પ્રસંગને લીધે (અકસ્માતથી) યાચના કરી નહતી એમ 'પ્રણામ કરીને' શબ્દથી જણાવેલું છે. (યાચના) પ્રાર્થનારૂપ હતી.

'પ્રસંગે માન આપવા યોગ્ય (પુરૂષ) પાસે નમસ્કાર કરીને યાચના કરવામાં આવે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મુકુટની ટોચોથી ચરણનો સ્પર્શ કરતાં' શબ્દો યોજેલા છે. પોતાની હલકાઈ દર્શાવતાં પણ યાચના કરેલી. વળી (ઈંદ્ર) પોતે નરકાસુરને હણવા શક્તિવાળો નહતો અને ભગવાન શક્તિવાળા હતા, એમ જાણીને તેણે તે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરેલી, એવો અભિપ્રાય 'અચ્યુત' શબ્દથી દર્શાવેલો છે. કાર્ય પાર પડે જેનાથી, એવા (ભગવાન પાસે યાચના કરેલી), તેમનાથી જ કાર્ય પાર પડ્યું. (કાર્ય કરવા) શક્તિવાળો હોય તો પણ બીજો કાર્ય કરતો નહતો. એ પ્રમાણે બહાદુર તરીકે ભગવાનને જાણવા છતાં, (તેમનું) પરાક્રમ જોઇને પણ, પોતે મોટો હોવા છતાં (ઇંદ્રે તેમની સાથે) વિગ્રહ કર્યો.

'કારણથી વિરૂદ્ધ કાર્ય કેમ થયું* ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અહો !' શબ્દ(થી આશ્ચર્ય દર્શાવેલ) છે, 'છતાં પણ (કારણ વિના કાર્ય થવાની) યોગ્યતા કહેવી જોઇએ' એવો વિચાર થાય, તેથી 'દેવોને પણ અજ્ઞાન છે' શબ્દો યોજેલા છે, જ્ઞાન જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા સાત્વિકોને પણ કેવલ તમોરૂપ અજ્ઞાન હોય છે, એવો (તેનો અર્થ છે). વિગ્રહ કહીને વાસ્તવિક રીતે ધનવાનપણાને કારણ તરીકે કહેલું છે. તેથી જ 'ધનવાનપણાને ધિક્કાર હો' શબ્દોથી તેની નિંદા કરે છે. લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ જ ન હઠાવી શકાય તેવું અજ્ઞાનનું મૂલ છે પરંતુ બીજું કાંઇ (તેવું) નથી. તે પ્રસંગે દેવ હોવાપણું વિગેરે દુઃખ કરનારાં છે, એવો અર્થ છે. ૪૧.

શૌર્યના આવેશનો ત્યાગ કરીને કામના આવેશવાળા (ભગવાને) કામના અનંત રૂપો હોવાથી જૂદા જૂદા (કામ)ને પૂર્ણ કરનાર રૂપથી તે(સ્ત્રી)ઓને વિવાહ, રતિ અને માન પ્રાપ્ત કરાવ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।।
यथोपयेमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ।।४२।।

પછી એક મુહૂર્તમાં જૂદા જૂદા ઘરોમાં તે સ્ત્રીઓને તેટલાં રૂપો ધારણ કરનાર વિકાર વિનાના ભગવાન શાસ્ત્રવિધિથી પરણ્યા. ૪૨

---

* અદિતિના કુંડલો અને ઇંદ્રના છત્ર વિગેરે લાવી આપી ઇંદ્રનું કાર્ય કરી આપનાર ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરાય નહિ, છતાં તેણે યુદ્ધ કેમ કર્યું ? એવો અર્થ જણાય છે.

સર્વ (સ્ત્રીઓ)ની કામના સરખી હોવાથી (સર્વને) સર્વ પ્રકારે સરખું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે એક જ મુહૂર્તમાં જૂદા જૂદા ઘરોમાં તે સ્ત્રીઓને રાખીને શાસ્ત્રવિધિથી પરણ્યા. દૃષ્ટિના ભ્રમને લીધે એમ જણાયું નહતું એમ 'તેટલાં રૂપો ધારણ કરનાર' વિશેષણથી કહે છે. 'ભગવાન' શબ્દથી તે વિષયનું (તેમ કરવાનું) સામર્થ્ય કહેલું છે. (ભગવાનનાં તે) રૂપો પણ વિકાર વિનાના હતા એમ જણાવવા 'વિકાર વિનાનાં' શબ્દ યોજેલ છે. યથા એટલે ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા પ્રકારથી. ૪૨.

વિવાહનું વર્ણન કરી નીચેના શ્લોકમાં રમણનું વર્ણન કરે છેઃ—

गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ॥
रेमे रमाभिर्निजकामसंप्लुतो यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥४३॥

જેમની સમાન અથવા જેમનાથી અધિક બીજા કોઇ નથી તેવાં તેઓનાં ઘરોમાં નિરંતર સ્થિર રહેતાં, ન વિચારી શકાય તેવાં (કાર્ય) કરનાર, નિજ કામથી ભરપૂર (ભગવાન), જેમ બીજો (જીવ) ગૃહસ્થના (ધર્મો)નું આચરણ કરતાં રમણ કરે તેમ (તે) લક્ષ્મીઓ સાથે રમણ કરતા હતા. ૪૩.

તેઓનાં ઘરોમાં (ભગવાન) **અનપાયી** નિરંતર રહેતા હતા, કારણ કે પ્રમાણને અનુસરનારા[1] કામ પ્રમાણે તેઓની સાથે વિવાહ કરેલ નહતા, પરંતુ પ્રમેયને અનુસરનારા કામ પ્રમાણે (કર્યા હતા), (અને) તે (પ્રમેયને અનુસરનારો કામ) પુષ્ટ અને સદા ચાલુ રહેનાર નિત્ય રમણરૂપ છે. તેથી વિવાહની ક્ષણથી આરંભી જ્યાં સુધી (તેઓની) સ્થિતિ રહી, ત્યાં સુધી તેઓની સાથે નિત્ય રમણ જ કર્યું. વિધિ (શાસ્ત્રની આજ્ઞા)નું પાલન કરવા માટે જ દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાના હોય છે, તે અંહિં કામનું પ્રધાનપણું હોવાથી કહેવા યોગ્ય નથી, કારણ કે (પુત્રો) ઉત્પન્ન કરવામાં આવે ત્યારે કામ ઓછો થાય છે.

'નિરંતર રમણમાં ઘણા દોષો છે. (૧) બીજા કાર્યમાં વિઘ્ન થાય. (૨) લોકોને સંદેહ થાય. (૩) તે (પત્ની)ઓને એક બીજી સાથેની વાતચિતમાં પરસ્પર સંદેહ થાય,' એવી શંકા થાય, તેથી 'ન વિચારી શકાય તેવાં કાર્ય કરનાર' શબ્દ યોજેલ છે. જેમ કોઇને પણ કોઇ પણ સંદેહ ઉત્પન્ન ન થાય તેમ (ભગવાન) કરે છે. વિરોધ થતો હોય ત્યાં લોકનું જ્ઞાન જ જૂદા પ્રકારનું ઉત્પન્ન કરે છે.

---

[1] શાસ્ત્રમાં પ્રજા માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાના અંગ તરીકે કામ રાખવાનું કહેલું છે. આ પ્રમાણને અનુસરનારો કામ છે. ભોગ માટે રાખવામાં આવેલ કામ પ્રમેયને અનુસરનારો છે. આ મહારાણીઓ સાથે ભગવાને પ્રજા માટે વિવાહ કરેલા નહતા, કારણ કે આઠ પટરાણીઓથી જ પ્રજા થાય તેમ હતું. આમની સાથે તો જૂદા જૂદા પ્રકારના વિલાસ માટે વિવાહ કરેલા, એવો અર્થ છે. (લે)

(ભગવાનનાં) ઘણાંએ રૂપો હોવાથી, કોઇક રૂપથી બીજા સ્થલે પણ પધારે છે, પરંતુ અહિં (આમના ઘરોમાં) (રમણથી) અધિક કાર્ય કરતા નથી. તેથી (ભગવાન દ્વારકામાં) હોવા છતાં શાલ્વ વિગેરે સાથે તેમણે યુદ્ધ કર્યું નહિ.*

(ભગવાન ત્યાં) કામ માટે જ રહેલા હોવાથી કામની સારી રીતે વૃદ્ધિ થાય તે માટે, 'જેમની સમાન અથવા જેમનાથી અધિક બીજાં કોઇ નથી' વિશેષણથી (તે) ઘરોનું વર્ણન કરે છે. સ્વર્ગ વિગેરેમાં પણ (આ) મહારાણીઓના ઘરની સમાનતા અથવા તેથી ઉત્તમપણું કોઇ પણસ્થલે નથી. (ત્યાં ભગવાન) પોતે પણ '**अवस्थितः**' સ્થિર રહેલા છે. વ્યગ્રપણું (ઉંચું મન) અથવા અસ્થિરપણું હોય તો વધેલા કામમાં અડચણ થાય, એ પ્રમાણે સર્વ (સાધનો) પ્રાપ્ત થતાં તેઓની સાથે રમણ કર્યું.

'ભગવાન ઇંદ્રિય વિનાના છે (અને) બ્રહ્માનંદરૂપ લક્ષ્મી સાથે જ રમણ કરે છે, પરંતુ બીજે સ્થલે (બીજી સ્ત્રી સાથે) રમણ કરતા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'લક્ષ્મીઓ સાથે' શબ્દ યોજેલ છે. જેટલાં ભગવાનનાં રૂપ (સ્વરૂપ) છે તેટલી જ લક્ષ્મીઓ કરે છે, એટલે તે (સ્ત્રીઓ)માં લક્ષ્મીનાં તેટલાં રૂપોનો આવેશ થાય છે. એમ કરવાનું કારણ 'નિજ કામથી ભરપુર' વિશેષણથી કહેલું છે. (કામની) સેના (સ્ત્રી) આવતાં કામનો પણ આવિર્ભાવ થાય છે. (આ) જીવનો કામ નથી એમ જણાવવા 'નિજ' પદ યોજેલું છે.

'એમ હોય તો તેઓનો સંકલ્પ સિદ્ધ થાય નહિ†' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ બીજો (જીવ) (ગૃહસ્થના ધર્મોનું આચરણ કરતાં રમણ કરે તેમ)' એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. 'ગૃહસ્થના ધર્મોનું આચરણ કરતાં' શબ્દોથી કેવલ નીચ (કામ) નથી એમ કહેલું છે. ગૃહસ્થના શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મોનું આચરણ કરતાં (જેમ જીવ રમણ કરે), (એવો અર્થ છે). ૪૩.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાને) તેઓનું માન વધાર્યું એમ કહે છે. અથવા (ગયા) બે (શ્લોકો)થી ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યું. (ભગવાને) એમ કર્યા પછી, તેઓએ પણ એક (ચરિત્ર) કામરસથી કર્યું અને એક (બીજું) તો ભક્તિથી કર્યું એમ (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે (શ્લોકો)થી કહે છે:—

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसङ्गमजल्पलज्जाः ।।४४।।

---

* શાલ્વે દ્વારકા ઉપર ચઢાઇ કરી, ત્યારે આ મહારાણીઓના ઘરમાં ભગવાન નિરંતર રમણ કરતા હોવાથી હતા જ, પરંતુ એ સ્વરૂપથી ભગવાન બીજું કાર્ય કરતા નહિ હોવાથી, તે સમયે તે સ્વરૂપે શાલ્વ સાથે યુદ્ધ કર્યું નહિ, એવો અર્થ જણાય છે.

† લક્ષ્મીનો આવેશ થતાં લક્ષ્મી સાથે જ રમણ કરતા હોય તો આ મહારાણીઓનો રમણનો મનોરથ સિદ્ધ ન થાય, એવો અર્થ જણાય છે.

જેમના માર્ગનું બ્રહ્મા વિગેરેને પણ જ્ઞાન થયું નથી તેવા લક્ષ્મીપતિને આવી રીતે પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરીને પ્રેમ, હાસ્ય, અવલોકન, નવો સંગ, વાર્તાચિત અને લજ્જાવાળી તે સ્ત્રીઓએ નિરંતર વધતા જતા આનંદથી (તેમની) સેવા કરી. ૪૪

ભગવાન લક્ષ્મીના જ પતિ છે પરંતુ બીજી (સ્ત્રી)ઓના (પતિ) નથી. તેમના દાસો જીવો જ બીજીઓના (પતિ છે). તે (લક્ષ્મીના) પતિને પોતે પ્રાપ્ત કરીને (તેમની સેવા કરી). પહેલાં તેઓ કેદી તરીકે પકડાએલી હતી. કેદી તરીકે પકડાવાનું તેઓના ઉપકાર માટે જ થયું એવો (અર્થ છે).

'નિરંતર વધતા જતા આનંદથી ભગવાનની સેવા કરી' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. તેઓએ નિરંતર સેવા કરી.

'(એમાં) આશ્ચર્ય શું? કારણ કે સ્ત્રીઓ પતિની સેવા કરે છેજ' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમના માર્ગનું બ્રહ્મા વિગેરેને પણ જ્ઞાન થયું નથી' શબ્દો યોજેલ છે. (બ્રહ્મા વિગેરે) ભગવાનના માર્ગને જ જાણતા નથી, (તો પછી તેમની) સેવા કયાંથી કરશે? કારણ કે (ભગવાને) ઇચ્છેલી સેવા કરવી જોઇએ, પરંતુ (તેમની) ઇચ્છા જાણવી દુર્લભ છે. તે (તેમની ઇચ્છા)ને પણ જાણીને (આ સ્ત્રીઓએ તેમની) સેવા કરી, એવું (તેઓનું) અલૌકિક (કાર્ય) જણાવેલું છે. તેમાં પણ વિધિ (શાસ્ત્રની આજ્ઞા)ના કિંકર તરીકે (સેવા કરી) નહિ, પરંતુ આનંદથી કરી. 'નિરંતર વધતા જતા (આનંદથી)' શબ્દોથી ઉત્સુકપણાને લીધે આનંદ થતો નહતો એમ કહેલું છે. 'પ્રેમ....' વિગેરેથી ભગવાન તરફના તેઓના છ ભાવો કહે છે. તેમ (તેવા ભાવો) ન હોય તો ભક્તિરસ જ થાય, કામરસ ન થાય. (૧) આરંભમાં ચિત્તમાં પ્રેમ થતો. (૨) પછી હાસ્ય એટલે (પ્રેમના) ભાવનું પ્રકટ થવું. (૩) પછી અવલોકન એટલે દૃષ્ટિથી સંગ થતો. (૪) પછી નિત્ય નવો સંગ થતો, કારણ કે ભગવાન નિત્ય નવા છે. (૫) પછી जल्पाः ભાતભાતની વાતચિત. (૬) પછી ઉભી થએલીને લજ્જા એટલે ઉંચા કુલની વહૂનો ભાવ પ્રકટ કરવાનું થતું. તેમ (લજ્જા) થતી ન હોય તો છૂપો નહિ રાખેલ રસ રસાભાસ થાય. 'जातलज्जाः' 'લજ્જા થએલી છે જેઓને' એવો પાઠ સ્હેલાઈથી (અર્થ) જણાય તેવો જાણવો. ૪૪.

કામને લીધે કરેલું (ચરિત્ર) કહીને નીચેના શ્લોકમાં ભક્તિથી કરેલું (ચરિત્ર) કહે છે:—

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ।।४५।।

(તેઓને) સેંકડો દાસીઓ હોવા છતાં, સામા આવવું, આસન (આપવું). **વરને યોગ્ય** (ઉપચારો કરવા), ચરણ ધોવા, તાંબૂલ આપવું,

થાક ઉતરાવવો, પંખો કરવો, સુગંધી પદાર્થો અને માલાઓ આપવી, કેશ ઓળવા શયન કરાવવું, નવરાવવું અને જમવાનું આપવું એ (ક્રિયાઓ)થી સમર્થ (પ્રભુ)નું તેઓએ દાસ્ય કર્યું. ૪૫

(૧) દૂરથી પધારતા (ભગવાન)ને જોઇને જેવી તેવી સ્થિતિમાં રહેલી હોવા છતાં ઉભી થઈ જતી (અને) સામે જતી. (૨) પછી ભગવાનને આસન આપતી. (૩) પછી વરને યોગ્ય જેની તેઓ આજ્ઞા કરે તેવા ઉપચારો કરતી, અથવા વિવાહ સમયે વર આવેલ હોય તેના મધુપર્ક આપવું, પાણિગ્રહણ કરવો વિગેરે જેવા ઉપચારો કરવામાં આવે છે તેવા કરતી. (૪) પછી ચરણ ધોતી. (૫) પછી તાંબૂલ આપતી. (૬) પછી થાક ઉતરાવતી એટલે ચરણ ચાંપતી. ૭) પછી પંખો વિગેરેથી પવન નાખતી. (૮) પછી સુગંધી પદાર્થો માલાઓ વિગેરે આપતી. (૯) પછી પોતાની ઈચ્છાથી ભગવાન બેસે ત્યારે માલાઓ વિગેરે ગૂંથવા માટે કેશ ઓળતી. (૧૦) પછી શયન કરાવતી. (૧૧) પછી કામ તૃપ્ત થતાં નવરાવતી. (૧૨) પછી જમવાનું એટલે ભક્ષણ કરવાના અને ભોજન કરવાના વિગેરે પદાર્થો આપતી; કારણ કે સ્ત્રીના ઘેર કામ માટેજ જવાનું હોય છે, પરંતુ ભોજન માટે જવાનું હોતું નથી. તેથી કામ (તૃપ્ત થયા) પછીજ ભોજન (આપવું) યોગ્ય છે. તેમ કરવામાં ન આવે તો (કામ અને ભોજન) બંને રસ વિનાના થાય. એવી રીતે મનની બાર પ્રકારની વૃત્તિ (ઇચ્છા)ને પૂર્ણ કરવા માટે બાર પ્રકારના ઉપચારો દરરોજ કરવાના હતા.

'એમ કરવામાં આવે તો તેઓને ક્લેશ થતો હોવાથી તેઓ રસ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'સેંકડો દાસીઓ હોવા છતાં' શબ્દો યોજેલા છે. તેથી તે (દાસી)ઓથી કેલવણી પ્રાપ્ત કરી ભગવાનનું દાસ્ય કરતી.

'ક્લેશ પામેલા ભગવાનની આ (સ્ત્રીઓ) એ પ્રમાણે સેવા કરતી એટલે સેવા (ભગવાનને) જરૂરની હતી' એમ કોઇક કહે, તેથી તેમ નહતું એમ જણાવવા 'સમર્થ' વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન) સર્વ પ્રકારે સમર્થ હતા. એ પ્રમાણે બધી (સ્ત્રીઓ)ની વિવાહથી આરંભી સેવા સુધીની ક્રિયાઓ જણાવી. માન (અભિમાન) દૂર કરવું વિગેરે તો (પણ) કહેવું જોઇએ, તે (આ) પછીના અધ્યાયમાં રૂક્મિણીના સંબંધમાં કહીને, (તે) સર્વને લાગુ પડે છે એમ કહેશે. જ્યારે ભગવાન જે અંશથી તિરોહિત જેવા થાય, તેજ સમયે ભગવાને કરેલા (આપેલા) માનને લીધે[1] (તેઓને) અભિમાન થતું એવી સ્થિતિ હતી. ૪૫.

ઇતિશ્રી મલ્લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રી ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

* * *

---

[1] પાછલ બેંતાલીસગા શ્લોકના આભાસમાં આ અધ્યાયના છેલ્લા બે શ્લોકનો અર્થ 'ગાન' છે એગ કહેલું છે, તે આ વાકયથી સિદ્ધ કરે છે. (લે)

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય અગીઆરમો.

वाचिकस्तु तिरोभावो रुक्मिण्यामुच्यते स्फुटः ॥
एकादशे निरोधार्थमन्यथा लौकिकं भवेत् ॥१॥

અગીઆરમા (અધ્યાય)માં રૂકિમણીના સંબંધમાં નિરોધ (સિદ્ધ થાય તે) માટે વાણીનો તિરોભાવ* તો સ્પષ્ટ કહેલો છે તેમ ન હોય તો લૌકિક† થાય. કા. ૧.

सर्वथा कृतसेवायाः परीक्षापि निरूप्यते ॥
यथा प्राणे शरीरस्य स्थितिस्तद्वद्यथा भवेत् ॥२॥

જેમ પ્રાણ (હોય) ત્યારે જ શરીરની સ્થિતિ હોય છે તે પ્રમાણે (સેવા હોય ત્યારે જ રૂકિમણીના શરીરની સ્થિતિ રહે તેવું જ્ઞાન) જે પ્રકારે થાય તેવી રીતે જેણે સર્વ પ્રકારે સેવા કરેલી છે તેવી (રૂકિમણી)ની પરીક્ષા પણ જણાવવામાં આવે છે. કા. ૨.

सान्त्वनं कायिकं त्वत्र निःसम्बन्धाद्यतो भयम् ॥
दोषाभावाय वाक्यं तु ईर्ष्यामात्सर्यदोषनुत् ॥३॥

અહિં દોષ ન રહે તે માટે સાંત્વન તો કાયાથી કરેલું[1] છે, કારણ કે (તેને ભગવાનના) સંબંધ વિનાની થવાનો ભય થએલ હતો. વાકય[2] તો અદેખાઇ અને દ્વેષના દોષ મટાડનારૂં છે. કા. ૩.

निर्दुष्टायाः परिज्ञानमविरोधस्य वर्णनात् ॥
निरूप्यते यतः सा हि न कुतश्चिद्भ्रमं भजेत् ॥४॥

(ભગવાનના વાકયમાં) વિરોધ નથી એવું તેણે વર્ણન કર્યું તેથી તે દોષ

---

* ભગવાન રૂકિમણીને પોતાને તજી બીજે જવાનું કહે છે. તે ભગવાનનો વાણીથી કરેલ તિરોભાવ થયો.

† રૂકિમણીની સેવા લૌકિક થઇ જાય કારણ કે લૌકિકમાં પણ પત્ની પતિની એવી સેવા કરે છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

[1] 'વાણીનો તિરોભાવ થયો (તેથી રૂકિમણીને દુઃખ થયું તો તેનું) સાંત્વન વાણીથી જ ભગવાને કરવું જોઇતું હતું, છતાં શ્લોક ૨૬ ૨૭ માં કહ્યા પ્રમાણે કાયાથી સાંત્વન કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનનો કાયાનો સંબંધ રહેશે નહિ એવો ભય રૂકિમણીને થયો, તેથી કાયાથી સાંત્વન કર્યું. ત્રણ પ્રકારના રૂકિમણી સાથેના વિવાહ વર્ણવેલા છે તેથી કાયાનો સંબંધ થએલ. કાયાનો સંબંધ નહિ રહે એવા ભયથી તેને મૂર્છા થઇ. તે ન રહે તે ગાટે કાયાથી સાંત્વન કરવાની જરૂર હતી. (લે)

[2] 'વાકય' એટલે ભગવાને કહેલ ૧૦ થી ૨૦ સુધીના શ્લોકો. (લે)

રહિત જણાએલી હોવાનું વર્ણવેલ છે. કારણ[1] કે તે ક્યાંયથી ભ્રમવાળી થતી નથી. કા. ૪.

शब्दार्थयोर्विरोधः स्यात् प्रामाण्ये सर्वथैव हि ॥
लक्षणायामपि तथा मुख्यार्थोऽबाधितो यतः ॥५॥

(ભગવાનનું વાક્ય) સર્વ રીતે જ પ્રમાણ લેવામાં આવે તો શબ્દ અને અર્થમાં વિરોધ થાય.[2] લક્ષણા[*] લેવામાં આવે તો પણ તેમજ (થાય). કારણ કે મુખ્ય અર્થ બાધ[*] (વિરોધ) વિનાનો છે. કા. ૫.

अतो हि भगवद्वाक्यं दुर्ज्ञेयं सर्वथा मतम् ॥
यस्त्वेतस्य परिज्ञाता स न मुह्यति कर्हिचित् ॥६॥

તેથી ભગવાનનું વાક્ય સર્વ રીતે જાણી ન શકાય તેવું મનાએલું છે. જે, આ (વાક્ય)નો જાણનાર હોય તે તો ક્યાંય પણ મોહ પામતો નથી. કા. ૬.

ગયા અધ્યાયના અંતે સ્ત્રીઓની સર્વ ભાવોથી સેવા વર્ણવી. તે (સ્ત્રી)ની પરીક્ષા માટે આનો આરંભ કરવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં પહેલાં[1] પહેલી છ (સેવા) થઈ જતાં, પછીની (સેવા)રૂપ પંખો કરવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છેઃ—

कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुम् ॥
पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन सखीजनैः ॥१॥

કોઈક સમયે પોતાના પલંગમાં સુખથી વિરાજેલા જગતના ગુરૂ પતિની ભૈષ્મી સખીજનો સહિત પંખાથી સેવા કરતી હતી. ૧.

---

[1] દોષવાળી ન હોય તેને જ, ભ્રમ ન થાય તે યોગ્ય છે, એમ જણાવવા 'हि' 'કારણ કે' શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

[2] આ વાક્યથી ભ્રમનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (લે)

[*] (૧) મુખ્ય અર્થનો બાધ થતો હોય એટલે તે બંધ બેસતો ન હોય, (૨) તેની સાથે સંબંધવાળો બીજો અર્થ હોય, (૩) ત્યારે રૂઢિ અથવા પ્રયોજનને લીધે એ બીજો અર્થ લેવામાં આવે તેને 'લક્ષણા' કહે છે. જેમ કે 'ગંગામાં ઝૂપડું છે' એ વાક્યમાં, મુખ્ય અર્થ બંધ બેસતો નથી, કારણ કે ગંગામાં એટલે ગંગાના પ્રવાહની અંદર ઝૂપડું હોઈ શકે નહિ. તેની સાથે સંબંધવાળો ગંગાનો કિનારો છે. તેના ઉપર ઝૂપડું હોઈ શકે. તે ઝૂપડામાં શીતલતા પવિત્રપણું વિગેરે છે એવા પ્રયોજનથી લક્ષણાથી ગંગાનો અર્થ ગંગાનો પ્રવાહ નહિ, પણ ગંગાનો કિનારો લેવાય. અહિં ભગવાનના વાક્યો અર્થહીન નથી, કે એવી રીતે લક્ષણાથી બીજો અર્થ લેવાની જરૂર પડે.

[1] પંખો કહ્યો, તેથી (ગયા અધ્યાયના શ્લોક ૪૫માં તેની પહેલાં કહેલી) સામું આવવું વિગેરે ૭ સેવાઓ કહેવાઇ જ. 'સુખથી વિરાજેલા' વિશેષણથી તેજ (સેવા) ફરી કહેલ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

'સુખથી વિરાજેલા' વિશેષણથી થાક ઉતરાવવા સુધીની સેવા જણાવી. 'પોતાના પલંગમાં વિરાજેલા' વિશેષણથી ભવિષ્યમાં થવાની (સેવા*) માટે જરૂરી (સામગ્રી) જણાવી. કોઇક સમયે રાત્રિએ ભગવાન સભામાંથી ઉઠીને રૂકિમણીના ઘેર પધાર્યા. પછી 'સામા આવવું' વિગેરે (સેવાના) પ્રકારથી (રૂકિમણીએ તેમને) પોતાના પલંગ પર જ આસન આપ્યું; અને તે (રૂકિમણીનું) ઘર કામની કલાઓથી ભરપૂર હતું. ઘણું કરીને તેના પિતા વિગેરેએ તેના સુખ માટે સામગ્રી મોકલેલી એમ જણાય છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો, સામગ્રી પોતે આપેલી હોય તો ભગવાન એ પ્રમાણે‡ બોલે નહિ, અને તે (રૂકિમણી) પણ ભાવને† જાણનારી હતી. તે એ પ્રમાણે અભિમાનથી સેવા કરવા પ્રવૃત્ત થાય નહિ; તેથી (રૂકિમણીને પોતાને) નહિ જ ગમતું દીનપણું કર્યા (દર્શાવ્યા) વિના તેણે (ભગવાનને) પોતાના પલંગ ઉપર આસન આપ્યું.

અને ભગવાન એ પ્રમાણે‡ કેમ કહે છે. એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી 'જગતના ગુરૂ' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે સર્વને ઉપદેશ કરનારા છે. ભ્રમથી ઉલટી બુદ્ધિ થાય તો તેને રોકવી જોઇએ, એવું જગતના ગુરૂનું તે કાર્ય જ છે. (ભગવાન) પતિ હોવાથી (રૂકિમણી) નિર્ભયતાથી (તેમની) સેવા કરતી હતી. તે 'ભૈષ્મી' હોવાથી અભિમાનવાળી હતી. 'પંખાથી' એટલે પોતે પંખો લઇને, સખીજનોની સાથે (સેવા કરતી હતી), પોતાના ઉત્તમપણાની બુદ્ધિને લીધે તે (સખી)ઓને પણ (પાસે) રાખેલી. ૧.

છતાં પણ (રૂકિમણીની સેવાથી ભગવાનને) સંતોષ થતાં, (તેમણે તેને) દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું યોગ્ય નહતું, એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः ॥
स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय यदुष्वजः ॥२॥

જે આ વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ લય અને સ્થિતિ લીલાથી કરે છે તે જન્મરહિત ઈશ્વર પોતે કરેલી મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરવા યદુઓમાં જન્મેલા હતા. ૨.

ભગવાન એ પ્રમાણે (રૂકિમને દુઃખ ઉત્પન્ન) કરે તેમાં બંને પ્રકારે તેમને કાંઇ દોષ નથી. આરંભમાં તે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારા છે. જેમ હર્ષ વિગેરેની ઉત્પત્તિ કરે છે અથવા સ્થિતિ કરે છે (નભાવે છે), તેમ પ્રલય પણ કરે

---

* શયનની સેવા.

‡ 'એ પ્રમાણે' એટલે આગળ શ્લોક ૧૦ થી ૨૦ સુધીમાં કહેશે તેવું.

† રૂકિમણી પણ ભગવાનની સ્થિતિ (ઐશ્વર્ય વિગેરે) જાણનારી હોવાથી ભગવાને સાધનો આપેલ હોત તો તેને અભિમાન થાત નહિ એવો ભાવ જણાય છે.

છે. તેથી હર્ષ વિગેરેનો નાશ પણ ભગવાનનું જ કાર્ય છે. વળી ભગવાન સ્વસેતૂનાં પોતે કરેલી મર્યાદા એટલે ધર્મ વિગેરેના **गोपीथाय** રક્ષણ (કરવા) માટે જ અવતરેલા હતા. તેમ ન હોય તો 'જન્મરહિત' (ભગવાન)નો યાદવોમાં અવતાર ઘટે નહિ.

'પ્રલયમાં ભગવાનનો કાંઈક ઉદ્યોગ જોવામાં આવે છે અને સમય પણ તેવો (પ્રલય કરવા યોગ્ય) હોય છે. આ સમય તો તેવો નહતો' એવી શંકા થાય, તેથી 'લીલાથી' શબ્દ યોજેલ છે. ઉત્પત્તિ વિગેરે કરવામાં તેમને કાંઇ પણ સાધન માટે પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, પરંતુ લીલાથી જ કરે છે; તેમજ પુષ્ટિમાં રહેલા યદુ (યાદવમાં જન્મેલા ભગવાન)ને શાસ્ત્રે મુકરર કરેલા કાલ વિગેરેની પણ જરૂર નથી; તેમજ સ્વભાવને પણ ફેરવી નાખીને જે (ભગવાન) પધારેલા છે તે જે (કાર્ય) માટે પધારેલા છે તે કરે તે અયોગ્ય પણ નથી. ૨.

'ત્યારે દેશને લીધે[૧] અથવા કાલને લીધે[૨] ભગવાને તે પ્રમાણે કહેલું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઘરનું અને રસનું ધામ બનેલી તે (રૂક્મિણી)નું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી આરંભી (અનુક્રમે) ચાર અને બે (એમ) છ શ્લોકોથી કરે છેઃ—

तस्मिन्नन्तर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलम्बिना ॥
विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ॥३॥

मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते ॥
जालरन्ध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चन्द्रमसोऽमलैः ॥४॥

पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना ।
धूपैरगरुजै राजन् जालरन्ध्रविनिर्गतैः ॥५॥

पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यङ्के कशिपूत्तमे ॥
उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ॥६॥

હે રાજન્! પ્રકાશતી મોતીની માલાઓ જેમાં લટકાવેલી છે તેવા ચંદરવાથી, અને મણિમય દીપકોથી, મોગરાની માલાઓથી, પુષ્પોથી, ભમરાઓના સમૂહોના ગુંજારથી અને જાળીઆનાં છિદ્રોમાંથી પ્રવેશેલા ચંદ્રમાના સ્વચ્છ કિરણોથી, બગીચામાંથી આવતા પારિજાતના વનની સુગંધીવાળા વાયુથી, અને જાળીઆનાં છિદ્રોમાંથી બહાર

---

[૧] ઘર (રસ ઉત્પન્ન કરે તેવું) ઉત્તમ નહિ હોય, એવી શંકા દૂર કરવા તેનું વર્ણન કરે છે. (લે)

[૨] રૂક્મિણીનું વય ભોગ કરવાની યોગ્યતાવાળું થયું નહિ હોય, એવી શંકા દૂર કરવા તેનું વર્ણન (સાતમા તથા આઠમા શ્લોકથી) કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

નીકળતા અગરમાંથી થએલા ધૂપોથી શોભતા તે ઘરની અંદર દૂધના ફીણ જેવા સફેદ અને ચાદરને લીધે ઉત્તમ પલંગ ઉપર સુખથી વિરાજેલા જગતના ઈશ્વર પતિની તે સેવા કરતી હતી ૩ થી ૬.

'ઘરની અંદર' શબ્દોથી એકાંતપણું (જણાવેલું છે). તેમાં પણ 'તે' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ (જણાવેલી છે). તેથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે કામનું જ સ્થાન હતું પરંતુ ક્રોધ વિગેરેનું સ્થાન નહતું.

આરંભમાં તેની ઉપરની શોભાનું વર્ણન કરે છે. પ્રકાશતી મોતીની માલાઓનાં લટકણવાળા **वितानेन** ચંદરવાથી (તે) શોભતું હતું. ચારે તરફ લટકતી હતી મોતીની માલાઓ જે ચંદરવામાં, તેનાથી શોભતું કામનું સ્થાન જ હોય. વળી મણિમય દીપકોથી ચારેતરફ શોભતું હતું. મોગરાની માલાઓથી અને છૂટાં પુષ્પોથી ચારે તરફ (શોભતું હતું).

'ભમરાઓના સમૂહોમાં ગુંજાર છે જેમાં' એમ શૃંગારરસનો અનુભવ કરાવનાર (ગુણ) કહેલો છે. અથવા ભમરાઓનો कलं* મધુર ગુંજાર છે જેમાં (તેવું તે હતું). ચંદ્ર પણ ઘણો જ (કામને) જાગ્રત કરનારો હોવાથી, 'જાળીઆનાં છિદ્રોમાંથી પ્રવેશેલા' વિશેષણથી તેનાં કિરણોનો (ઘરની) અંદર પ્રવેશ કહેલો છે. ચંદ્રના ઉદય સમયના રાગવાળા† અરૂણ કિરણોએ જાળીઆનાં માર્ગથી અંદર પ્રવેશ કરી (તેને) શોભાવેલું હતું.

(હવે કામને) જાગ્રત કરનાર અલૌકિક સામગ્રી કહે છે. પારિજાતક વૃક્ષોના એટલે પહેલાં મોકલેલું[3] જે પારિજાત કલ્પવૃક્ષ હતું તેનાં ફણગાઓ સર્વ સ્થલે રોપેલા તે વન જેવા થએલા. તે તે ઘરની ચારે તરફ હતા. તેથી જાળીઆં વિગેરેના માર્ગથી તેમની સુગંધવાળા વાયુએ પણ તેમાં પ્રવેશ કરેલો, તે (વાયુ)થી પણ (તે) શોભતું હતું. તે (વાયુ)ના શીતલપણાનું અને મંદપણાનું વર્ણન કરવા માટે 'બગીચામાંથી આવતા' વિશેષણ યોજેલું છે. બગીચામાં વાવો અને ઝરાઓ હોય છે. તેમાં પણ બગીચો છે રહેઠાણ જેનું[4] તેવો (આ વાયુ હતો). તેથી મંદપણું પણ આવ્યું (સિદ્ધ થયું).

(કામને) જાગ્રત કરનારાં કુદરતી (સાધનો) કહીને પાંચમા શ્લોકનાં ઉત્તરાર્ધથી કૃત્રિમ (સાધન) કહે છે. 'અગરમાંથી થએલા' એટલે અગરવાળા

---

* 'द्विरेफकलनादिते' પાઠ લઈ આવો અર્થ કરેલો છે.

† 'રાગ' એટલે (૧) પ્રેમ. (૨) રતાશ. બંને અર્થ અહિં યોજેલા છે.

[3] ઉત્તરાર્ધનાં પહેલા અધ્યાયના શ્લોક ૫૫ માં જણાવેલું પહેલાં મોકલેલું પારિજાતક વૃક્ષ. (લે)

[4] આ બહુવ્રીહિ સમાસ નથી, પણ માલિકી જણાવનાર इन् પ્રત્યય 'शाला' શબ્દને લગાડવાથી થએલો શબ્દ છે. (લે)

જૂદા જૂદા પ્રકારના દ્રવ્યોમાંથી નીકળેલા. 'હે રાજન્!' એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે તે (અગરનો) ધૂપ અંદર રાખેલો હતો, પરંતુ બહાર રહેલો (ધૂપ) અંદર આવેલ નહતો એમ જણાવવા, 'જાળીઓના છિદ્રોમાંથી બહાર નીકળતા' એવું (તેનું) વિશેષણ કહેલું છે. ૩ થી ૫.

છઠ્ઠા શ્લોકમાં (તે ઘરની) નીચેની શોભા કહે છે. દૂધનું ફીણ સદા ઉંચું ચઢેલું, વિચિત્ર અને સફેદ હોય છે. (પલંગ) સૂત્ર (પાટી)થી ભરેલો, મધ્યમાં અને ચારે તરફ હાથીદાંત અને હીરાઓથી જડેલો હતો. તેથી સફેદ અને ચાદરને લીધે ઉત્તમ હતો.

એ પ્રમાણે (કામની) સામગ્રીનું વર્ણન કરીને ત્યાં રહેલા, રસનું દાન કરનાર ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. તે સમયે સુખ જે પ્રકારે થાય તેવી રીતે (ભગવાન) વિરાજેલા હતા. 'જગતના ઈશ્વર' અને 'પતિ' એ બે વિશેષણો લોક અને વેદનો ભય ન રહે તે માટે કહેલાં છે. ૬.

(રૂકિમણી) કુલવધૂ હોવાથી અને (પતિ) ઈશ્વર હોવાથી, (રસ માટે રૂકિમણીએ) પોતે પ્રવૃત્તિ કરવી અયોગ્ય હોવાથી, (તે) પોતે સમીપમાં ઉભી રહી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वालव्यजनमादाय रत्नदण्डं सखीकरात् ।।
तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरम् ।।७।।

સખીના હાથમાંથી રત્નના હાથાવાળી ચમરી લઇને તેનાથી પંખો કરતાં દેવી ઈશ્વરની સેવા કરવા મંડી ૭.

ચમરી વાલનો પંખો છે. રત્નો છે હાથામાં જેના તેવી (તે હતી). આ (ચમરી લેવાથી) (રૂકિમણીએ) પોતાનું દાસીપણું પ્રકટ કર્યું, પરંતુ નાયિકાપણું દર્શાવ્યું નહિ, કારણ કે તેમ કરે તો ઉદ્ધતાઇ થાય. પહેલાં તે (ચમરી) સખીના હાથમાં હતી. તે પણ હલકાઈ કરાવનારી નહતી એમ જણાવવા તેનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાને વિલંબ કરતાં, તેણે સખીના હાથમાંથી (ચમરી) પોતે લીધી, (અને) તેનાથી પંખો કરવા મંડી. (પંખો કરવો) તે પણ (કામને) જાગ્રત કરનાર છે. સેવાથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય, તેથી તે પણ કરવા મંડી એમ 'સેવા કરવા મંડી' શબ્દથી કહેલું છે. સેવારૂપ સમીપમાં ઉભા રહેવું તે સેવા. ૭.

આલંબન* વિભાવ મુખ્ય હોવાથી તે (રૂકિમણી)નું વર્ણન નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:—

सोपाच्युतं क्वणयती कलनूपुराभ्यां रेजेऽङ्गुलीयवलयव्यजनाग्र्यहस्ता ।।
वस्त्रान्तगूढकुचकुङ्कुमशोणहारभासा नितम्बधृतया च परार्ध्यकाञ्च्या ।।८।।

---

* 'આલંબન વિભાવ' એટલે રસનો જેના ઉપર આધાર છે તે (અહિં રૂકિગણી).

મધુર અવાજવાળાં નૂપુરોથી અચ્યુત પાસે ઝંકાર કરતી, હાથમાં વીંટીઓ, બંગડીઓ અને પંખાના હાથાવાળી તે વસ્ત્રના છેડાથી ઢંકાએલાં સ્તનો ઉપરના કંકુને લીધે લાલ થએલા હારની કાંતિથી અને નિતંબ ઉપર પહેરેલા ઘણા કિંમતી કંદોરાથી શોભતી હતી ૮.

સ્હેજ હાલવાથી મધુર અવાજવાળાં નૂપુરોથી ઝંકાર કરતી થતી. જઘન વિગેરેના ભારને લીધે સ્થિરપણાથી ઊભી રહેવાની શક્તિ વિનાની હોવાથી થોડુંક હાલવાથી નૂપુરનો અવાજ કરતી. આવી (રૂક્મિણી) આગ્રહપૂર્વક સેવા કરતી હોવા છતાં પણ શોભતી હતી. ભગવાનની સમીપ જતાં તેના હાથનું વર્ણન '(હાથમાં) વીંટીઓ (બંગડીઓ અને પંખાના હાથાવાળી)' શબ્દથી કરે છે. વીંટીઓ બંગડીઓ અને પંખાનો હાથો હતા જેના હાથમાં તેવી (તે હતી). (૧) વસ્ત્રના છેડાથી ઢંકાએલાં બે સ્તનો ઉપરના કંકુને લીધે લાલ થએલો જે હાર, તેની કાંતિથી, અને (૨) નિતંબ ઉપર પહેરેલા ઘણા કિંમતી કંદોરાથી તે શોભતી હતી. રસ ઉત્પન્ન કરાવનારો સ્થાન (અવયવ) જણાવવા માટે બે સ્થાનનું વર્ણન કરેલું છે. હસ્ત અને ચરણ તો પૂર્વાર્ધમાં વર્ણવેલા છે. એવી રીતે આરંભ મધ્ય અને અંતમાં રસસ્થાનનું વર્ણન કર્યું. ભગવાન આનંદમાં નહિ હોવાથી, તે પણ આનંદમાં નહતી તેથી (તેના) મુખનું અને અંદરના ભાવનું વર્ણન કરેલું નથી. ૮.

એવી રીતે રસને (ઉત્પન્ન કરવા) માટે દેશ અને કાલ અનુકૂલ હોવા છતાં પણ ભગવાનમાં તે રસ ઉત્પન્ન થયો નહિ, કારણ કે ભગવાન રસનો અનુભવ કરવા (ભૂતલ ઉપર) પધારેલા નથી, પરંતુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને (જીવોનો) નિરોધ કરવા પધારેલા છે. અહિં રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તો તે (ભગવાનને અહિં પધારવાનાં પ્રયોજન)નો વિરોધ થાય, તેથી તે દોષ દૂર કરવા (ભગવાને) કાંઇક કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं च दृष्ट्वा या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा ॥
प्रीतः स्मयन्नलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्त्रोल्लसन्स्मितसुधां हरिराबभाषे ॥९॥

લીલાથી જેમણે શરીર ધારણ કરેલું હતું તેમને યોગ્ય રૂપવાળી અને જેને બીજો આશ્રય નહતો તેવી તે રૂપવાળી લક્ષ્મીને જોઇને, પ્રસન્ન થએલા હરિએ મંદ હસતાં. કેશ કુંડલો અને પદકવાળાં કંઠને લીધે સુંદર મુખ ઉપર ઉછળી આવતાં હાસ્યરૂપી અમૃતવાળીને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું: ૯.

લક્ષ્મી ભગવાનમાં સ્થાયી છે અને (ભગવાને) તજવા યોગ્ય નથી. તેવીની પણ (ભગવાને) દરકાર કરતા નથી એમ કહેવા માટે તેનું વર્ણન કરે છે. (૧) 'તે' એટલે ગુણોથી પ્રસિદ્ધ. (૨) 'રૂપવાળી લક્ષ્મી' શબ્દોથી સ્વરૂપથી પણ

ઉત્તમ (કહેલી છે). ૩) ‘ જેને બીજો આશ્રય નહતો ’ એટલે ભક્ત. આ (શબ્દ)થી તેની ભગવાન(ના પત્ની) માટેની યોગ્યતા જણાવેલી છે. તેના ત્રણે ગુણોને જાણીને (ભગવાને તેને) તે પ્રમાણે કહ્યું એમ કહેવા ‘ જોઇને ’ કહેલું છે.

‘ આકૃતિ (ભગવાનની) સમાન નહિ હોય ’ એવી શંકા થાય તેને ખોટી ઠરાવે છે. ‘ લીલાથી જેમણે શરીર ધારણ કરેલું હતું તેમને યોગ્ય રૂપ હતું જેનું ’ તેવી તે (હતી). તેના ગુણ વિગેરેથી (ભગવાન) પ્રસન્ન થએલા હતા. તેમ ન હોય ગુણોએ પોતાનું કામ કરેલ ન હોવાથી તે ગુણ જ ન થાય (ગણાય). તેથી તે ગુણોથી પ્રસન્ન થએલા હોવા છતાં, ‘ આવા ગુણવાળી હોય તેણે ગર્વ (કરવો) યોગ્ય નથી ’ એમ, અથવા ‘ ગુણો ગર્વમાં જ સમાઈ ગયા ’ એમ ભગવાન મંદ હસ્યા. તેથી જ પ્રસન્ન થએલા હોવા છતાં પણ હસ્યા. જ્યારે ભગવાને (તેના સામે) જોયું અને મુખ ઉપર હાસ્ય પણ આવ્યું ત્યારે (તેમને) આનંદ પામેલા જાણીને રૂકિમણી પોતે પણ તેવી થઇ, એમ ‘ કેશ કુડલો અને પદકવાળા કંઠને લીધે સુંદર મુખ ઉપર ઉછળી આવતાં હાસ્યરૂપી અમૃતવાળી ’ એ વિશેષણથી કેહેલું છે. શરીરની પેઠે મુખનું સર્વ તરફથી વર્ણન કરે છે. ઉપર કેશ છે, બંને બાજુએ કુડલો છે. નીચે પદક (માલા)વાળો ત્રણ કરચલીઓરૂપ સ્વરૂપથી પણ સુંદર કંઠ છે. તેમ ન હોય તો ‘ કંઠ ’ શબ્દ અર્થ વગરનો થાય. એ પ્રમાણે (કેશ, કુડલો અને કંઠ) ત્રણને લીધે સુંદર જે મુખ, તેના ઉપર ભરપૂર રસ જેવું ઉછળી આવતું હાસ્ય, (તે) હાસ્ય જ અમૃત છે; કારણ કે મહાદેવે બાળી નાખેલા પણ કામને તે સજીવન કરે છે. તેવી (રૂકિમણી)ને ભગવાને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. તે (તેમ કહેવા)નું કારણ ‘ હરિ ’ શબ્દથી જણાવેલું છે, કારણ કે તે (હરિ) તેના પણ દોષ દૂર કરવા પ્રયાસ કરે છે. ૯.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી અગીઆર (શ્લોકો)થી ભગવાનનાં વાકયો કહેછે:–

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—
राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः ॥
महानुभावैः श्रीमद्भी रूपौदार्यबलोर्जितैः ॥१०॥

હે રાજપુત્રિ ! લોકપાલના જેવી પદવીવાળા, ઘણા પ્રભાવવાળા શ્રીમંત, અને રૂપ ઉદારતા અને બલમાં ઉત્તમ રાજાઓ (તને) ઈચ્છતા હતા. ૧૦.

(તે અગીઆર શ્લોકો પૈકી) સાતથી (પોતાનાં) સ્વરૂપ અને ધર્મો ઉલટા દર્શાવીને, જેનાથી (શ્રીકૃષ્ણ પોતે) ભગવાન (છે એમ) સિદ્ધ થાય તે પડતું મૂકીને પોતાથી (રૂકિમણીનું) ઉત્તમપણું જણાવે છે, (અને) ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે (તે પછીના) ચાર શ્લોક ઉલટી રીતે કહે છે.

તે પૈકી પહેલાં તેનાં (ભગવાનને વરવાના) કાર્ય માટે અભિનંદન નહિ આપતાં, શ્રી અને કીર્તિનું ઉલટી રીતે નિરૂપણ કરે છે, (અને) તેમાં પણ પહેલાં શ્રીનું (ઉલટી રીતે નિરૂપણ કરે છે). 'હે રાજપુત્રિ!' એ સંબોધન (તેની) જાતિ અને કુલનું ઉત્તમપણું સૂચવનારૂં છે. 'રાજાઓ (તેને) ઇચ્છતા હતા' શબ્દોથી (તેનું) સૌંદર્ય સૂચવેલું છે, અને 'લોકપાલના જેવી પદવીવાળા' શબ્દથી (તેનું) માહાત્મ્ય અને ગુણો (સૂચવેલા છે) તે (રાજાઓ કરતાં પણ આ (રૂકિમણી)ની સરસાઇ વધારે (હતી એમ) કહેવા માટે, ઉત્તરાર્ધમાં કહેલા ત્રણ વિશેષણોથી તેઓની સરસાઇ વર્ણવે છે. સરસાઇ બે પ્રકારની છે (૧) બહારની અને (૨) અંદરની. બહારની બે પ્રકારની છે (૧) અલૌકિક અને (૨) લૌકિક. તે બે 'ઘણો છે પ્રભાવ જેઓનો' અને 'શ્રીમંત' એ બે (વિશેષણો)થી કહેલી છે. 'રૂપ (ઉદારતા અને બલમાં ઉત્તમ)' વિશેષણથી અંદરની (સરસાઇ) કહેલી છે. રૂપ એટલે શરીરનું સૌંદર્ય ઉદારતા જરૂરી અને સર્વ દોષોને મટાડનારો ગુણ છે. બલ ક્ષત્રિયોને જરૂરી છે. તે ગુણોમાં ઉતમ હોય તેઓ ઘણા પુષ્ટ હોય છે. એ પ્રમાણે એક (શ્લોક)થી તે (રૂકિમણી)ની પ્રશંસા કહી. ૧૦.

(બીજો) ઉપાય નહિ હોવાથી, તેમ (શ્રીકૃષ્ણને વરવાનું) કર્યું; એવી શંકાનું નીચેના શ્લોકમાં નિવારણ કરે છે:—

तान् प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् ॥
दत्ता भात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमान् ॥११॥

ભાઇએ અને પોતાના પિતાએ આપેલી (તું) કામને લીધે ગાંડાતુર બનેલા (તારી) ઇચ્છા રાખીને આવેલા તે ચૈદ્ય વિગેરેને તજીને (તારી) સમાન નહિ તેવા અમને શા માટે વરી? ૧૧.

વિચારીને (વર) પસંદ કરવાનો હતો એમ જણાવવા ઘણા (રાજાઓ)નું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે બધા (રૂકિમણીની) ઇચ્છા રાખનારા હતા. તારી ઇચ્છા હોવાની જ જરૂર હતી, એવો ભાવ છે. 'આવેલા' એટલે શરીરથી સંબંધવાળા. એ પ્રમાણે બહારથી અને અંદરથી સંબંધવાળાને* તજીને (અમને શા માટે વરી?) તેમાં વળી કામ વિગેરેથી અને શરીરથી સંબંધવાળી‡ તું પણ

---

* રાજાઓને રૂકિમણીને પરણવાની ઇચ્છા હતી, એ તેમનો અંદરનો સંબંધ. તે માટે તેઓ કુંડિનપુર આવેલા. એ તેઓનો બહારનો સંબંધ. એવો અર્થ જણાય છે.

‡ 'सम्बद्धा' એવો વિસર્ગ વિનાનો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે. રૂકિમણી પોતાનું દાન કરવા સ્વતંત્ર નહતી. તેના માટે તેના ભાઇ અને પિતાએ વર પસંદ કરેલ, તેને તેણે પરણવું જોઇએ, એ તેનો અંદરનો સંબંધ. તે વર કુંડિનપુર તે માટે આવેલ, એ તેનો બહારનો સંબંધ, એવો ભાવ જણાય છે.

અંદરથી અને બહારથી તેઓની સમાન હતી, અને સમાન હોય તે બેનો જ વિવાહ થાય એમ આગળ કહેશે. વળી તેઓ પ્રસિદ્ધ નહતા એમ નહતું, એમ ‘ચૈદ્ય વિગેરેને’ શબ્દથી કહે છે. દેશ પ્રદર્શાવનાર શબ્દથી ઘણી પ્રસિદ્ધિ (જણાવેલી છે). ‘કામને લીધે ગાંડાતુર’ વિશેષણનો એવો અર્થ છે કે દેશ અને કાલની પણ ગણુનાનો ત્યાગ કરીને તેઓ સ્ત્રીનું હિત કરે. (કરનારા) છે. ‘ભાઇએ અને પોતાના પિતાએ આપેલી’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) તેની સાથેના વિવાહમાં લોક અથવા શાસ્ત્રનો વિરોધ નહતો. વાણીથી તે આપેલી હતી (સગપણ થએલું). મુખ્ય રીતે ભાઇએ જ આપેલી, તેથી પહેલાં તેનું નામ કહેલું છે. ‘પોતાના પિતાએ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે તેની જ કન્યા હોવાથી, પોતાની મેળે (પોતાનુ) દાન કરવા તે સ્વતંત્ર નહતી. વિવાહ તો આ લોકના (હિત) માટે થાય છે. તે આ લોકનું હિત યુક્તિ પ્રમાણે શાસ્ત્ર પ્રમાણે અને લોક પ્રમાણે તે (રાજા)ઓમાં જ રહેલું હતું, તેથી તેનો ત્યાગ કરીને, કયા પ્રયોજનથી જ તેં અમને ઘત્રૃષે પસંદ કર્યા?

‘(આપનામાં અને તે રાજાઓમાં) ભેદ નહિ હોવાને લીધે (આપને પસંદ કર્યા)’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સમાન નહિ તેવા’ વિશેષણ યોજેલું છે. સંબંધીઓ અને કુલના અર્થમાં યોજેલું છે. જેમ રાજાઓ તારી સમાન છે તેવો હું નથી, વળી હું રાજાઓની સમાન નથી, (અને) મારા સંબંધીઓ પણ (તારી અથવા રાજાઓની સમાન) નથી. તેથી લૌકિક હિત માટે લગ્ન (કરવાનાં) છે એ મત પ્રમાણે (અમારામાં) લૌકિક ઉત્તમપણું નહિ હોવાથી અને (મારી તારામાં) આસક્તિ નહિ હોવાથી (તને લૌકિક) સુખ (પ્રાપ્ત થાય તેમ) નહિ હોવાથી, આ (લગ્નના) વિષયમાં અલૌકિકનો સંભવ નહિ હોવાથી, તેં (અમને) કેમ પસંદ કર્યા? (પસંદ કરવાનુ) કાંઇ કારણ હોય તો કહેવું જોઇએ એવો ભાવછે. ૧૧.

‘ઇચ્છા જ (આપને પસંદ કરવાનું) કારણ હતું. બધાએ પોતાનું ઇચ્છેલું જ પસંદ કરે છે. તેથી (તે વિષયમાં જેની પસંદગી કરવામાં આવે તે) વસ્તુ સંબંધી વિચાર (કરવો) નકામો છે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (તે) વસ્તુના દોષો કહે છે:—

राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतान् ॥
बलवद्भिः कृतद्वेषान् प्रायस्त्यक्तनृपासनान् ॥१२॥

હે સુંદર ભૃકુટિવાળી! રાજાઓથી ભય પામતા, સમુદ્રને શરણે ગએલા, બલવાનો સાથે વેર કરેલા, ઘણે ભાગે નૃપાસનનો ત્યાગ કરેલા (અમને તેં કેમ પસંદ કર્યા. શ્લોક ૧૧) ૧૨

रूपतः फलतश्चैव सम्मत्या युक्तिभिस्तथा ॥
चतुर्भिर्दूषणं प्राह चतुर्विधमिहाच्युतः ॥७॥

(૧) સ્વરૂપથી તેમજ (૨) ફલથી (૩) સંમતિથી અને ૪) યુક્તિથી (એમ) ચાર પ્રકારનું (પોતાની સાથેના વિવાહમાં) દૂષણ (અનુક્રમે) ચાર (શ્લોકો)થી અચ્યુત અહિં કહે છે. કા. ૭.

તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકમાં) સ્વરૂપનો દોષ કહે છે કે (૧) જરાસંધ વિગેરે રાજાઓ છે તેમનાથી (અમે) ભય પામીએ છીએ. (આ દોષ છે) કારણ કે ભયાનક રસે જેમનામાં પ્રવેશ કરેલ હોય તે (બીજાઓને) સુખ ઉત્પન્ન કરી (આપી) શકતા નથી. (૨) 'સમુદ્રને શરણે ગએલા' શબ્દોથી (બીજો દોષ કહે છે), કારણ કે બીજાને શરણે ગએલ હોય તેનામાં સ્વતંત્રપણું હોતું નથી, અને સ્વતંત્ર ન હોય તે સુખ આપી શકતો નથી. બધા યાદવોને ધ્યાનમાં રાખીને બહુવચન યોજેલું છે. કપટથી મનુષ્ય તરીકેની લીલાની પેઠે યાદવ તરીકેની લીલાનો પણ આશ્રય કરેલો હોવાથી, (ભગવાન) જે (યાદવો)ની સમાન (પોતાના) ગુણો હોવાનું લીલામાં કહે તે યોગ્ય જ છે. (રૂક્મિણીએ) લૌકિક દૃષ્ટિથી જ (ભગવાનનો પતિ તરીકે) સ્વીકાર કરેલો હોવાથી, તે (લૌકિક દૃષ્ટિ)માં ઉપયોગી (થાય તેવા) પ્રકારથી પદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તેમાં શાસ્ત્રીય દોષ પણ નથી. (૩) 'બલવાનો સાથે વેર કરેલા' વિશેષણથી ત્રીજો દોષ કહે છે. વેર માત્ર કરવાં અયોગ્ય છે, પરંતુ જો તે ફલ (પ્રાપ્ત કરાવવાં)માં પરિણામ પામે[1] તો દોષ નથી. 'બલવાનો' શબ્દથી ફલમાં પરિણામ પામવાનું નથી[2] એમ સૂચવેલું છે, અને ઘણાંઓ સાથે કજીઓ (કરવો) યોગ્ય નથી. (ઘણાં સાથે કજીઓ કરે તેને) સર્વ તરફથી ભય હોવાથી, સુખ હોતું નથી. (૪) 'ઘણા ભાગે નૃપાસનનો ત્યાગ કરેલા' વિશેષણથી લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે (પોતાની હલકાઇ) જણાવે છે, (અને) બધા બલવાનો સાથે કજીઓ થતાં, (તેથી) થએલું ફલ પણ સૂચવે છે. યયાતિના શાપને લીધે તજેલું છે નૃપાસન જે યાદવોએ (તેવા અમે છીએ). અર્જુન* વિગેરે (યાદવો) એ તજ્યું નથી, એમ જણાવવા 'ઘણા ભાગે' શબ્દ યોજેલ છે.

તેથી રાજાની કન્યાએ (૧) મુખ્ય રાજા સાથે વિવાહ કરવો જોઇએ અથવા (૨) રાજાના મિત્ર સાથે (વિવાહ કરવો જોઇએ) કારણ કે તે રાજાની સમાન હોય છે અથવા (૩) પોતાના દેશમાં રહેનાર નાના (ખંડીઆં) રાજા સાથે (વિવાહ કરવો જોઇએ), અથવા (૪) હલકામાં હલકા મત પ્રમાણે ભય વિનાના (પુરૂષ) સાથે (વિવાહ કરવો જોઇએ), પરંતુ ચાર પ્રકારના દોષવાળા કોઇની પણ સાથે વિવાહ કરવો જોઇએ નહિ. ૧૨.

---

[1] વેરનું ફલ શત્રુને હણવાનું જો બની શકે તો વેર (કરવા)માં દોષ નથી (લે)

[2] પરંતુ (શત્રુઓ બલવાન હોવાથી) તેમને હણવાનું બની શકે તેમ નથી. (લે)

* 'અર્જુન' એટલે યદુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ સહસ્રાર્જુન. જૂઓ શ્રીમદ્ ભાગવત ૯-૨૩-૨૪.

વિચાર કર્યા વિના મોહને લીધે નીતિનો ત્યાગ કરીને વિવાહ કરવામાં જે દુઃખ થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् ॥
आश्रिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषितः ॥१३॥

હે સુંદર ભ્રૂકુટિવાળી! જેઓનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી અને જેઓ અલૌકિક માર્ગે જનારા છે તેવા પુરૂષોની પદવીનો આશ્રય કરેલી સ્ત્રીઓ ઘણાં ભાગે દુઃખ પામે છે. ૧૩.

હવે જો અલૌકિક દૃષ્ટિથી દૂષણોનો પરિહાર કરીને (લૌકિક દોષવાળા સાથે) વિવાહ કરે, તો તે (સ્ત્રી)થી અલૌકિક વ્યવહાર જાણી શકાય તેવો નહિ હોવાથી, લૌકિક પક્ષને આશ્રય કરવામાં આવતાં, (લૌકિક અને અલૌકિક) બંનેથી ભ્રષ્ટ થએલી સ્ત્રીઓ દુઃખ પામે છે. 'નથી સ્પષ્ટ માર્ગ જેઓનો' એ વિશેષણથી અલૌકિક (પુરૂષો)નું લક્ષણ કહે છે, કારણ કે જેઓની રીત (આચાર) જાણવામાં આવે, તેમને અનુસરીને વ્યવહાર કરી શકાય.

'કોઇ પ્રસંગે તે (અલૌકિક પુરૂષો) લોકની પ્રમાણે પણ વ્યવહાર કરે છે, તેથી તેઓનો ચોક્કસ માર્ગ જાણવામાં ન આવે તો પણ તેઓએ આશ્રય કરેલો લૌકિકમાર્ગ જાણવામાં આવે. તેથી દુઃખ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેઓ અલૌકિક માર્ગે જનારા છે' શબ્દ યોજેલ છે. 'अलोकाः' એટલે લોકથી જૂદા. લોકમાં રહેવા છતાં પણ તેઓ અલૌકિકોના જ* માર્ગનો આશ્રય કરે છે. તેઓનો લૌકિક વ્યવહાર પણ અલૌકિક જ છે, એવો અર્થ છે, તેથી જ જેઓનો માર્ગ ચોક્કસ નથી તેવા ક્ષણિકો (ક્ષણે ક્ષણે જૂદો માર્ગ ગ્રહણ કરનારા)ની પદવીનો આશ્રય કરેલી (સ્ત્રીઓ) દુઃખ પામે છે. 'ઘણા ભાગે' શબ્દનો (અર્થ એવો છે કે) જો તે (સ્ત્રી)ઓ પણ તેઓમાં આસક્તિવાળી હોઇ તેમના જેવી જ થાય તો તેઓ દુઃખ પામતી નથી, એમ જણાવવા 'ઘણા ભાગે' શબ્દ લખેલો છે. ૧૩.

વળી જેમને કોઇએ ભજતું નથી તેમને જે ભજે છે તે દુઃખ પામે છે એમ કહેવા, 'મને કોઇ પણ ભજતું નથી' એમ ભગવાન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः ॥
तस्मात् प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे ॥१४॥

અમે નિષ્કિંચન છીએ. નિષ્કિંચન પુરૂષો સદા અમને પ્રિય છે. તેથી હે સુંદર કટિવાળી! ધનવાનો ઘણા ભાગે મને ભજતા નથી. ૧૪.

સ્ત્રીઓને ધનવાનો જ પ્રિય હોય છે, અમે તો નિષ્કિંચન (ગરીબ) છીએ.

---

* 'અલોક' એટલે લોકથી જૂદા; તેઓનો માર્ગ તે અલૌકિકોનો માર્ગ.

મારા (ભક્તો) પણ સકિંચન (જેમની પાસે કાંઇક છે તેવા) નથી, એમ 'નિષ્કિંચન પુરૂષો સદા અમને પ્રિય છે' શબ્દથી કહે છે. નિષ્કિંચન જ પુરૂષો પ્રિય છે જેમને એવા, અને પોતે પણ નિષ્કિંચન પુરૂષોને પ્રિય છે જે તેવા (અમે છીએ). તેથી સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી પણ (અમારી પાસે) ધન નથી એમ કહેલુ છે.

'આ સામાન્ય રીતે (સત્ય) હશે' એવી શંકા થાય, તેથી આ પ્રસિદ્ધ અને ચોક્કસ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. आढ्याः ધનવાનો ઘણા ભાગે મને ભજતા નથી, કારણ કે બંને રીતે ધનનો નાશ થવાનો સંભવ છે. જો મારામાં સ્નેહ કરે તો મારા માટે (તેમના) સર્વ ધનનો વિનિયોગ કરે, તો પણ નિર્ધન થાય. જો મારૂં માહાત્મ્ય જાણીને અંદરથી (હૃદયથી)જ ભજન કરે, તો પણ તે મારો પ્રિય હોવાથી, તે મારો પ્રિય થાય તે માટે હુંજ તેને નિર્ધન કરૂં છું. તેથી બંને રીતે પણ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા કરનાર ધનવાનપણાનો નાશ થાય છે, તેથી (ધનવાનો મને) ભજતા નથી તારૂં તો ધનવાનપણું જ સ્વરૂપ છે, તેથી (તું મને ભજ તો તારા તો) સ્વરૂપનો નાશ જ સંભવે છે, એવો ભાવ છે. અંબરીષ વિગેરે (ધનવાનો) તેવા (મને ન ભજનારા) નથી એમ જણાવવા 'ઘણા ભાગે' શબ્દ યોજેલો છે. 'હે સુંદર કટિવાળી !' એ સંબોધન (રૂકિમણીની) નિર્ધનના ઘરમાં રહેવાની અશક્તિ જણાવે છે, કારણ કે તેનામાં કામ કરવાની શક્તિ નથી અને (નિર્ધનના ઘરમાં) ભોગ (પ્રાપ્ત થતો) નથી. તેથી જ સમાનની સાથે જ વિવાહ કરવો યોગ્ય છે, સમાન ન હોય તેની સાથે (વિવાહ કરવો) યોગ્ય નથી, એવો લૌકિક (મત) કહે છે. ૧૪.

નીચેનાં શ્લોકમાં (ભગવાનને વરવામાં) ડહાપણનો વિરોધ છે એમ કહેછે:—

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ॥
तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥१५॥

જેમનાં પોતાની સમાન ધન, જન્મ, ઐશ્વર્ય આકૃતિ અને ભવ હોય, તે એના વિવાહ અને મૈત્રી યોગ્ય છે (પણ) ઉત્તમ અને અધમના (વિવાહ અને મૈત્રી યોગ્ય) કોઈ પ્રસંગે નથી. ૧૫.

લૌકિક* સમાનપણું જેમનાથી સિદ્ધ થાય તે ગુણો કહે છે. જે બે સ્ત્રી અને પુરૂષનું અથવા મિત્રોનું (૧) ધન સરખું હોય, અને (૨) સરખા કુલમાં જન્મ અથવા વય (સરખું હોય), અને (૩) ઐશ્વર્ય સરખું હોય, અને (૪) આકૃતિ એટલે વય અને જુવાની (સરખાં હોય) અથવા (૫) ભવ એટલે ઉત્પત્તિ સરખા

---

* '**लौकिकं समान इति**' શબ્દો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રત કરતાં વધારે છે તે લઇ અર્થ કરેલો છે. ચૌદમા શ્લોકના '**सुमध्यमे**' શબ્દ ઉપરની ટીકા પંદરમા શ્લોકની ટીકામાં ભળેલી છે તે ચૌદમા શ્લોકમાં જ લીધી છે.

હોય (તેઓનો વિવાહ અને મૈત્રી યોગ્ય છે). જન્મ અને ભવમાં કાલથી અને દેશને લીધે થએલા ભેદોનું અનુસંધાન કરવું. સર્વ પ્રકારે સમાનપણું યોગ્ય નથી અને અશક્ય છે, તેથી ‘ આત્મ ’ ‘ પોતાની ’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણેનું સમાનપણું ’ એવો અર્થ છે, જેમકે ચોવીસ વર્ષનો પતિ (હોય તો) સોળ વર્ષની કન્યા (જોઇએ). પાંચ ગુણો સરખા (જોઇએ). ઐશ્વર્ય સાથે આકૃતિ (સમાન જોઇએ). ‘ કન્યા રૂપને પસંદ કરે છે ’ એ શ્લોકમાં પણ પાંચ ઇચ્છેલા ગુણો (સરખા જોવાના) કહેલા છે. (૧) (એ શ્લોકમાં કહેલું) રૂપ. અહિં ‘ આકૃતિ ’ (શબ્દથી જણાવેલ) છે. (૨) ધન (બંનેમાં) સ્પષ્ટ છે. (૩) ઐશ્વર્યને બદલે (ત્યાં) ‘ શ્રુત ’ કહેલું છે. (૪) (ત્યાં) કુલ (છે તેને અહિં) જન્મ (કહેલ છે). (૫) ‘ ભવ ’ એટલે સમૃદ્ધિ. (તે શ્લોકમાંના) પકવાન્નને બદલે છે. તેજ (અર્થ) અહિં પણ લેવો.

તે (પાંચ ગુણોના) સંબંધમાં લૌકિક દૃષ્ટિ પ્રમાણે (૧) રાજાની સમાન બીજાનું ધન હોતું નથી, તેથી (ધન વિષયમાં) રાજકન્યા રૂક્મિણી અને યાદવ ભગવાનનું) સમાનપણું નથી એ સિદ્ધ છે. (૨) જન્મના સંબંધમાં યાદવો તેવા કુલીન નથી એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે. (૩) આકૃતિ પણ (ભગવાનની) ગૌર ન હોવાથી (સમાન નથી). (૪) (ભગવાનને) રાજ્ય નહિ હોવાથી જ ઐશ્વર્ય નથી. (૫) ઉદ્ભવ (ભવ) પણ તેથી (ભગવાનને રાજ્ય નહિ હોવાથી)જ (સમાનપણામાંથી) નીકળી જાય છે.

દૈવને લીધે વિવાહ થાય, તો પણ મૈત્રી રહેતી (ટકતી) નથી એમ ચાલુ વિષયમાં મૈત્રીનો પણ ઉપયોગ હોવાથી, (તે) કહેલી છે. ‘ ઉત્તમ અને અધમના ’ તો (વિવાહ અને મૈત્રી) કોઇ પ્રસંગે યોગ્ય નથી, કોઇ પણ પ્રસંગે થતા નથી, એવો અર્થ છે, અથવા કોઇ વાર થએલ હોય તો સુખ આપનાર થતાં નથી, એવો ભેદ (કહેલો) છે. ૧૫.

‘ ત્યારે હવે પછી મારે શું કરવું યોગ્ય છે ? ’ એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તે સંબંધમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકો કહે છે:—

वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया ॥
वृता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा ॥१६॥

હે વૈદર્ભિ, આ જાણ્યા વિના, તેં ટૂંકી બુદ્ધિથી, ગુણ વિનાના. (અને) ભિખારીઓએ વૃથા વખાણેલા અમને પસંદ કરેલા છે. ૧૬

(આ) એક (શ્લોક)થી (રૂક્મિણીનું) અજ્ઞાન સિદ્ધ કરે છે. ‘ અજ્ઞાનથી કરેલું ન કરેલું જ ’ હોવાથી જ્યારે હોમવાના પદાર્થ (અજ્ઞાનને લીધે) બદલાઇ જાય ત્યારે ફરીથી સરખા કરવા એ ઉપાય છે. તેથી પ્રથમ (તેનું) અજ્ઞાન કહે છે.

'વૈદર્ભિ' એટલે વિદર્ભના રાજાની પુત્રિ! આ (સંબોધન)થી સારા કુલમાં જન્મેલી કહેલી છે. 'જાણ્યા વિના અમને પસંદ કરેલા છે' શબ્દોથી આ તે (રૂકિમણી)નું અજ્ઞાન (તે) બીજું કાર્ય કરે તે માટે સિદ્ધ કરે છે, પરંતુ (તેને) દોષ દેવા સિદ્ધ કરતા નથી.

'સ્તુતિ દ્વારા અને વિજ્ઞપ્તિથી તેણે પદાર્થો જાણેલા જ હતા (એમ સિદ્ધ થાય છે) તેથી (તેનું) અજ્ઞાન કેમ (હોઇ શકે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ટૂંકી બુદ્ધિથી' શબ્દ યોજેલ છે. 'દીર્ઘ નહતી સારી દૃષ્ટિ જેની' તેવી (તે હતી). ઉપર ઉપરથી (ભગવાનની) સરસાઇ જોઇ, (તેમને) અલૌકિક જાણ્યા વિના, (તેમનાથી) લૌકિક સુખ થશે (મળશે) એવા પ્રયોજનથી તે વરેલી હોવાથી ટૂંકી બુદ્ધિવાળી હતી વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન સર્વ સંસારનું નિવારણ કરનારા છે, પરંતુ સંસાર આપનારા નથી. તેથી વાસ્તવિક રીતે પણ (તે) ટૂંકી બુદ્ધિવાળી હતી.

'ગુણ વિનાના' શબ્દથી તેનું કારણ કહે છે. ગુણવાળાથી જ સંસાર (પ્રાપ્ત) થાય છે.

'પહેલાં આપના (ભક્તો) નારદ વિગેરેએ અનંત ગુણોથી ભરેલા તરીકે આપની સ્તુતિ કરેલી છે, તેથી આપ ગુણ વિનાના કેમ (હોઇ શકો)?' એવી શંકા થાય, તેથી ભિખારીઓએ વખાણેલા વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે ભિખારીઓ બીજા (ભીખ આપનાર)નું ઇચ્છેલું અથવા નહિ ઇચ્છેલું કયા પ્રકારે થાય, એમ વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણતા નથી, પરંતુ માત્ર પોતાનાં કામનો જ વિચાર કરે છે. તેમ ન હોત (બીજા સંબંધી વિચાર કરતા હોત) તો ભીખ ન માગત તે ભિખારીનું દૂષણ સામાન્ય રીતે પહેલાં 'ખરે લોક સ્વાર્થમાં આસક્તિવાળો છે, બીજાનું સંકટ જાણતો નથી. જો જાણતો હોત તો માગત નહિ' એમ (શ્રીમદ્ભાગવત ૬–૧૦–૬ માં) કહેલું છે. તેથી (ભગવાન) પોતે ગુણોથી પર હોવાથી, માત્ર મોક્ષને ઇચ્છનારાઓ સ્તુતિ કરે છે કે 'સંસારને ઇચ્છનારાઓ પણ સ્તુતિ કરે છે તે યોગ્ય છે.' (તેથી) 'ભિખારીઓએ વખાણેલા' એ દૂષણ છે. તેમાં પણ (તેઓએ) વ્યર્થ (વખાણેલ છે). તેઓને પોતાના આચરણથી જ પુરૂષાર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે મોક્ષ માટે પણ મારા દાનની જરૂર નથી. મોટા ભક્તોને તો જરાએ મારી (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે) જરૂર નથી. તેથી પોતાને આનંદ (થાય તે) માટે તેઓ વૃથા જ સ્તુતિ કરે છે. પરંતુ જેઓ સંસારની ઇચ્છા રાખે છે તેઓએ તે માનવું ન જોઇએ. તેથી પોતાથી અથવા બીજાની દ્વારા (સ્તુતિનો) અભિપ્રાય નહિ જાણવાથી તને ભ્રમ થએલો, તેથી તેં અજ્ઞાનને લીધે જ (મને) પસંદ કરેલો એવો અર્થ છે. ૧૯.

'ત્યારે હવે પછી (મારે) શું કરવું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम् ॥
येन त्वमाशिषः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे ॥१७॥

હવે તું પોતાને યોગ્ય ઉત્તમ ક્ષત્રિયનો સ્વીકાર કર, જેથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં તું સત્ય આશિષો પ્રાપ્ત કરીશ. ૧૭.

'અથ' 'હવે' શબ્દથી જૂદા આરંભથી (જૂદું કાર્ય કરવાનું) કહે છે. (તું) પિતાને ઘેર જઇ, પહેલાંની પેઠે (સ્વયંવર) કરી, પોતાને યોગ્ય માત્ર સંસારમાં જ આસક્તિવાળા (ક્ષત્રિયનો સ્વીકાર કર). સ્ત્રીઓ માત્ર સંસારમાં જ પ્રેમવાળી હોવાથી, સ્ત્રીઓની મુક્તિ થતી નથી એવી મર્યાદા છે, અને સ્ત્રી પતિ સાથે ગાઢ સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી પતિ (પોતાની) સમાન હોય ત્યારે આ સર્વ ઘટે છે, સમાન ન હોય ત્યારે ઘટતું નથી, એટલે તેમ (સમાન પતિ) ન હોય તો સ્ત્રીનો અથવા પતિનો નાશ થાય છે.

'તે કયો (પતિ) વરવા યોગ્ય છે ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ઉત્તમ ક્ષત્રિય' શબ્દથી બહિર્મુખ જણાવે છે, કારણ કે તે (ક્ષત્રિયો) બહિર્મુખ જ હોય છે. તેમ ન હોય તો નિર્દય થઇ બીજાની હત્યા ન કરે. (તે) ઉત્તમ ક્ષત્રિય હોવાથી (બીજાની હત્યા કરે તેમાં) કોઇ પણ (તેનો) દોષ માનતું નથી. તેઓનો જય થતાં, (તેઓ પોતાના) બીજા સગાંઓને પણ બોલાવે છે એટલે દોષ પણ નથી. (તને પરણવાની) ઇચ્છા તો તેઓને છે, એમ કહેલું જ છે.

'તેથી (એમ કરવાથી) શું થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'સત્ય આશિષો' એટલે પ્રવાહમાં નિત્ય રહેલા વિષયો તે (ક્ષત્રિયો)થીજ પ્રાપ્ત થાય, બીજાઓથી તો પ્રાપ્ત ન થાય. આ લોકના અને પરલોકના ફલમાં પ્રીતિ વિનાનો તો મારામાં આસક્તિવાળો હોવાથી, મારી સેવાથી બધા જન્મોમાં આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી માત્ર સંસારમાં જ જેની પ્રીતિ હોય તેવા ઉત્તમ ક્ષત્રિયને વરવાથી જ (આ લોક અને પરલોકનું) ફલ પ્રાપ્ત થાય એ યોગ્ય છે. 'તું' શબ્દથી (રૂકિમણીનું) માયાસ્વરૂપ કહેલું છે, કપટ તે (ક્ષત્રિયો)માં જ સફલ થશે, પરંતુ (હું) બ્રહ્મમાં (સફલ થશે) નહિ, એવો અર્થ છે. ૧૭.

'(મારે) એમ કરવાનું હતું તો સર્વ જાણનારા આપ મને એ પ્રમાણે (રાજાઓને હરાવીને) કેમ લઇ ગયા ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના બે શ્લોકો કહે છે:—

चैद्यशाल्वजरासंधदन्तवक्रादयो नृपाः ॥
मम द्विषन्ति वामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः । १८॥
तेषां वीर्यमदान्धानां दृप्तानां स्मयनुत्तये ॥
आनीतासि मया भद्रे तेजोऽपहृतयेऽसताम् ॥१९॥

હે સુંદર સાથળોવાળી! શિશુપાલ, શાલ્વ, જરાસંધ, દંતવક્ર વિગેરે રાજાઓ અને વળી તારો મોટોભાઇ રૂક્મી મારી સાથે વેર રાખે છે. ૧૮.

હે ભલી સ્ત્રી! વીર્યના મદને લીધે આંધળા થએલા તે અહંકારીઓનો અહંકાર દૂર કરવા, દુષ્ટોના તેજને હરવા હું તને લાવેલો. ૧૯.

તે (બહિર્મુખો)ને અને તેઓના દોષોને જણાવે છે. પહેલો અને છેલ્લો (શિશુપાલ અને દંતવક્ર) શાપને* લીધે વેર રાખનારા છે. વચલા બે બીજા દેવના ઉપાસકો હોઇ બહિર્મુખ છે, એમ ચાર (બહિર્મુખો) કહેલા છે. તેથી શાપને લીધે અથવા સ્વભાવને લીધે જેઓ બીજા (દેવ)માં આસક્તિવાળા છે તેઓ (મારી સાથે) વેર રાખે છે, એવો (અર્થ છે). જે બીજાઓ પણ આવા ગુણવાળા છે તેઓનો પણ 'વિગેરે' શબ્દથી સમાવેશ કરે છે. 'રાજાઓ' શબ્દથી તેઓને સર્વથા નહિ હણવાનું કારણ કહેલું છે. વળી તારા સગાઓ પણ (તેવા છે) એમ 'અને વળી રૂક્મી' શબ્દોથી કહે છે. તારો મુખ્ય સગો મોટો ભાઇ, અને 'च' 'અને' શબ્દથી તેના સગાઓ કહેલાં છે. નજીકનો સંબંધ કહેલો હોવાથી, તું તેઓને તજી શકે તેમ પણ નથી, એમ સૂચવેલું છે. તેથી તે (શિશુપાલ અને દંતવક્ર) મારા (સગા) અને તારા સગાઓ (બહિર્મુખ) હોવાથી, તેઓના અહંકારરૂપી સંનિપાતને દૂર કરવા હું તને લાવેલો છું, એમ કહેલું છે. 'હે સુંદર સાથળોવાળી!' સંબોધનથી (રૂક્મિણી) દુષ્ટ નથી, એમ સૂચવેલું છે.

ઓગણીસમા શ્લોકથી (તેઓનો) દૂર થઇ શકે તેવો દોષ કહે છે (તેઓ) વીર્યના મદને લીધે આંધળા થએલા છે. જેમ આંધળો (પોતાની) પાસે રહેલા ખાડાને પણ જાણતો નથી, પરંતુ (તેમાં) પડે જ છે, તે પ્રમાણે વૈષ્ણવ અગ્નિમાં પડતાં તેઓને મેં અટકાવેલા છે, એવો ભાવ છે. વળી તેઓ दृप्ताः (અહંકારી) હૃદય વિનાના પણ છે. તેઓને નથી (કાંઇ) પ્રમાણ તેમજ નથી (કાંઇ) વિચાર, એવો અર્થ છે. તે બેથી‡ ઉત્પન્ન થએલો છે જે અહંકાર તેને દૂર કરવા (તને) લાવેલો છું એમ લાવવાનું બીજું કારણ છે એવો (અર્થ છે). (રૂક્મિણી બીજાને વરે તેમાં) દોષ નથી એમ પહેલાં (શ્લોક ૧૬ માં) સિદ્ધ કરેલું છે, તેથી બીજાને વરવાનું સિદ્ધ થાય છે.

---

* સનક વિગેરેના શાપને લીધે જૂઓ શ્રીમદ્દભાગવત ૩-૧૬, અને ૭–૧–૩૫થી ૪૬.

‡ (૧) વીર્યના મદને લીધે થએલ અંધાપો અને (૨) દૃપ્તપણું એ બેથી.

'તેઓનો અહંકાર તેઓના પરાજયથી જ દૂર થાય, તેથી તને લાવવાનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેજને હરવા' શબ્દ યોજેલ છે. તેઓનું તેજ પણ હરવું જોઇએ, અથવા (તેઓના તેજનો) 'उपहतये' નાશ કરવા (તને લાવેલો). 'જય અથવા પરાજય નક્કી (હોતા) નથી' એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કોઇ વાર પરાજય થાય તો પણ જીવતાં સુધી (તેનું) દુઃખ રાખે નહિ અને હિંમતવાળા થતાં ફરીથી (લડવા) આવે. આમ કરવામાં (તને લઈ આવવામાં) આવે ત્યારે તો તેઓ તેજ વિનાના થાય, એટલે તેઓ ફરી (લડવા) ઊભા ન થાય.

'(તેઓનું) તેજ હરવાથી દોષ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટોના' શબ્દ યોજેલ છે. દુષ્ટોના તેજનો નાશ કરવો યોગ્ય જ છે. ૧૮-૧૯.

એ પ્રમાણે રૂક્મિણી(ને લાવવા)નો ઉપયોગ કહીને, પોતાને માટે (ભગવાને) તેને રાખવી એવા મતનો નીચેના શ્લોકમાં નિરાસ કરે છે:—

उदासीना वयं नूनं न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः ।
आत्मलब्ध्यास्महे पूर्णा गेहयोर्ज्योतिरक्रियाः ॥२०॥

અમે ખરેખર ઉદાસીન છીએ, સ્ત્રી છોકરાં અથવા ધનની ઇચ્છા રાખતા નથી. આત્માના લાભને લીધે અમે પૂર્ણ છીએ (દેહ અને) ઘરમાં (પ્રકાશતા) તેજ પેઠે ક્રિયા વિનાના છીએ. ૨૦.

'नूनम्' 'ખરેખર !' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આ વિષયમાં તર્કથી સંદેહ કરવો નહિ. સ્ત્રી પુત્ર અને ધનરૂપ ત્રણ કામનાઓમાં (કામના માત્ર) પરિણમે છે. (અંતઃકરણની) અંદર તેઓથી હઠે તેવો રોગ હોય ત્યારે તેમની ઇચ્છા થતાં તેમની જરૂર પડે છે. પૂર્ણ આનંદવાળાને પોતાની અંદર દોષ[1] નહિ હોવાથી, (તેમને વિષે) ઉદાસીનપણું જ હોય છે. (તેમજ તેમને માટે) દ્વેષ નહિ હોવાથી, તેમને તજવાની જરૂર પણ નથી. તેથી (તેઓથી પોતાની) વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય થતાં નહિ હોવાથી, સ્ત્રી પુત્ર અને ધનની કામના હોતી નથી. આ વિષયમાં ભગવાન સાથે સંબંધ (ભગવાન અને રૂક્મિણી) બંનેની ઇચ્છાથી થએલો નહોતો, પરંતુ એક (રૂક્મિણી)ની જ ઇચ્છાથી થએલો હતો. (સંબંધનું) કાર્ય બંનેની ઇચ્છાને અધીન હોવાથી, ભગવાન તે ઇચ્છા પૂરી પાડે ત્યારે તે કાર્ય થાય છે, પરંતુ પૂરી ન પાડે તો થતું નથી, તેથી કાર્ય આવશ્યક નથી. ભિખારીઓના (સંબંધમાં બને છે) તેમ* ઇચ્છા પૂરી પાડવાનું સદા બનતું નથી. તેથી નિત્ય (સંસારની) ઇચ્છા રાખનારે (ભગવાન સિવાય) બીજે જવું યોગ્ય છે. 'જે ધર્મ

---

[1] 'દોષ નહિ હોવાથી' એટલે 'કામ વિગેરે નહિ હોવાથી.' (લે)

* ભિખારીને કોઇ કોઈ વાર કાંઇ આપે છે અને કોઇવાર આપતું નથી તે પ્રમાણે ભગવાન જીવની માગેલી વસ્તુ કોઈ વાર ન પણ આપે, એવો ભાવાર્થ છે.

અર્થ કામ અને મોક્ષરૂપી પદાર્થ ઇચ્છતો હોય (તેને હરિના ચરણની સેવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે) (શ્રીમદ્ભાગવત ૪–૮–૪૧)' વિગેરે વાક્ય પણ (ભગવાન) જૂદાં રહીને જ દાન (આપે છે) એવો બોધ કરે છે, પરંતુ (તે) ક્રિયામાં ભગવાનનો સંબંધ જણાવતું નથી. જો તેમ ન હોય (ક્રિયામાં ભગવાનનો સંબંધ હોય) તો ભગવાન તે (ફલ) આપનાર નજ થાય, કારણ કે (તેમાં ભગવાનનો) પોતાનો પણ આગ્રહ હોવાનુ સંભવે.

ઇચ્છા ન રાખનાર હોવાનું કારણ 'આત્માના લાભને લીધે' શબ્દથી કહેલું છે. જો કે ભગવાન આત્મા હોવાથી, અને તેમને અજ્ઞાન વિગેરેનું નડતર નહિ હોવાથી આ (આત્માનો લાભ) ભગવાનના સંબંધમાં (ઇચ્છા ન રાખનાર હોવાનું) કારણ (થતું) નથી, અને 'આત્માના લાભથી ઉત્તમ (કાંઇ) નથી' એ શ્રુતિ પણ ફલ (રૂપ ભગવાન)ને ફલનો સંબંધ થવાનું જણાવતી નથી, છતાં પણ લૌકિક કથન પ્રમાણે સંમતિ દર્શાવવા તે પ્રમાણે કહેલું છે; કે જેમ જેઓએ આત્માની પ્રાપ્તિ કરેલી છે તેઓ જેમ સ્ત્રી વિગેરેની ઇચ્છા રાખનારા હોતા નથી, તેમ અમે (ભગવાન) પણ (તેમની ઇચ્છા રાખતા નથી). કહેવા યોગ્ય તો 'પૂર્ણ છીએ' એટલું જ છે. અમે સદાએ પૂર્ણ જ રહીએ છીએ એવો અર્થ છે; કારણ કે (અમને) જે નિત્ય પ્રાપ્ત થએલ છે તેજ આત્મા (પૂર્ણ હોવાના) કારણરૂપ કહેવામાં આવે છે.

'છતાં પણ ક્રીડા (કરવા) માટે પધારેલા (ભગવાન)ને ક્રીડાનો નિર્વાહ કરવા માટે જ કામના (જૂદા જૂદા પદાર્થની ઇચ્છા) થાય જ' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘરમાં (પ્રકાશતા) તેજ પેઠે ક્રિયા વિનાના છીએ, એમ કહેલું છે પ્રકાશતું અથવા ન પ્રકાશતું તેજ પોતે કાર્ય કરવામાં ઉદ્યમ કરતું નથી, પરંતુ પ્રકાશતું (તેજ) કોઇક નિમિત્તથી પોતે જેના સંબંધમાં આવે તેનો પ્રકાશ કરે છે, અને તેના જ દોષનો નાશ કરે છે, પરંતુ (તેને) પોતાને કોઇ (પદાર્થ)ની જરૂર નથી. **गेहयोः**[1] એટલે દેહ અને ઘરમાં પ્રકાશતું. આ બંને (સ્થલે પ્રકાશતું તેજ) સરખાં છે એમ જણાવવા એકસરખા (**देह** અને **गेह**) શબ્દથી (તેમને) જણાવેલ છે. '**ज्योतिरक्रियाः**' એટલે જ્યોતિ (તેજ)ની પેઠે ક્રિયા વિનાના. આથી એમ કહેલું છે તેજની પેઠે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેથી (અમારામાં) વિકારરૂપ ક્રિયા નહિ હોવાથી અમારે કોઇની જરૂર નથી, અને (અમારી પાસેથી) ફલ ચોક્કસ (મળે તેમ) નહિ હોવાથી (તારે) ફલની જરૂર હોય તો બીજાને અનુસરવું એમ સિદ્ધ થયું. ૨૦.

---

[1] આ સાતમી વિભક્તિ(નુ દ્વિવચન) છે. દેહમાં અને ઘરમાં રહેલાં તેજના પેઠે અમે ક્રિયા વિનાના છીએ, એવો અર્થ છે. (લે)